

T. C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

İŞBİLİYYE'NİN
ENDÜLÜS'ÜN SİYASÎ ve KÜLTÜREL
TARİHİNDEKİ YERİ ve ÖNEMİ

Cumhur Ersin Adıgüzel
2501050102

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın

İstanbul 2008

ÖZ

Müslümanlar tarafından İşbîliye şeklinde isimlendirilen Sevilla, tarih boyunca İber Yarımadası'nın en önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Müslümanlar'ın İber Yarımadası'na geçişlerinin ardından fethettikleri en önemli yerleşim birimlerinden biri olan İşbîliye, Müslümanların Kurtuba'dan önceki idarî merkezi idi.

Bu çalışma, İşbîliye'nin Endülüs Emevîleri idaresi altındaki siyasî ve sosyo-kültürel tarihinin yanı sıra, İşbîliye örneğinde bir Endülüs şehrinin idarî yapısını incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu dönemde Endülüs'te meydana gelen siyasî gelişmeler tetkik edildiğinde, Müslümanların İspanyol krallıklarıyla yaptıkları savaşlar ile Endülüs içerisinde çeşitli sebeplerle çıkan isyanlar dikkat çekmektedir. Kültür tarihi açısından ele alındığında ise, Endülüs Emevîleri'nin ilk dönemlerinde büyük ölçüde Doğu İslâm dünyasının sahip olduğu birikimin Endülüs'e taşındığı, Endülüs'ün ilmî açıdan belli bir seviyeye ulaşmasından sonra ise ülkenin bir ilim-kültür havzası olarak öne çıktığı görülmektedir. Burada, İşbîliye'deki siyasî ve kültürel hayat ele alınarak, şehrin Endülüs Emevîleri dönemi siyasî ve kültürel tarihi içerisindeki yerinin tespit edilmesi hedeflenmektedir.

ABSTRACT

Seville, which Muslims call “İşbîliye/Ishbiliyya,” has always been one of the most important cities in the Iberian Peninsula. Conquered by Muslims right after they arrived in the Peninsula, Seville was the first Islamic administrative center before Cordova.

This study aims to analyze not only the political and socio-cultural history of Seville under the Andalusian Umayyads but also the administrative structure of an Andalusian city taking Seville as a case in point. An examination of political developments that took place during the Umayyad period in Andalusia indicates a context that entailed different wars between Muslims and various Spanish kingdoms as well as a number of revolts that occurred due to various reasons. In terms of cultural history, our examination shows that during the early years of Andalusian Umayyads the cultural heritage of the Eastern Muslim World was to a large extent reproduced in Andalusia; once they reached a certain level of intellectual development, however, Andalusia emerged as a major area of intellectual-cultural production and exchange. In this context, this study aims to examine the significance of Seville within the political and cultural history of the Umayyad-era Andalusia.

ÖNSÖZ

Müslümanların 711 tarihinde İber Yarımadası'na geçişleri, İslâm tarihi açısından olduğu kadar dünya tarihi bakımından da önemli gelişmelerin meydana geldiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. İber Yarımadası'nda 711-1492 yılları arasında tesis ettikleri bağımsız devletlerle müstakil olarak, 1492-1614 arasında ise İspanyol idaresi altında yaşadıkları toplam dokuz asırlık süre içerisinde Endülüs Müslümanları, bilim ve sanatta meydana getirdikleri yüksek kültürle dünya medeniyet tarihinde müstesna bir yere sahiptirler.

İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi (756-1018) başlıklı bu çalışma, Müslümanların İber Yarımadası'na geçişlerinden önce yarımadanın en büyük şehirlerinden biri olan Sevilla'nın (İslâm kaynaklarında İşbîliye) Endülüs Emevî Devleti (756-1031) dönemindeki siyasî tarihini, idarî yapısını ve buradaki sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı incelemeyi amaçlamaktadır. Müslümanlar tarafından fethinden sonra da Endülüs'ün en önemli şehirlerinden birisi olma özelliğini sürdüren İşbîliye, Kurtuba'dan sonra Emevîler dönemi Endülüs tarihini gerek siyasî gerekse kültürel açıdan en iyi yansıtan şehirlerin başında gelmektedir.

Endülüs Emevîleri dönemi siyasî tarihini ve sosyal hayatını İşbîliye örneğinde incelemeyi amaçlayan bu çalışma, giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Girişte, Müslümanların Endülüs'e geçtikleri 711 ile Endülüs Emevî Devleti'nin kurulduğu tarih olarak kabul edilen 756 yılları arasındaki Endülüs tarihi genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bu kısımda, çalışmada inceleme konusu edinilen

döneme kadar Endülüs'te meydana gelen gelişmelere temas edilerek, ele alınan dönemde İsbîliye'de cereyan eden hadiselerin arka planı anlatılmaya çalışılmıştır.

Birinci bölüm, İsbîliye'nin Endülüs Emevî Devleti hâkimiyetinde geçen siyasî tarihini (756-1018) konu almaktadır. Bu bölümde, İsbîliye'de cereyan eden olaylar ele alınırken, aynı zamanda Endülüs'teki genel duruma temas edilmiş ve söz konusu hadiselerin Endülüs'te meydana gelen diğer olaylarla -varsa- bağlantılarına yer verilmiştir.

İsbîliye'nin idarî yapısının incelendiği ikinci bölümde, Endülüs Emevî Devleti döneminde bir Endülüs şehrinde idarenin ne şekilde yürütüldüğü sorusuna İsbîliye örneğinde cevap aranmaktadır. Bununla birlikte bir şehir tarihi olan bu çalışmada, söz konusu bölümün tarih yazımı açısından bazı zorlukları taşıdığı hemen ifade edilmelidir. Hiç şüphesiz bu zorluğun temelinde, Endülüs tarihi kaynaklarında İsbîliye'nin araştırma konusu edindiğimiz zaman dilimindeki idarî yapısına ışık tutabilecek yeterince kayıtlar bulunmayışı yatmaktadır. Başşehir olması dolayısıyla hemen bütün Endülüs tarihi boyunca hakkında zengin bir tarihi malzemenin bulunduğu Kurtuba ayrı tutulmak kaydıyla, bu durumun İsbîliye hakkında olduğu kadar, diğer Endülüs şehirleri için de geçerli olduğu söylenebilir. Burada karşılaşılan bir diğer zorluk ise, Endülüs'teki diğer şehirlerin idarî yapıları hakkında bilinenlerin, İsbîliye'nin idarî yapısı hakkında açıklığa kavuşturulması amaçlanan fakat kaynaklarda yeterince kayıt bulunmaması sebebiyle karanlık kalmaya devam eden noktaları ne derecede açıklığa kavuşturduğu sorunudur. Bu bölüm İsbîliye'nin idarî yapısının mahiyeti hakkında cevaplar aradığından, yöntem olarak kaynaklardaki İsbîliye ile ilgili kayıtlar ışığında şehrin idarî yapısı hakkında tespitlerde bulunuldu. İsbîliye'nin idarî yapısı hakkında kaynaklarda kayıt bulunmaması halinde, Kurtuba ve Tuleytula gibi diğer büyük Endülüs şehirlerinin idarî yapılarından da bazı örnekler verilmek suretiyle, bu örnekler ışığında İsbîliye'nin idarî yapısı hakkında fikir edinilmeye çalışıldı.

Üçüncü bölümde İsbîliye'nin Endülüs Emevî Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı ele alınmıştır. Bu bölümde İsbîliye'nin ilim ve kültür hayatı üzerinde durulmuş, İsbîliye'deki ilmî hayatın incelediğimiz dönemde Endülüs'teki ilmî hayat içerisindeki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Tabiatı gereği ilmî faaliyetler, bir devlet idaresinin ortadan kalkmasından sonra da

devamlılık arz edeceğinden, Endülüs Emevî idaresinin İsbîliye’de sona ermesini takip eden kırk yıllık dönem de ilim ve kültür hayatı bağlamında çalışmanın kapsamına dâhil edilmiş ve h. 450/ m. 1058 yılına kadar yaşamış ilim adamları incelenmiştir.

Türkiye’de, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız problemler çerçevesinde çalışma konusu edindiğimiz İsbîliye tarihine dair müstakil bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın, İsbîliye tarihi üzerinde ülkemizde yapılacak bilimsel çalışmalara başlangıç olması ve Endülüs tarihi araştırmalarına bir katkı sağlaması ümit edilmektedir.

Çalışmanın konusunun tespit edilışinden, bu satırların yazımına kadar geçen sürede pek çok kişinin yardımını gördüm. Herşeyden önce, Endülüs tarihinin önemine dikkat çekerek çalışmalarımı bu alanda sürdürmem için beni teşvik eden, konunun belirlenmesinden muhtevanın şekillendirilmesine kadar verdiği destek ve değerli katkılarıyla bu çalışmanın sonuçlanmasında büyük emeği bulunan danışman hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın’a teşekkür ederim. Eğer kendilerinin her türlü şükran ifadesinin kifayetsiz kalacağı fedakârlıkları, hoşgörüsü ve yol gösterici önerileri olmasaydı belki de bu çalışma ortaya çıkamayacaktı. Araştırma boyunca verdiği her türlü maddî destek ve sağladığı ilmî ortam için Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’ne (İSAM), yapmış oldukları değerli katkılarından dolayı İSAM araştırmacılarından Dr. Ali Hakan Çavuşoğlu, Dr. Casim Avcı ve Dr. Eyyüp Said Kaya’ya teşekkür ederim. Çalışmam boyunca istifade ettiğim İSAM Kütüphanesi’nin çeşitli birimlerindeki görevlilerine, nazik ve değerli yardımları için teşekkür ederim. Son olarak, bugüne kadar maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen aileme, çalışmam boyunca destek ve görüşleriyle her zaman yanımda olan değerli ağabeyim Yunus Uğur ile kıymetli arkadaşlarım Ali Benli ve Mustafa Macit Karagözoğlu’na, kendilerinden istifade ettiğim ve varlıklarıyla her zaman bana güven veren isimlerini burada anamayacağım arkadaşlarıma medyûn-ı şükranım.

C. Ersin Adıgüzel

İstanbul 2008

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar	xi
KISALTMALAR	xii
KAYNAK ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	1
I. Kaynak Eserler	1
A. Özel Vekâyinâmeler	1
B. Tabakât Kitapları	3
C. Coğrafya Eserleri.....	5
II. Literatür	6
GİRİŞ	8

BİRİNCİ BÖLÜM

İŞBİLİYE'NİN ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ DÖNEMİ

SİYASÎ TARİHİ

I. Abdurrahman b. Muâviye'nin İşbiliye'ye Hâkim Olması	23
II. Abdurrahman b. Muâviye'nin İşbiliye Hâkimiyetine Karşı Meydana Gelen İsyânlar	23
A. Yusuf el-Fihri İsyânı.....	23
B. Rızk b. Numân el-Gassânî İsyânı	24
C. Hayve b. Melâmis el-Hadramî İsyânı	25
D. Sa'îd el-Yahsubî İsyânı.....	26
E. Ebu's-Sabbâh Yahya el-Yahsubî İsyânı.....	27
III. Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs İdaresini Ele Geçirmesini Engellemek Üzere Abbâsî Devleti Tarafından Çıkarılan İsyân.....	28

IV. Vikingler'in (Normanlar) Endülüs'e Saldırıları	30
A. Birinci Saldırı (229/843).....	30
B. İkinci Saldırı (245/859).....	33
V. İşbîliye'de Büyük İsyân: Arap-Müvelledûn Savaşı ve İbrahim b. Haccâc'ın İşbîliye'ye Vâli Tayin Edilmesi.....	34
VI. Hammûdîlerin İşbîliye İdaresini Ele Geçirmesi ve İşbîliye'de Emevî Hâkimiyetinin Sonu.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

İŞBİLİYE'NİN İDARÎ YAPISI

I. Vali.....	55
II. Kadı	56
A. Kadı'ya Yardımcı Olarak Görev Yapan Memurlar.....	61
1. Müşâvirler	61
2. Şâhitler (Kâtipler).....	61
3. Noterler (Âkidü's-şurût).....	62
III. Sâhibü's-Şurta.....	63
IV. Muhtesib.....	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İŞBİLİYE'DE SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

I. Demografik Yapı	68
II. Ekonomik Hayat.....	71
III. Eğlence Hayatı.....	74
IV. İlim ve Kültür Hayatı	77
A. İlmî Etkileşimler: Endülüs ve Doğu Dünyası	77
B. İşbîliye'de Okutulan İlimler.....	80
1. Dinî İlimler.....	80
2. Dil Çalışmaları	86
a. Nahiv.....	86
b. Şiir ve Edebiyat	92

3. Akîl-Felsefî İlimler	95
C. İşbîliye’de İlim ve Kültür Hayatını Etkileyen Unsurlar	98
1. Endülüs’ten Doğu’ya Yapılan Seyahatler.....	99
2. Endülüs İçerisinde Yapılan İlim Amaçlı Seyahatler	106
3. İsyanlar ve Endülüs’teki Siyasî Karışıklıklar	109
4. Doğu’dan Endülüs’e Seyahatler	110
D. Öğretim Usûlleri.....	112
1. Dinleme (semâ‘).....	113
2. Yazma (kitâbet).....	113
3. Okuma (kırâat).....	114
4. Münazara.....	114
E. Öğretim Mekânları.....	114
1. Câmî ve Mescitler	114
2. Evler.....	115
SONUÇ	117
BİBLİYOGRAFYA	121
TABLolar	130

TABLÖLAR

Tablo 1: İŖbîliyeli İlim Adamları

Tablo 2: İŖbîliye’de Telif Edilen Eserler

Tablo 3: İŖbîliye’de Okutulan Eserler

Harita 1: Müslümanların Kuzey Afrika ve İber Yarımadası’ndaki İlerleyiŖleri

Harita 2: Endülüs Emevî Devleti Döneminde İber Yarımadası

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.mlf.	: Aynı müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn.	: Dipnot
EI ²	: Encyclopedia of Islam, New Edition
h.	: hicrî
hş.	: Hicrî şemsî
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladî
msl.	: Mesela
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm yılı
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Basım tarihi yok
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayın yeri yok

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMA ESERLER

I. Kaynak Eserler

A. Özel Vekâyinâmeler

İbnü'l-Kütiyye (ö. h. 367/m. 977), *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*: Yaklaşık olarak 285/898 yılında doğan Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz b. İbrahim el-İşbîlî el-Kurtubî'nin¹ hocaları arasında çok sayıda İşbîliyeli âlimin olması ve nisbesinde “el-İşbîlî” ibaresinin bulunması dolayısıyla İşbîliyeli olabileceği düşünülmektedir. İbnü'l-Kütiyye'nin *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adlı eseri, Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ından sonra Endülüs'ün fethi ve tarihine dair bilgi veren en eski kaynak olarak kabul edilmektedir. İbnü'l-Kütiyye, bizzat şahit olduğundan dolayı yaşadığı dönemde cereyan eden hadiselerle dair eserinde ayrıntılı bilgiler vermiştir. İşbîliye'nin siyasî tarihine dair, özellikle İbrahim b. Haccâc'ın İşbîliye idaresini ele geçirmesi ve III. Abdurrahman'ın 301/913 tarihinde İşbîliye'de Emevî hâkimiyetini yeniden tesis edişi hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir.

Ahbârun mecmû 'a: Endülüs Emevîleri dönemi hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biri olan bu eserin müellifi bilinmemektedir. Tam adı *Ahbârun mecmû'atiün fî fethi'l-Endelüs ve zikri men veliyehâ mine'l-ümerâ ilâ duhûli Abdirrahmân b. Mu'âviye ve teğallübihî aleyhâ ve mülkihî fihâ hüve ve veledühû ve hurûbi'l-kâine fî zâlike beynehüm* olan eserde Endülüs'ün fethinden III. Abdurrahman döneminin sonuna kadarki dönemde meydana gelen hadiseler yer almaktadır.²

İbn Hayyân el-Endelüsî (ö. 469/1076) *el-Muktebes*: 377/987'de Kurtuba'da doğan Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Huseyn b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân

¹ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Beyrut 1982. İbnü'l-Kütiyye ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnaî'z-zaman*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut 1978, C. IV, s. 368-371; Fuat Günel, “İbnü'l-Kütiyye”, *DİA*, C. XXI, s. 117-118; Jacinto Bosch Vilá, “İbn al-Kütiyya”, *Eİ²*, C. III, s. 847-848.

² Müellifi meçhul, *Ahbârun mecmû'a*, (thk. İbrahim el-Ebyârî) Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Beyrut 1981. Söz konusu eser hakkında bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998, s. 74; Ahmet Ağırakça, “Ahbâr Mecmû'a”, *DİA*, C. I, s. 489-490.

el-Kurtubî, İspanyol asıllı Müslüman bir aileye mensuptur. Tarih alanında temâyüz eden İbn Hayyân'ın *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs* veya *el-Muktebes fî târîhi'l-Endelüs* adıyla bilinen eseri, Endülüs'ün fethinden II. Hakem döneminin sonuna kadarki dönemi (366/976) içine almaktaysa da, eserin bazı kısımları günümüze ulaşmamıştır. İşbîliye'nin siyasî tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden eser, şehrin sosyal ve ekonomik tarihi hakkında da bazı bilgiler vermektedir.³

İbn İzârî (ö. 712/1312'den sonra), Endülüs'ten Mağrib'e göç eden bir ailenin çocuğu olan Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâkuşî'nin üç ciltten müteşekkil olan *el-Beyânu'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eserinin ikinci cildi incelediğimiz dönemin siyasî tarihine dair bilgi vermektedir. Eserde siyasî tarihin yanı sıra şehrin ekonomik durumuna ışık tutacak mahiyette bazı kayıtlar da yer almaktadır.⁴

Makkarî (ö. 1041/1632), *Nefhu't-tîb*: Mağribli edip, hadis âlimi ve tarihçi Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî'nin *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb* adlı eseri, Endülüs siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına dair oldukça değerli bilgiler vermektedir. Müellif, Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından yaklaşık altı asır sonra yaşamış olsa da söz konusu eser, günümüze ulaşmayan bazı kaynaklardan yararlanılması sebebiyle Endülüs tarihi için önemli bir kaynak durumundadır. Çalışmamızda, Makkarî'nin İşbîliye'nin fizikî yapısı, ilmî ve kültürel durumu, ekonomik yapısı hakkında kaydettiği önemli bilgilerden istifade ettik.⁵

³ İbn Hayyân, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevi (ö. 469/1076), **el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs**, (thk. Mahmud Ali Mekkî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1973, a. e. (thk. İsmail el-Arabî), Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Mağrib 1990. Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. II, s. 218-219; Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân", **DİA**, C. XX, s. 37-38.

⁴ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, I-II, (nşr. E. Lévi Provençal – Georges Seraphin Colin) Leiden: Brill, 1951. Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 174-175; Mehmet Özdemir, "İbn İzârî", **DİA**, C. XX, s. 98-99.

⁵ Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 1041/1632), **Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb**, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut 1968. Makkarî ve adı geçen eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 347-348; Mehmet Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", **DİA**, C. XXVII, s. 445-446.

B. Tabakât Kitapları

Huşenî (ö. 361/971), *Kudâtu Kurtuba*: İlk tahsilini doğduğu yer olan Kayravan'da yaptıktan sonra Endülüs'e yerleşen Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî Kurtuba'da vefat etmiştir. Endülüslü âlimlere dair günümüze ulaşan en eski eserlerden birisi olan *Kudâtu Kurtuba*, fetihten 358/969 yılına kadar Kurtuba'da görev yapan kadıların biyografilerine yer vermektedir. Adı geçen eser, II-III/VIII-IX. asırlarda yaşamış aslen İşbilyeli olup Kurtuba'da kadılık görevinde bulunmuş ilim adamlarının özelde İşbilye genelde Endülüs ilim ve kültür hayatındaki yerlerini tespit etme imkânı sunması bakımından çalışmamız için oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.⁶

Zübeydî (ö. 379/989), *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*: Endülüs'te IV/X. asırda yaşayan dil bilginlerinin en önemlisi olarak kabul edilen Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Abdullah ez-Zübeydî, İşbilye'de doğmuştur.⁷ Çalışmamızda Zübeydî'nin Endülüs'te yaşamış iki yüz doksan altı dil bilgini ve edebiyatçının biyografisine yer verdiği *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* adlı eserinden istifade ettik. Söz konusu eserinde Zübeydî, bir kısmı kendisinden önce yaşamış, bir kısmı ile ise bizzat görüştüğü dil bilginleri ve edebiyatçıların biyografilerinin yanı sıra, bu kişilerin edebî zevklerinden bahsetmek ve şiirlerinden örnekler vermek suretiyle incelediğimiz dönemde özelde İşbilye'de genelde Endülüs'teki dil çalışmaları ve edebî seviye hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

İbnü'l-Faradî (ö. 413/1023), *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*: 351/962'de Kurtuba (Cordoba)'da doğan Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubî el-Ezdî⁸, Endülüs âlimleri ve idarecileri hakkında biyografi yazan ilk kişidir. Onun *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs* adlı eseri, Endülüs ilim ve kültür hayatına ışık tutan en

---

⁶ Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayrevânî (ö. 361/972), **Kudâtu Kurtuba**, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989.

⁷ Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Ubeydullah el-İşbîlî (ö. 379/989), **Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn** (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut 1984. Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. IV, s. 372-374.

⁸ İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf (ö. 403/1013), **Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs**, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1984. Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. III, s. 105-106; Thomas B. Irwing, "İbnü'l-Faradî", **DİA**, C. XXI, 39-40.

önemli kaynaklardan biridir. İbnü'l-Faradî, bizzat tanışıklığı bulunan âlimler hakkında oldukça geniş bilgiler verirken, bazı ilim adamları hakkında verdiği bilgiler doyurucu olmaktan uzaktır. İbnü'l-Faradî'nin eserinde takip ettiği usul sayesinde, hayatlarının tamamını İşbîliye'de geçiren yahut İşbîliye'de doğmakla birlikte bir süre sonra bir başka şehre yerleşen yahut da Endülüs'ün veya Doğu İslâm dünyasının herhangi bir şehirden gelerek İşbîliye'ye yerleşen ilim adamlarını tespit edebilmekteyiz. Bu ise, söz konusu dönemde İşbîliye'nin bütün bir İslâm dünyası ile olan ilmî ilişkilerinin tespiti ve değerlendirilebilmesine geniş bir imkân verdiği için, İşbîliye'deki ilim ve kültür hayatı hakkında sağlıklı sonuçlara ulaşabilmeyi mümkün kılmaktadır.

Humeydî (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis*: Hadis, fıkıh ve tarih sahalarında temâyüz eden Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Nâsr Fütûh b. Abdullah el-Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs ve esmâ'i ruvâti'l-hadîs ve ehli'l-fikh ve'l-edeb ve zevi'n-nebâhe ve's-şi'r* adlı eseri, İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*'üne yazılan zeyillerin ilkidir. Söz konusu eserden, İşbîliye'deki ilim ve kültür hayatı konusunda istifade ettik.⁹

İbn Beşküval (ö. 578/1183), *es-Sıla*: 494/1101'de Kurtuba'da doğan Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd b. Musa b. Beşküval¹⁰, fıkıh, hadis ve tarihe dair eserler vermiş bir âlimdir. İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*'üne zeyil olarak yazdığı *Kitâbü's-Sıla fî e'immeti'l-Endelüs* adlı eseri, Endülüs ilim ve kültür hayatına dair önemli bilgiler veren bir kaynaktır. Her ne kadar müellif Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından yaklaşık bir buçuk asır sonra vefat etmiş olsa da, Endülüs Emevîleri döneminde İşbîliye'de yaşamış olan ilim adamları hakkında önemli bilgiler vermektedir.

⁹ Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Mayurkî el-Ezdî (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti' (fî tarihi ulemai)'l-Endelüs*, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989. Humeydî'nin hayatı ve çalışmamızda kullandığımız eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydın, "Cezvetü'l-muktebis", *DİA*, C. VII, s. 516; Ahmet Yücel, "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", *DİA*, C. XVIII, s. 358.

¹⁰ İbn Beşküval, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud (ö. 578/1183), *es-Sıla*, I-III, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989. Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, 240-241; Nadir Özkuyumcu, "İbn Beşküval", *DİA*, C. XIX, s. 377-378.

Dabbî (ö. 599/1203), *Buğyetü'l-mültemis*: Endülüslü hadis âlimi ve tarihçi Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Âmire ed-Dabbî'nin¹¹ *Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs* adlı eserinden, İşbîliye'deki ilim ve kültür hayatında yer almış ilim adamlarından, özellikle de hadis sahasında temâyüz etmiş bilginlerin tespiti hususunda istifade ettik.

İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), *İhbâru'l-'ulemâ*: 568/1173'te doğan Ebu'l-Hasen Cemâlüddin Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Kıftî'nin mantık, felsefe, matematik, astronomi, botanik ve tıp alanlarında tanınan Grek, Süryani ve İslâm bilginlerinin biyografilerine yer verdiği *İhbâru'l-'ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ*¹² adlı eseri İşbîliye'deki aklî-felsefî ilimlerde temâyüz eden ilim adamları hakkında müracaat ettiğimiz önemli kaynaklardan biridir.

İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269), *'Uyûnü'l-enbâ*: XIII. asrın başlarında Dımaşk'ta doğan İbn Ebû Usaybia'nın tıp tarihine dair telif ettiği *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ* adlı eseri, İşbîliye'deki aklî-felsefî ilimlerde temâyüz eden ilim adamları hakkında müracaat ettiğimiz önemli kaynaklardan biridir.¹³

C. Coğrafya Eserleri

İbn Havkal (ö. 367/977), *Sûretü'l-arz*: Ölüm tarihi kesin olarak tespit edilemeyen Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî'nin *Sûretü'l-arz* adlı eserinden¹⁴, İşbîliye'de yetiştirilen tarım ürünleri, İşbîliye ile Endülüs'ün diğer şehirleri arasındaki mesafeler ve İşbîliye'nin Endülüs ve Doğu İslâm dünyası ile olan ticarî ilişkileri hakkında verdiği önemli bilgilerden istifade ettik.

¹¹ Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed el-Endelüsî (ö. 599/1203), **Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs**, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989. Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Aykaç, "Dabbî, Ahmed b. Yahyâ", **DİA**, C. VIII, s. 395-396.

¹² İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemalettin Ali b. Yusuf b. İbrahim (ö. 646/1248), **İhbâru'l-'ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ**, I-II, (thk. Abdülmecid Diyâb), Mektebetü İbn Kuteybe, Kuveyt t.y. Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "İbnü'l-Kıftî", **DİA**, C. XXI, s. 112-114;

¹³ İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1270), **'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ** (thk. Nizâr Rızâ), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1965. İbn Ebû Usaybia ve eseri hakkında bilgi için bkz. a.mlf, "İbn Ebû Usaybia", **DİA**, C. IXX, s. 445-446.

¹⁴ İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî (ö. 367/977), **Kitâbu sûreti'l-arz**, (thk. Johannes Heindrik), E. J. Brill, Leiden 1967. İbn Havkal'ın hayatı ve adı geçen eseri hakkında bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", **DİA**, C. XX, s. 34-35.

Makdisî (ö. 390/1000), *Ahsenü't-tekāsîm*: İslâm dünyasının erken dönem coğrafyacılarının en önemlilerinden biri olarak kabul edilen Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (Mukaddesî olarak da bilinir)¹⁵, *Ahsenü't-tekāsîm* adlı eserinde Endülüs'ün sosyal tarihine dair önemli bilgiler vermektedir. Müellif, adı geçen eserinde Endülüs'e gitmediğini ifade etmekte, Endülüs hakkındaki bilgilerini Mağrib'de bulunduğu esnada görüşme imkânı bulduğu çok sayıda Endülüs kökenli kişiden aldığını belirtmektedir.¹⁶ Bir coğrafya eseri olmakla beraber, Makdisî'nin eserinde verdiği bilgiler, Endülüs'ün özellikle sosyal tarihine ışık tutacak mahiyettedir. Çalışmamızda Makdisî'nin, Mâlikî mezhebinin Endülüs'te devlet idaresince destek bulmasına dair verdiği önemli bilgilerden istifade ettik.

İdrîsî'nin (ö. 560/1165), *el-Mağrib ve arzu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs*: İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müştâk fi ihtirâki'l-âfâk* adlı eserinde Endülüs-Mağrib ile Mısır-Sudan bölgeleri hakkında verdiği bilgilerin derlendiği bir kitaptır. Eserden, İşbîliye ile Endülüs'ün diğer şehirleri arasındaki güzergâhlar, İşbîliye'nin fizikî yapısı, ekonomik durumu ve şehirde yetiştirilen tarım ürünleri hakkında verdiği bilgilerden istifade ettik.¹⁷

II. Araştırma Eserler

Türkiye'de İşbîliye tarihine dair müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Arapça yazan Endülüs tarihçileri ise İşbîliye'nin İslâm hâkimiyetinde geçen tarihinin farklı dönemlerine dair eserler kaleme almışlardır.

Hamdi Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, *et-Târîhu's-siyâsî li medîneti İşbîliye fi'l-'asri'l-Ümevî*: İşbîliye'nin Endülüs Emevîleri dönemi siyâsî tarihini konu

---

¹⁵ Makdisî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, C. XXVII, s. 431-432.

¹⁶ Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 -yaklaşık-) *Ahsenü't-tekāsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, (nşr. Michael Jan de Goeje), E. J. Brill, Leiden 1967, s. 216.

¹⁷ İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, (ö. 560/1165), *Sıfatü'l-Mağrib ve arzu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs*, (nşr. Reinhart Dozy-Michael Jan de Goeje), E. J. Brill, Leiden 1968.

edinen eser, kronolojik bir metot takip edilmek suretiyle kaleme alınmıştır.¹⁸ Çalışmamızın ilk bölümünde adı geçen eserden çokça istifade ettik.

Çalışmamızda, Endülüs Emevî Devleti dönemi sonrası İsbîliye tarihini inceleyen çalışmalardan da yararlandık. Salah Hâlis'in, V/XI. asır İsbîliye tarihini edebiyat açısından inceleyen *İsbîliye fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*¹⁹ adlı eseri ile Muhammed b. Abbûd'un Abbâdî²⁰ dönemi İsbîliye siyasî ve sosyal tarihini araştırma konusu edindiği *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî li-İsbîliye fi 'ahdi düveli't-tavâif*²¹ adlı eserinden istifade ettik.

İsbîliye'ye dair bazı Batılı araştırmacılar da çalışmalar yapmışlardır. İspanyol tarihçi Jacinto Bosch Vilá'nın *Historia de Sevilla: La Sevilla islámica*²² adlı eseri, şehrin Müslümanlar hâkimiyeti altında geçen tarihini (712-1248) incelemektedir. Fransız tarihçi E. Lévi Provençal ise *Séville musulmane au début du XIIe siècle* adlı eserinde, İbn Abdûn'un verdiği bilgiler ışığında İsbîliye'nin XII. asırdaki tarihine ışık tutmaya çalışmaktadır.²³

---

¹⁸ Hamdi Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, *et-Târîhu's-siyâsî li-medîneti İsbîliye fi'l-'asri'l-Ümevî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye 1987.

¹⁹ Salah Hâlis, *İsbîliye fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1981.

²⁰ Söz konusu dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâdîler", *DİA*, C. I, s. 15-16.

²¹ Muhammed Abbûd, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî li-İsbîliye fi 'ahdi düveli't-tavâif*, Matâbi'u'ş-Şuyûh, Tıtvan 1983.

²² Jacinto Bosch Vilá, *Historia de Sevilla: La Sevilla islámica*, Universidad de Sevilla, Sevilla 1984.

²³ E. Lévi Provençal, *Séville musulmane au début du XIIe siècle. Le traité d'Ibn'Abdun sur la vie urbaine et les corps de métiers*, Maisonneuve & Larose, Paris 1947. Eserin ikinci baskısı 2001 yılında yapılmıştır.

GİRİŞ

Hız. Muhammed hayatta iken Arap Yarımadası'nı hâkimiyetleri altına alan Müslümanlar, dört halife döneminde İran (21/642), Mısır (640-642) ve Suriye bölgeleri başta olmak üzere geniş bir alanı fethetmişlerdi. Hız. Osman döneminde İfrîkiye üzerine yapılan seferler varsa da, bölgenin İslâm hâkimiyetine girişi Emevîler döneminde gerçekleşmiştir. Mağrib-i aksâ'ya kadar uzanan bölgenin Müslümanlarca fethi, Endülüs'ün fethi öncesinde gerçekleştirilen en önemli fetih hareketidir.

İşbîliye'nin Fizikî Yapısı

Roma döneminde "Hispalis" adıyla bilinen İşbîliye (Sevilla), tarihi oldukça eskiye dayanan büyük bir şehirdir.²⁴ Endülüs Emevîleri dönemindeki fizikî yapısına dair bilgileri çoğunlukla Ortaçağ İslâm coğrafyacılardan edindiğimiz İşbîliye, Endülüs'ün en önemli ve en büyük şehirlerinden biriydi. Kalkaşendî, *Takvîmü'l-büldân* adlı eserden alıntıyla İşbîliye kelimesinin "geniş, ferah şehir" anlamına geldiğini ifade etmekteyse de, böyle bir görüşe başka bir yerde rastlanmamaktadır. Kanaatimizce İşbîliye kelimesi, şehir için yerli halk tarafından kullanılan "Sevilla" kelimesinin Müslümanlar tarafından kendi dil ve ağızlarına uygun olarak söylenmiş halidir.²⁵

²⁴ Roger Collins, **Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000**, St. Martin Press, New York 1983, s. 4.

²⁵ İspanyolca'da "v" harfinin "b" sesine yakın bir sesle, "l" harfinin de "y" şeklinde karşılandığı göz önüne alınacak olursa, Sevilla adının Müslümanlarca İşbîliye şeklinde söylenmiş olmasının makul olduğu kanaatindeyiz. Müslümanlar İber Yarımadası'na geçtikleri zaman yerli halk tarafından "Valencia" şeklinde adlandırılmış olan şehrin Müslümanlarca "Belensiye" şeklinde söylenmiş olduğu da burada zikredilebilecek güzel bir örnektir. Keza Arapların İspanyol halkı için "İşbân" adını kullandıkları, Belâzûrî'nin ifadesinden anlaşılmaktadır ki, bu da sessiz harf ile başlayan bir kelimenin daha kolay okunabilmesi için başına "i" sesinin getirildiğine işaret etmektedir. Bkz. Belâzûrî, **Fütûhu'l-büldân** (trc. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 330.

Fetihten sonra Doğu İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Müslümanların iskân edildiği Endülüs'te, Humus'tan gelen Müslümanlar İşbîliye'ye yerleştirilmişlerdir. Öyle ki Müslümanlar tarafından şehirden zaman zaman "Humus" şeklinde bahsedilmiştir.²⁶

Vâdi'l-kebîr (Guadalquivir) üzerinde bulunan İşbîliye, şehrin ortasından geçen nehri, çoğunlukla üzüm, incir ve zeytin ağaçlarıyla sıralı yolları ile geniş ve düzenli caddeleriyle²⁷ şâirler tarafından "Endülüs'ün gelini" şeklinde bahsedilen bir güzelliğe sahipti.²⁸ Makkarî de İşbîliye'den, "...geniş toprakları, sakin denizi ve büyük bir vadisi vardır" şeklinde bahsetmektedir.²⁹

Endülüs'ün diğer şehirlerine açılan on beş kapısı bulunmaktaydı ve bu kapılar muhtemelen hemen bütün Ortaçağ şehirlerinde görülebildiği üzere açıldıkları şehirlere nispetle isimlendirilmekteydiler: Kurtuba (Córdoba) kapısı, Şezûne (Sidonia) kapısı gibi.³⁰

Makkarî'nin naklettiğine göre, Mısır ve Suriye'de bulunmuş bir kişiye "Mısır ve Suriye mi daha güzeldir yoksa İşbîliye mi?" şeklinde bir soru sorulmuş. Bu kişi de, "İşbîliye'nin Şeref semti, içerisinde aslan olmayan orman; nehri ise içerisinde timsah olmayan Nil'dir" şeklinde cevap vererek İşbîliye'yi Mısır ve Suriye'ye kıyasla daha güzel bir şehir olarak gördüğünü ifade etmiştir.³¹

²⁶ Makkarî'nin eserine aldığı bir şiirde, İşbîliye yerine Humus kelimesinin kullanılması, bu isimlendirmenin yaygınlığına bir işaret sayılabilir. Bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratûb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hafîb*, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut 1968, C. I, s. 151-152, 237. Bahsi geçen şiir şöyledir:

و حمص لا تنس لها تينها   وأذكر مع التين زياتينها
لا تنس لاشبيلية تينها   وأذكر مع التين زياتينها

²⁷ İdrîsî'nin ifadesine göre, İşbîliye'den Leble'nin sonuna kadar yürüyerek giden bir kişi, bütün yolculuğunu zeytin ve incir ağaçlarının altında yapmaktaydı. İdrîsî, *el-Mağrib ve arzu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs*, (nşr. Michael Jan de Goeje) E. J. Brill, Leiden 1967, s. 178.

²⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. III, s. 212-213. Msl. bkz:

اشبيلية عروساً و بعلمها عباد
و تاجها الشرف و سلكتها الواد

²⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 208.

³⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi smâ'ati'l-inşâ*, I-XV, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dâru's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Kahire, t.y, C. V, s. 225-226. Ortacağ'da Anadolu'nun önemli şehirlerinden birisi olan İznik'in kapı isimleri bu duruma örnek teşkil edebilecek niteliktedir. Şehrin, İznik Gölü'ne açılan kapısı "Göl Kapı", İstanbul'a açılan kapısı ise "İstanbul Kapı" şeklinde isimlendirilmekteydi. Bkz. Tevfik Arcan, *İznik*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 10.

³¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 157-159; a. e., C. III, s. 213. Kaynaklarda, Şeref semtinin, İşbîliye ile Leble (Niebla) arasında bulunan ve tabiatının güzelliğiyle meşhur olan bir yerleşim birimi olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İdrîsî, *el-Mağrib ve arzu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs*, s. 178.

Endülüs'ün Fethi

Müslümanlar tarafından Mısır'ın fethinden sonra Kuzey Afrika kapıları Müslümanlara açılmıştı. Bölgenin Müslümanlarca fethine engel teşkil edebilecek ciddi bir mukavemet bulunmamaktaysa da, Halife Hz. Ömer'in emri üzerine Mısır fatihi Amr b. As ilerlemeyerek Mısır'da kalmıştı.

25/646 tarihinde Amr b. As'ın yerine tayin edilen Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, keşif birlikleri gönderdiği İfrîkiye'nin fethi için Halife Hz. Osman'a bir rapor sundu. Gerekli hazırlıkların tamamlanması üzerine hazırlanan ordu 27/648 yılında İfrîkiye üzerine sefere çıktı.

Musa b. Nusayr'ın -yaygın kanaate göre 79/698 tarihinde- Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan tarafından İfrîkiye valiliğine getirilmesi, Endülüs'ün fethinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira söz konusu göreve getirildikten sonra Kuzey Afrika'nın batı kısımlarının (Mağrib) fethedilmesi için Musa b. Nusayr harekete geçmiş ve kumandası altındaki ordu şiddetli bir mücadele sonucunda 87/706 tarihine kadar Sebte (Ceuta) hariç Kuzey Afrika topraklarını fethetmişti. Sebte kuşatılmışsa da, şehre Vizigotlar'dan gelen yardımların engellenememesi sebebiyle bir netice alınamamış ve kuşatma kaldırılmıştı.³²

Tarık b. Ziyad, Tanca'nın fethinde göstermiş olduğu cesaret ve yararlılık sonucunda Musa b. Nusayr tarafından İber Yarımadası'na geçecek ordunun komutanı olarak görevlendirildi.³³ İspanya'da hüküm süren Vizigotlarla ilişkisi bozuk olan Sebte hâkimi Julianos'un kendisine tahsis ettiği dört gemiyle, emri altındaki yedi bin kişilik ordusuyla birlikte 92/711 tarihinde Tanca'dan ayrılarak karşı kıyıya geçen Tarık b. Ziyad, çevreyi daha iyi tanımak amacıyla el-Cezîretü'l-hadrâ (Algeciras) tarafına küçük bir keşif birliği gönderdi. Bu birliğin elde ettiği başarılar sonrasında ordu harekete geçerek el-Cezîretü'l-hadrâ'yı bir direnişle karşılaşmadan teslim aldı.³⁴

Bu başarının ardından Kurtuba'ya doğru hareket etmeyi planlayan Tarık b. Ziyad, Kral Rodrik'in oldukça kalabalık bir orduyla kendisini durdurmak üzere

³² Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr" **DİA**, C. XXXI, s. 224-225.

³³ **DGBİT**, C. IV, s. 34.

³⁴ Müellifi meçhul, **Ahbârün mecmû'a**, (thk. İbrahim el-Ebyârî) Dâru'l-Küttübi'l-İslâmiyye, Beyrut 1981, s. 17; **DGBİT**, C. IV, s. 35.

harekete geçtiği haberini alınca, Musa b. Nusayr'dan takviye birlik göndermesini istemişti. Bunun üzerine Musa b. Nusayr beş bin kişilik bir kuvvet gönderdi, bu kuvvetin katılmasıyla Müslümanlar on iki bin kişilik bir ordu teşkil etmiş oldular. İki taraf Vadi Lekke adı verilen bir mevkiye şiddetli geçen bir çarpışmaya giriştiler. Bir süre sonra Kral Rodrik'in ordusunun önce sol, ardından sağ cenahında çözümler başladı. Vizigot ordusunun merkezi Müslümanlara karşı mücadeleye devam etse de, bir süre sonra hezimete uğradılar. Yetmiş bin kişilik bir ordu topladığı belirtilen Kral Rodrik, büyük bir kayıp veren ordusundan hayatta kalan az bir kuvvet ile birlikte savaş meydanından ayrıldı.³⁵ Savaş sonunda Müslümanlar çok miktarda ganimet elde etmişler ve özgüvenleri ile fethetilen inancılarını artmışlardır.

Bu zaferden sonra ilerleyişini sürdüren Tarık b. Ziyad komutasındaki İslâm ordusu, ilk olarak müstahkem bir şehir olan İsticce'yi (Ecija), ardından Kurtuba (Cordoba) ve Tuleytula'yı (Toledo) fethetti.³⁶

İber Yarımadası'nın fethinde, Tarık b. Ziyad'ı yarımada'yı fetih vazifesiyle görevlendiren Musa b. Nusayr'ın 93/712 tarihinde on sekiz bin kişilik bir ordunun başında el-Ceziretü'l-Hadra'ya geçmesi önemli bir yer tutmaktadır. Tarık b. Ziyad'ın takip ettiğinden farklı bir güzergâh takip eden Musa b. Nusayr, sırasıyla Şezûne (Sidonia), Karmûne (Carmona) ve İşbîliye (Sevilla), Bâce (Beja) ve Mârîde (Merida) şehirlerini fethetti.³⁷

İşbîliye'yi Müslümanlardan geri almak düşüncesiyle harekete geçen İşbîliyeliler, kısa bir süre için şehre hâkim olmuşlarsa da, Musa b. Nusayr, oğlu Abdülaziz komutasında gönderdiği bir kuvvetle İşbîliye'yi yeniden kontrol altına almıştır. Rayye (Reyyo), Gırnata (Granada) ve Mürsiye (Murcia) şehirleri de 94/713 tarihinde fethedilmiştir.³⁸

Müslümanlar, Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad'ın takip ettikleri farklı güzergâhlar dolayısıyla fetih hareketini iki koldan sürdürmekteydiler. 93/714'te Tuleytula yakınlarındaki Talebîra (Talavera) yakınlarında buluşan Musa b. Nusayr

³⁵ *Ahbârün mecmû'a*, s. 18; *DGBİT*, C. IV, s. 42.

³⁶ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989, s. 35; *DGBİT*, C. IV, s. 46-47.

³⁷ *Ahbârün mecmû'a*, s. 24-25; *DGBİT*, C. IV, s. 50-52.

³⁸ *Ahbârün mecmû'a*, s. 26.

ile Tarık b. Ziyad, Sarakusta'ya (Zaragoza) kadar olan bölgenin fethi için birlikte harekete geçtiler.³⁹

711-714 yılları arasında gerçekleştirilen fetihler sonucunda Müslümanlar geniş toprakları ele geçirmiş olmakla birlikte, fetih hareketi henüz tamamlanmamıştı. Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad, İber Yarımadası'nın kuzey, kuzey doğu ve kuzey batı kısımlarında kalan ve henüz Müslümanların eline geçmemiş olan toprakların da fethedilmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Ordunun ileri gelenleri ise, daha fazla ilerlenmesi halinde fethedilen toprakların idaresinin mümkün olamayabileceğinden endişe etmekteydiler. Emevî Halîfesi Velid b. Abdülmelik de daha fazla ilerlemenin bazı tehlikeleri beraberinde getireceği düşüncesiyle bir haberci göndererek Musa b. Nusayr'ın Dımaşk'a dönmesini istemiştir.⁴⁰

Yarımadanın kuzey batısındaki Cillîkiye (Galicia), kuzeyindeki Elbe (Alva), Benblûne (Pamplona) ve Kaştâle (Castilla) ve kuzey doğusundaki Berşelûne (Barcelona), Arbûne (Narbona), Abînyûn (Avignon) da Müslümanların hâkimiyeti altına alındı. Bu fetihlerden sonra Musa b. Nusayr, fethedilen bölgelerin idaresini oğlu Abdülaziz'e bırakarak 95/714 tarihinde Tarık b. Ziyad ile birlikte Dımaşk'a döndü.⁴¹

Musa b. Nusayr'ın Şam'a Dönüşünden Endülüs Emevî Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Endülüs Tarihi: Valiler Dönemi (714-756)

714 tarihinde Musa b. Nusayr'ın Şam'a dönmesi, Endülüs'ün idaresinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bu tarihe kadar Endülüs, Musa b. Nusayr'ın idaresi altında iken, 714 tarihinden itibaren Emevîlerin Kuzey Afrika vilayetine bağlı olarak, Kuzey Afrika valileri tarafından tayin edilen görevliler tarafından yönetilmeye başlandı.

99/717'de, Eyyûb b. Habib el-Lahmî'nin valiliği döneminde gerçekleşen değişikliklerden biri, idarî merkezin İşbîliye'den Kurtuba'ya taşınmasıdır.⁴² Bir yıl

³⁹ *Ahbârun mecmû'a*, s. 26-27.

⁴⁰ *Ahbârun mecmû'a*, s. 27.

⁴¹ *DGBİT*, C. IV, s. 58-60.

⁴² *Ahbârun mecmû'a*, s. 28.

sonra ise Endülüs, Halîfe Ömer b. Abdülaziz tarafından doğrudan merkeze bağlanmış ve Semh b. Mâlik Endülüs'ün Suriye'deki Emevî halîfesine bağlı ilk valisi olmuştur.⁴³ Bununla birlikte Semh b. Mâlik'ten sonra çok sayıda Endülüs valisinin Emevîlerin Kuzey Afrika valileri tarafından tayin edilmiş olduğu bilinmektedir. Endülüs'ün, valiler döneminde Emevî halîfeleri ve İfrîkiye valilerine bağlı olarak idare edilmiş oldukları görülmektedir. Nitekim 125/743 tarihinde Emevîlerin İfrîkiye valisi Hanzala b. Safvan tarafından Endülüs'e vali tayin edilen Ebu'l-Hattar Hüsam b. Dırar el-Kelbî, selefi Sa'lebe b. Selâme ile bazı yardımcıları ve ordu komutanlarını sürgüne gönderirken "Halîfe ve valisi Hanzala b. Safvan, sizin Endülüs'te fesada sebep olacağınızı düşünmektedirler" şeklindeki açıklaması bu düşünceyi destekler mahiyettedir.⁴⁴

Semh b. Mâlik, şehrin batı kısmındaki nehrin sularının kış aylarında ulaşımı engelleyecek seviyede yükseldiğini ifade ederek, Halîfe Ömer b. Abdülaziz'den bir köprü yapımı için izin istemiş ve halîfenin de bu talebi olumlu karşılması ile 101/719 yılında bir köprü inşa edilmiştir.⁴⁵ Söz konusu köprünün kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.⁴⁶

102/721 tarihinde Frank topraklarına yapılan sefer esnasında şehit olan Semh b. Mâlik'ten sonra Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfıkî kısa bir süre Endülüs'te idareyi yürütmüş ve ardından İfrîkiye valisi Yezid b. Ebû Müslim, Anbese b. Suhaym'ı Endülüs valisi olarak görevlendirilmiştir.⁴⁷ Endülüs valiliğine getirildikten sonra İber Yarımadası'nın kuzeyi ile Frank toprakları üzerine seferler düzenleyen Anbese b. Sühaym, özellikle Cillîkiye bölgesindeki kontrolünü güçlendirmiştir. Valiliği esnasında kuzeydeki Carcasonne, Nimes ve Autin şehirlerini fetheden Anbese b. Sühaym 106/726 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁸

---

⁴³ **Ahbârun mecmû'a**, s. 30; **DGBİT**, C. IV, s. 67.

⁴⁴ **DGBİT**, C. IV, s. 94.

⁴⁵ **Ahbârun mecmû'a**, s. 30-31.

⁴⁶ **DGBİT**, C. IV, s. 68.

⁴⁷ **DGBİT**, C. IV, s. 70.

⁴⁸ **DGBİT**, C. IV, s. 71-73.

Belâtü'ş-Şühedâ (Puvatya) Savaşı

Valiler döneminde Müslümanlar ile Franklar arasında yapılan savaşlar arasında Belâtü'ş-Şühedâ (Puvatya) Savaşı oldukça önemli bir yere sahiptir. Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfîkî'nin valiliği zamanında 114/732 tarihinde Frank toprakları üzerine düzenlenen askerî harekât ile önemli miktarda ganimet ve bazı şehirler ele geçirilmiş ve Müslümanlar Frank ülkesinde ilerleyişlerine devam etmiştir. Akitanya dükü Eudes, Müslümanların ilerleyişini durduramayınca Frank komutanı Charles Martel'e sığınmış ve Müslümanlara karşı birlikte hareket etmemeleri halinde karşılaşacakları muhtemel tehlikelere işaret ederek durumun ciddiyetini anlatmıştır. Eudes'in endişesini yerinde bulan Charles Martel, bütün imkânlarını kullanarak Müslümanlara karşı hazırlıklara başlamıştır.

Frankların önemli şehirlerinden biri olan Tours'a doğru harekete geçen Charles Martel'in başında bulunduğu ordu ile Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfîkî komutasındaki İslâm ordusu ilk olarak Loire nehri civarında karşılaşmışlarsa da, küçük çaptaki bu çarpışmadan kesin bir sonuç alınamamıştı. Kurtuba'dan hareket eden ve Frank toprakları içlerine kadar ilerlemenin yanı sıra, güzergâhları üzerinde fethettikleri yerlerin kontrolünü sağlamak için muhafız birliklerini bırakmaları ve ele geçirilen ganimetlerin askerlerce taşınması gibi sebepler dolayısıyla yorgun bir haldeydiler. Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfîkî, askerlerden ganimetler arasındaki ağır eşyaları bırakmalarını istemişse de askerler bunu kabul etmemişlerdir.⁴⁹

Bir hafta boyunca devam eden çarpışmalar sonunda taraflardan üstünlük sağlayan olmamıştı. Fakat bir süre sonra Franklar'ın İslâm ordusu saflarını bozarak ganimetlerin karargâha yaklaşması üzerine Müslüman askerler, ganimetleri koruma telaşıyla geriye çekilmişler ve Franklar da safları bozulan İslâm ordusu üzerine şiddetli akınlar düzenlemeye başlamışlardır. Ağır kayıplar veren İslâm ordusu içerisinde, ordu komutanı Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfîkî de bulunmaktaydı.⁵⁰

Hava kararınca karargâhlarına dönen Müslümanlar bir durum değerlendirmesi yaparak, geri çekilmenin savaşa devam etmekten daha isabetli olacağı kanaatine vardılar. İslâm ordusu ağır eşyalarını savaş meydanında bırakıp, hafif ganimetlerle

⁴⁹ DGBİT, C. IV, s. 76.

⁵⁰ Abdülkerim Özaydın "Belâtü'şşühedâ", DİA, C. V, s. 391-392.

birlikte geceleyin güneye doğru çekildi. Ertesi gün Müslümanların çadırlarından çıkmalarını bekleyen Franklar beklemlerine rağmen karşılarında rakip göremeyince, bunun da bir savaş hilesi olduğunu düşünmeye başladılar. Temkinli bir şekilde Müslümanların çadırlarına doğru ilerleyen Franklar, Müslümanların yerlerini terk ettiklerini gördüler. Endülüs'e geçen İslâm ordusunun Franklar karşısında geri çekilmesiyle sonuçlanan Puvatya Savaşı, tarihçiler tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler ne şekilde olursa olsun, netice olarak ifade edilebilir ki, Müslümanların Belâtü's-Şühedâ Savaşı'ndan sonra Frank topraklarındaki ilerleyiş hızları ve cesaretleri kırılmıştır.⁵¹

Bununla birlikte Müslümanlar, Belâtü's-Şühedâ Savaşı'ndan sonra da Frank toprakları üzerine seferler düzenlemişlerdir. İlk olarak 116/734 tarihinde Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri kumandasında Frank toprakları üzerine sefere çıkan İslâm ordusu, Rhone nehrini geçerek Arles ve Saint-Remy şehirlerini fethederek kuzeye doğru ilerlemiş ve bölgenin kontrol altına alınması neticesinde Narbona şehri 133/751 tarihine kadar Müslümanların hâkimiyeti altında kalmıştır.⁵²

Kuzey Afrika'daki Berberî İsyanının Endülüs'e Sıçraması

İfrîkiye valisi tarafından Tanca ve Mağrib-i aksâ'nın idaresi için görevlendirilen Ömer b. Abdullah'ın, idaresi altındaki Berberî halka sert davranması üzerine halk arasında huzursuzluk baş göstermiştir. Mağrib'deki karışıklıklar bir süre sonra Endülüs'e de sıçradı. İfrîkiye'de Berberîlerin Araplara karşı zafer kazanmaları üzerine Endülüslü Berberîler ayaklandılar. Bu ayaklanma kısa sürede yayıldı ve Endülüs idaresini tehdit edebilecek boyuta ulaştı.

Endülüs valisi Abdülmelik b. Kattân, Endülüs'teki durumun giderek tehlikeli bir hal alması üzerine Belc b. Bişr ve beraberindeki askerlerin Endülüs'teki ayaklanmanın bastırılması için Endülüs'e geçmelerini istedi. Bu sırada Sebte'de bulunan Belc b. Bişr ve askerleri, Endülüs valisi Abdülmelik b. Kattân tarafından gönderilen gemiler vasıtasıyla Endülüs'e taşındılar.

⁵¹ Abdülkerim Özeydın "Belâtü's-Şühedâ", **DİA**, C. V, s. 391-392; **DGBİT**, C. IV, s. 77-78.

⁵² **DGBİT**, C. IV, s. 80-81.

İsyancı Berberîler ile Salît vadisinde karşılaşan Kurtuba ordusu, Berberîleri büyük bir bozguna uğrattılar.⁵³ Belc b. Bişr'in beraberindeki Şam ordusu, arkadaşlarının ölümüyle suçladıkları Abdülmelik b. Kattân'ın cezalandırılmasını istiyorlar ve bunun için de Belc b. Bişr'e baskı yapıyorlardı. Bu baskıya rağmen Belc b. Bişr, Abdülmelik b. Kattân üzerine herhangi bir taarruzda bulunmadı. Fakat Şamlılar, Abdurrahman b. Kattân'ı öldürdüler. Bu olaydan sonra Endülüs valiliğine Belc b. Bişr getirildi.⁵⁴

Abdurrahman b. Kattân'ın oğulları Ümeyye ve Kattân, Suriyelilerin kendilerini de öldürebilecekleri düşüncesiyle Mâride (Merida) ve Sarakusta (Saragosa) şehirlerine kaçmışlardı. Babalarının öldürülmesinden sonra etraflarına asker toplayan Ümeyye ve Kattân, önde gelen komutanlardan biri olan Abdurrahman b. Habib el-Fihri ve Narbona valisi Abdurrahman b. Alkame el-Lahmî'nin de kendilerine katılmasıyla kuvvetlerini artırdılar ve Kurtuba'ya, Belc b. Bişr üzerine harekete geçtiler.⁵⁵ Abdülmelik b. Kattân'ın intikamını almak üzere toplanan ordunun Kurtuba'ya doğru yaklaşmakta olduğu haberini alan Belc b. Bişr savaş hazırlıkları yapmaya ve asker toplamaya başladı. 124/742 tarihinde meydana gelen ve oldukça şiddetli çarpışmaların yaşandığı bu savaş, Belc b. Bişr komutasındaki Kurtuba ordusunun zaferiyle sonuçlandı. Belc b. Bişr, savaşta başından aldığı bir darbe sonucu ordunun Kurtuba'ya dönüşünden birkaç gün sonra öldü.⁵⁶

Endülüs'teki siyasî belirsizlik, Belc b. Bişr'in ölümünden sonra Endülüs valisi olan Sa'lebe b. Selâme'nin valiliği döneminde de devam etti. Valiliğinin ilk dönemlerinde Endülüs'ü oldukça adil bir şekilde yöneten Sa'lebe b. Selâme'nin, zaman içerisinde kabilecilik anlayışıyla hareket etmesi huzursuzlukların yeniden doğmasına neden oldu. Çok sayıda Arap ve Berberîden oluşan isyancılar Mâride'de toplandılar. Sa'lebe b. Selâme, Kurtuba'da topladığı ordunun başında Mâride üzerine harekete geçti. Şiddetli bir savaş sonunda isyancıların çoğunu öldürdü ve çok sayıda esirle birlikte Kurtuba'ya dönmek üzere yola çıktı.⁵⁷

---

⁵³ DGBİT, C. IV, s. 87-88.

⁵⁴ AHBÂRUN MECMÛ'A, s. 44-45; DGBİT, C. IV, s. 90.

⁵⁵ Hüseyin Münis, *Fecru'l-Endelüs*, s. 216; DGBİT, C. IV, s. 91.

⁵⁶ AHBÂRUN MECMÛ'A, s. 46-47; DGBİT, C. IV, s. 92.

⁵⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. III, s. 22; DGBİT, C. IV, s. 93.

Endülüs'teki karışıklıkların haberi kendisine ulaşan Emevî Halîfesi Hişam b. Abdülmelik, Sa'lebe b. Selâme'nin yerine 125/743 tarihinde Ebu'l-Hattâr Hüsam b. Dırar el-Kelbî'yi Endülüs valiliğine tayin etti.⁵⁸

Ebu'l-Hattâr'ın Endülüs valisi olduktan sonra yapmış olduğu önemli icraatlardan biri, sayılarının çokluğu nedeniyle Kurtuba'daki askerleri Endülüs'ün çeşitli bölgelerine yerleştirmek oldu. Bu düzenlemede Humuslu askerler Leble (Niebla) ve İşbîliye'ye, Suriyeli askerler İlbîre'ye (Elvira), Kinnesrînli askerler Ceyyan'e (Jaen), Ürdünlü askerler Rayye'ye, Filistinli askerler Şezûne (Sidonia) ve el-Cezîretü'l-hadrâ'ya (Algeciras), Mısırlılar'ın bir kısmı ise Ukşunûbe (Ocsonoba) ile Bâce'ya (Beja) yerleştirildiler.⁵⁹

Valiliğinin ilk dönemlerinde huzuru tesis etmişse de, zaman içerisinde Yemenlilerin lehine bazı icraatlarda bulunması sebebiyle Ebu'l-Hattâr'a karşı Endülüs'te muhalif bir hareket ortaya çıktı. Kendilerine haksızlık yapıldığını düşünen Mudar kabilesi mensupları, Sumeyl b. Hâtim el-Kilâbî önderliğinde Ebu'l-Hattâr'a karşı birleştiler. Lahm ve Cüzam kabilelerinin de kendilerine katılmalarıyla oldukça kalabalık bir sayıya ulaşan Ebu'l-Hattâr muhalifleri, 127/745 tarihinde Şezûne yakınlarında yapılan savaşta Ebu'l-Hattâr ve Yemenliler karşısında oldukça parlak bir zafer elde ettiler. Savaş sonunda vali Ebu'l-Hattâr esir edilerek Kurtuba'ya götürülerek hapsedildi.⁶⁰

Bu savaştan sonra Mudarlılar'ın desteklediği Sevâbe b. Selâme el-Cüzâmî Endülüs valisi oldu. Sevâbe b. Selâme valiliğe halîfe tarafından getirilmemişse de, Endülüs'teki karışıklıktan haberdar olan İfrîkiye valisi Abdurrahman b. Habib tarafından 129/747 tarihinde resmen Endülüs valiliğine tayin edilmiştir.⁶¹

Kurtuba'da hapsedilen Ebu'l-Hattâr, taraftarları yardımıyla hapisten kurtulup valiliği geri almak için bazı teşebbüslerde bulunmuşsa da bir netice elde edememiştir. Endülüs idaresi için birbirleriyle mücadele eden taraflar nihayet valinin bir yıl Yemenlilerden, bir yıl da Kayslılardan olması üzerinde uzlaşmışlardır. Bu anlaşmaya göre ilk olarak Mudar ve Kays kabilesince desteklenen Yusuf b.

---

⁵⁸ DGBİT, C. IV, s. 93.

⁵⁹ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 44; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 237; DGBİT, C. IV, s. 95.

⁶⁰ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 44.

⁶¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. III, s. 22; DGBİT, C. IV, s. 98.

Abdurrahman el-Fihri Endülüs valisi oldu; ertesi yıl ise Yemenlilerin belirleyecekleri bir kişi vali olacaktı.⁶²

Ebu'l-Hattâr, tarafların vardıkları bu anlaşma sonrasında da muhalefetini sürdürmeye devam etti. Yemenli kabilelerden etrafında toplanan kuvvetleriyle Yusuf b. Abdurrahman'ı devirmek için harekete geçti. 129/747 tarihinde Şezûne'de karşı karşıya gelen iki taraf arasında oldukça şiddetli geçen çarpışmalar sonrasında Ebu'l-Hattâr ve önde gelen yandaşları öldürüldüler.⁶³

Söz konusu savaşın Yusuf b. Abdurrahman tarafının zaferiyle sonuçlanmasında büyük bir rolü olan Sumeyl b. Hâtim'in Yusuf b. Abdurrahman üzerinde nüfuzu arttı. Bu durumu kendi otoritesi için tehlikeli bulan Yusuf b. Abdurrahman, Sumeyl b. Hâtim'i Sarakusta valiliğine tayin etti.

Sumeyl b. Hâtim'in Sarakusta valiliği esnasında karşılaştığı en büyük zorluk, idareyi ele geçirmek isteyen Âmir el-Abderî ile olan mücadelesidir. Mudar kabilesinin önde gelenlerinden biri olan Âmir el-Abderî, Abbasî Halîfesi Ebû Cafer el-Mansûr'a bir mektup göndererek kendisini Endülüs valiliğine tayin ettiğine dair bir ferman göndermesini istedi. Bunun üzerine Ebû Cafer el-Mansûr da Âmir el-Abderî'yi Endülüs valiliğine tayin etti. Kendisine bağlı kuvvetlerin sayıca azlığı dolayısıyla Yusuf b. Abdurrahman ile mücadeleyi göze alamayan Âmir el-Abderî, çok sayıda Yemenlinin bulunduğu Sarakusta'ya giderek Sumeyl b. Hâtim'e karşı ayaklanmayı uygun gördü. Sarakusta'da Mudar kabilesinin önde gelen kişilerinden biri olan Habbâb b. Ravâha ile birlikte hareket etmeye başlayan Âmir el-Abderî, Yemenli ve Berberî kabilelerden de taraftar toplayarak Sumeyl b. Hâtim'i kuşattılar. Yusuf b. Abdurrahman'a durumu bildirip kendisine yardım göndermesi talebinde bulunan Sumeyl b. Hâtim, yaşanan kıtlık gerekçesiyle Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri'den beklediği yardımı alamadı. Bunun üzerine Gırnata, Ceyyan ve İlbîre'de bulunan Kays kabilesi mensuplarından yardım istedi. Sumeyl b. Hâtim, Âmir el-Abderî ve Habbâb b. Ravâha'nın kuşatması karşısında sıkıntıya düşmüştü, fakat beklediği yardım ulaşıp, şehri kuşatanların muhasarayı kaldırmaları üzerine rahat bir nefes aldı ve bir süre sonra 136/753 tarihinde Kurtuba'ya gitti.⁶⁴

⁶² DGBİT, C. IV, s. 99.

⁶³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. III, s. 24; DGBİT, C. IV, s. 101.

⁶⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 238; DGBİT, C. IV, s. 106-107.

Sumeyl b. Hâtim'in Kurtuba'ya gidişini fırsat bilen Âmir el-Abderî ile Habbâb b. Ravâha Sarakusta'ya girerek şehri işgal ettiler. Onların Sarakusta'yı işgali yaklaşık bir sene kadar devam etti. 137/754 tarihinde Sarakusta'yı yeniden kontrol altına alan Yusuf b. Abdurrahman, başta Âmir el-Abderî ve Habbâb b. Ravâha olmak üzere muhalifleri ödürttü. Bu olayın hemen akabinde, Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e geçtiği ve Kurtuba'ya doğru ilerlemeye başladığı haberi Yusuf b. Abdurrahman'a ulaştı. Yusuf b. Abdurrahman bunun üzerine Abdurrahman b. Muâviye'nin ilerlemesine engel olabilmek için derhal harekete geçti.⁶⁵

---

⁶⁵ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 48; *DGBİT*, C. IV, s. 109.

BİRİNCİ BÖLÜM
İŞBİLİYE'NİN ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ DÖNEMİ
SİYASÎ TARİHİ

Doğu İslâm dünyasında Emevî hanedanı aleyhine başlayan hareket, hilâfetin Abbasîlerin eline geçmesi ile neticelenmiştir. Yönetime hâkim olduktan hemen sonra Emevî hanedanı mensuplarını ortadan kaldırmaya başlayan Abbasîlerin elinden kurtulmayı başaran çok az sayıdaki Emevî hanedanı mensuplarından biri de Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik'tir.⁶⁶

Abbâsî takibinden kurtulmak için önce Kuzey Afrika'ya, ardından Mağrib'e gelen Abdurrahman b. Muâviye, bir süre Cebel-i Tarık boğazına yakın bir yerde kaldı. Azatlı kölesi Bedr'i halkla ilişkiler kurup, gittikleri zaman halkın kendilerini nasıl karşılayacaklarını öğrenmesi için Endülüs'e gönderdi. Endülüs'te önce Kayslıların desteğini sağlamaya çalışan Bedr bu çabasında başarılı olamayınca, Endülüs'te söz sahibi olan bir diğer grubu teşkil eden Yemenliler ile irtibat kurmaya çalışmış ve büyük yardımını gördüğü Ebû Osman b. Ubeydullah'ın gayretleriyle onların desteğini almaya muvaffak olmuştur. Yemenliler'in, Abdurrahman b. Muâviye'ye Endülüs'e geçerek yönetimi ele alması için yardım etmeyi kabul etmelerinde, bir süredir aralarında husumet bulunan Kayslılardan intikam alma isteğinin önemli bir rolü olmuştur. Böylece Yemenliler tereddüt göstermeden Bedr'in destek talebini kabul etmişlerdir. Yemenlilerin kendisine her türlü desteği verecekleri sözünü aldıktan sonra Endülüs'e geçmek için uygun vaktin geldiğini düşünen Abdurrahman b. Muâviye, 138/755 yılının Rebiülevvel ayında Endülüs'ün güneydoğu sahiline çıkmıştır. Kendisine gelecek yardımları toplamak için Ümeyye oğullarının (Emevîlerin) mevâlîlerinin merkez olarak kullandıkları Tarruş (Torrox) kalesine, buradan da İşbîliye'ye doğru ilerlemiştir.

---

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hâlid es-Sûfi, **Târîhu'l-'Arab fi'l-Endelüs: 'Asru'l-İmâre**, Câmi'atü Karyunus, Bingazi 1980, s. 120.

I. Abdurrahman b. Muâviye'nin İşbîliye'ye Hâkim Olması

Kuvvetleriyle harekete geçen Abdurrahman b. Muâviye'ye Endülüs'ün güney şehirlerinden Urcuzûne (Archidona), Şezûne (Medina Sidonia) ve İşbîliye (Sevilla) kısa bir süre sonra itaat etmişlerdir.⁶⁷ Abdurrahman b. Muâviye'nin elde ettiği başarının askerî yönünden ziyade üzerinde durulması gereken husus, onun kazanmış olduğu siyasî başarıdır ki, hâkimiyet tesis ettiği şehirlere girdikten sonra kendisine biat edilmesi bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'te idareyi eline alma düşüncesinin bir sonucu olarak Endülüs ileri gelenlerine yapmış olduğu itaat daveti, özellikle Endülüs'ün batısında büyük kabul görmüştür. İşbîliye'de bulunduğu esnâda, kendisine katılmak üzere toplanan yaklaşık üç bin Yemenli, Berberî ve Mevâlî birliklerini ordusuna katmak üzere Kurtuba'ya hareket etmiştir. Kurtuba'ya doğru ilerlerken, o sırada Endülüs'ün en etkin kişileri konumunda olan Sumeyl b. Hâtim ve Yusuf el-Fihri'nin çoğunluğunu Kayslıların ve Fihrlilerin teşkil ettikleri⁶⁸ orduyla karşılaşmıştır. Meydana gelen çarpışmada bu orduyu kesin bir mağlubiyete uğratan Abdurrahman b. Muâviye, herhangi bir engelle karşılaşmaksızın Kurtuba'ya girmiştir. Abdurrahman b. Muâviye elde ettiği bu başarıdan sonra Endülüs'ün yeni emîri olduysa da, kargaşa ortamı yerini sükûnete bırakmamış, muhaliflerinin aleyhindeki faaliyetleri neticesinde Abdurrahman b. Muâviye'nin emîrliğine karşı Endülüs'ün muhtelif kesimlerinde çok sayıda isyan çıkmıştır.

II. Abdurrahman b. Muâviye'nin İşbîliye Hâkimiyetine Karşı Meydana Gelen İsyenlar

A. Yusuf el-Fihri İsyeni

Abdurrahman b. Muâviye karşısında aldığı yenilgi, Yusuf el-Fihri'nin Endülüs'teki gücünü ve otoritesini zedelemişse de, bir süre sonra Yusuf el-Fihri

---

⁶⁷ Philip Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, I-IV, (trc. Salih Tuğ) Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, C. III, s. 797.

⁶⁸ Muhammed Abdullah İnan, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, I-VI, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1988, C. I, s. 153.

Mârîde'ye (Merida) gitmiş ve burada Arap ve Berberîlerden oluşan yaklaşık yirmi bin kişilik bir ordu toplamayı başarmıştır (141/758).⁶⁹ Bu gelişme karşısında Abdurrahman b. Muâviye kendi kuvvetlerini toplamaya çalışırken Yusuf el-Fihri kuvvetleriyle İsbiliye'ye girmiştir. Abdurrahman b. Muâviye, amcasının oğlu Abdülmelik b. Ömer b. Mervan'ı Yusuf el-Fihri'nin üzerine göndermiştir. İsbiliye'de kuşatılan Yusuf el-Fihri ile Abdurrahman b. Muâviye'nin göndermiş olduğu kuvvetler arasında şiddetli bir çarpışma meydana gelmiş ve Yusuf el-Fihri yenilip Tuleytula'ya kaçmıştır. Tuleytula'da kuvvetlerini toplayıp Abdurrahman b. Muâviye'nin üzerine tekrar hücum etme düşüncesiyle birkaç ay bu şehirde kalmışsa da bir süre sonra Yusuf el-Fihri'nin destekçileri ile arasında anlaşmazlık çıkmış ve sonrasında öldürülerek kesik başı Kurtuba'da bulunan Abdurrahman b. Muâviye'ye getirilmiştir (142/759)⁷⁰. Abdurrahman b. Muâviye Endülü's'e geçtiği zaman idareyi elinde tutan ve kendi devletini kurmasına Endülü's'te engel olabilecek en güçlü kişi olarak görülen Yusuf el-Fihri'nin kesik başını Kurtuba kalesine astırmak suretiyle teşhir etmiştir.⁷¹

Yusuf el-Fihri'nin öldürülmesi her ne kadar Abdurrahman b. Muâviye'nin kendi idaresini tesis etmesini kolaylaştırmışsa da, Endülü's'ün çeşitli bölgelerinde çıkan isyanlar, onun bu yolda pek çok zorlukla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Önemli bir siyasî merkez oluşundan dolayı İsbiliye'de pek çok isyan çıkmış, şehrin Kurtuba'ya yakın oluşu sebebiyle diğer şehirlerde ayaklanan isyancıların pek çoğu İsbiliye'yi de ele geçirme girişiminde bulunmuşlardır. Bu iki durum, İsbiliye'nin Endülü's'ün en çok isyan çıkan şehirlerinden birisi olmasının başlıca sebebi olarak görülebilir.

B. Rızk b. Numân el-Gassânî İsyanı

Yusuf el-Fihri'nin muhalefetininden sonra Abdurrahman b. Muâviye aleyhine İsbiliye'de çıkan ilk isyan, el-Cezîretü'l-Hadrâ'nın eski vâlisi ve Yusuf el-Fihri'nin yakın arkadaşı Rızk b. Numân el-Gassânî'nin isyanıdır. Abdurrahman b. Muâviye

⁶⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I-III, (nşr. E. Lévi Provençal–Georges Seraphin Colin), E. J. Brill, Leiden 1951, C. II, s. 49.

⁷⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 49; İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, C. I, s. 158-159.

⁷¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 49.

tarafından Tuleytula'da hapsedilen Kâsım b. Yusuf el-Fihri'nin, kaçarak yanına sığındığı Rızk b. Numân etrafında gönüllü ve ücretlilerden (mürtezika) müteşekkil kuvvetleriyle önce Şezûne'yi almış ve buraya Yemenli destekçilerini yerleştirmiştir. Daha sonra Kâsım b. Yusuf el-Fihri ile birlikte hareket ederek İşbîliye'yi kuşatmıştır. Bunun üzerine Abdurrahman b. Muâviye derhal İşbîliye üzerine hareket etmiştir. Şehir önlerinde meydana gelen şiddetli savaşın sonunda Abdurrahman b. Muâviye, isyanı çıkaran Rızk b. Numân'ın da içlerinde olduğu isyancıları ve askerlerinden büyük bir kısmını öldürmüştür. Kâsım b. Yusuf el-Fihri ise kuvvetleriyle birlikte Şezûne'ye kaçmıştır. İşbîliye'de bulunan Rızk b. Numân'ın taraftarları olan isyancılar mukavemet gösterememişler ve şehir halkı tarafından Abdurrahman b. Muâviye'ye teslim edildikten sonra Abdurrahman b. Muâviye tarafından öldürülmüşlerdir. Böylece Abdurrahman b. Muâviye 143/760 sonlarına doğru şehirde tekrar hâkimiyet sağlamıştır.⁷²

Abdurrahman İşbîliye'de birkaç ay kaldıktan sonra Yemenlilerin önde gelenlerinden biri olan Abdülgâfir el-Yemânî'nin Kurtuba'daki isyanı sebebiyle şehirden ayrılmıştır.⁷³

C. Hayve b. Melâmis el-Hadramî İsyanı

Rızk b. Numân'ın isyanının bastırılmasından kısa bir süre sonra başka bir isyan, İşbîliye'nin önde gelenlerinden biri olan Hayve b. Melâmis el-Hadramî tarafından çıkarılmıştır. İşbîliye dışında İsticce (Ecija) ve Endülü's'ün batısındaki pek çok yeri de ele geçiren isyancıların bu ilerleyişleri karşısında harekete geçen Abdurrahman b. Muâviye, birkaç gün süren çarpışmanın ardından isyancıların direnişini kırmıştır. İsyanı çıkaran Hayve b. Melâmis öldürülme korkusuyla kaçmış ve Abdurrahman b. Muâviye'ye bir mektup yazarak bağışlanması talebinde bulunmuştur (144/761). Bu talebi kabul edilerek kendisine eman (güvence) verilmiştir.⁷⁴

⁷² Süfi, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 137.

⁷³ İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, C. I, s. 160.

⁷⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 51.

D. Sa'îd el-Yahsubî İsyanı

Bu isyanın bastırılmasından bir süre sonra, Leble (Niebla) şehrinde bir isyan çıkmış ve kısa bir zaman içinde İşbîliye'ye sıçramıştır (149/766). Kaynaklarda geçtiği üzere isyan, bir gün aşırı miktarda içki içen Sa'îd el-Yahsubî adında bir Yemenlinin bilincini kaybederek Emevî idaresi aleyhine söylediği sözlerle başlamış ve gelişen olaylar bir süre sonra İşbîliye'ye sıçramıştır. Kendisi de Yemenli olan Sa'îd el-Yahsubî kaynaklarda nakledildiğine göre mızrağını alıp Emevî idaresi tarafından öldürülen Yemenlilerin intikamını almak üzere yemin etmiş ve ertesi gün, bir önceki gece söylediklerini tamamen unutmuştur. Söyledikleri kendisine hatırlatılınca, önce Abdurrahman b. Muâviye tarafından cezalandırılmaktan korkmuş, fakat sonra söylediklerinden dönmeyerek Emîr Abdurrahman b. Muâviye aleyhinde isyan ettiğini ilan etmiştir. Emevî idaresine karşı tepkili olan diğer Yemenliler de onun etrafında toplanarak kalabalık bir isyancılar topluluğu meydana gelmiştir. İsyancılar bir süre sonra Leble'den hareket ederek İşbîliye'ye gelmiş ve şehre hâkim olmuşlardır. Abdurrahman b. Muâviye gelişmeleri öğrenince, kuvvetleriyle birlikte İşbîliye'ye hareket etmek üzere Kurtuba'dan ayrılmıştır. Bu esnada Sa'îd el-Yahsubî İşbîliye'den, Câbir kalesine (Ra'vâk kalesi) gitmiştir. Bu kalede isyancıları kuşatan Abdurrahman b. Muâviye, beraberinde bulunanların sayılarının azlığı dolayısıyla kaleye girmekten kaçınmaları sonucu isyanı bu kuşatma esnasında bastıramamıştır.

Kuşatma sırasında, Abdurrahman b. Muâviye'nin Şezûne valisi Gıyâs b. Alkame el-Lahmî ve bazı Yemenli liderler Sa'îd el-Yahsubî'nin isyanına katılmışlardır. İsyancılara yardım gitmekte olduğu haberini alan Abdurrahman b. Muâviye, büyük bir ordunun başında azadlı kölesi Bedr'i göndererek yardımın isyancılara ulaşmasını engellemiştir. Şezûne'ye dönüşünden bir süre sonra Gıyâs b. Alkame el-Lahmî'nin isteği üzerine Abdurrahman b. Muâviye ile aralarında sulh yapılmıştır.

Kendisine gelecek yardım yollarının Abdurrahman b. Muâviye tarafından kesilmesi üzerine Sa'îd el-Yahsubî zor durumda kalmıştır. Sığındığı Câbir kalesinin halkının eman istemesi üzerine Abdurrahman b. Muâviye kaleyi ele geçirmiş ve Sa'îd el-Yahsubî ile diğer isyancılar öldürülmüştür.

İsyanı bastırdıktan sonra isyancılara verdiği destek sebebiyle Gıyâs b. Alkame el-Lahmî'nin üzerine giden Abdurrahman b. Muâviye şehri kuşatmış, fakat şehir halkının eman istemesi sonucunda onların isteğini kabul etmiş, şehir halkından sadece Emevîler aleyhinde oluşuyla tanınan bir kişiyi beraberinde Kurtuba'ya götürmüştür.⁷⁵

E. Ebu's-Sabbâh Yahya el-Yahsubî İsyanı

Bu isyandan bir sene sonra İsbîliye'de çıkan bir diğer isyan, şehrin ileri gelenlerinden biri olan ve Yemenlilerin lideri konumundaki Ebu's-Sabbâh Yahya el-Yahsubî'nin isyanıdır.⁷⁶ Abdurrahman b. Muâviye, destekçilerinden biri olan Yahya el-Yahsubî'nin Endülüs'te idareyi ele geçirme düşüncesinde olduğunu öğrenmiş ve onu Kurtuba'dan uzaklaştırmak için İsbîliye valiliğine getirmiştir. Fakat şehirde çıkan karışıklıkları engellemede başarısız olması sebebiyle Yahya el-Yahsubî'yi valilikten azletmiştir (149/766). Bunun üzerine Yahya el-Yahsubî, Abdurrahman b. Muâviye'den intikam almak üzere ayaklanmıştır. Onun bu hareketi, Yemenlilerin de kendisine katılmalarıyla kısa zamanda büyümüş ve tehlikeli bir isyana dönüşmüştür. Gelişmeleri takip eden Abdurrahman b. Muâviye, Emevîlerin azadlısı olup önemli mevkilere getirilen kişilerden biri olan Abdullah b. Hâlid'i, bir eman ile Kurtuba'ya davet ettiğini bildiren bir mektup ile Ebu's-Sabbâh'a göndermiştir. Abdurrahman b. Muâviye'ye karşı isyanında kendisine destek verenlerin itirazlarına karşın, dört yüz atlı ile Kurtuba'ya gitmiştir. Onu Kurtuba'da karşılayan Abdurrahman b. Muâviye, korkup kendisinden kaçmakla itham etmiş, Ebu's-Sabbâh ise ağır sözlerle Abdurrahman b. Muâviye'ye karşılık vermiştir. Bunun üzerine hançerini çıkararak Ebu's-Sabbâh'ı yaralayan Abdurrahman b. Muâviye, adamlarına onu öldürmelerini emretmiştir.⁷⁷

Ebu's-Sabbâh öldürülmüş fakat öldürüldüğü haberi halka hemen duyurulmamıştır. Abdurrahman, Ebu's-Sabbâh'ın öldürüldüğünün ilan edilmesi

⁷⁵ Müellifi meçhul, *Ahbârün mecmû'a*, s. 93-94; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, s. 53; Hamdi Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, *et-Târîhu's-siyasî li-medîneti İsbîliye fi'l-'asri'l-Ümevî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye 1987, s. 38-39.

⁷⁶ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 48.

⁷⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 53; İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, C. I. s. 164.

hakkında yakın çevresiyle istişarede bulunmuş, fakat onun Kurtuba'ya birlikte geldiği dört yüz atlının kendileri için tehlike teşkil ettikleri cevabını almıştır. Ancak Abdurrahman kendi düşüncesi doğrultusunda hareket ederek Ebu's-Sabbâh'ın öldürüldüğünü ilan etmiş ve onun kesik başını destekçilerine göndermiştir (150/767).

78

Ebu's-Sabbâh'ın intikamını almak üzerine İşbîliye vâlisi Hayve b. Melâmis el-Hadramî, Leble valisi Abdulgâfir b. Humeyd el Yahsubî ve Bâce vâlisi Amr b. Talut bir araya gelerek Kurtuba'ya doğru hareket etmişlerdir. İşbîliye ve bazı yerleri ele geçiren isyancılar üzerine Abdurrahman, amcasının oğlu olan komutanı Abdülmelik b. Ömer'i göndermiştir. Şiddetli geçen çarpışmanın ardından Abdülmelik b. Ömer isyancıların ordusunu mağlubiyete uğratmıştır. Abdurrahman, karargâhlarına çekilen isyancıların üzerine hemen gitmek yerine, onları kendi aralarında parçalama yoluna gitmiş, bazı Berberîlerle ilişki kurarak onları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bu gelişmeden sonra isyancıların üzerine yürüyen Abdurrahman onları mağlubiyete uğratarak isyanı bastırmıştır (156/773).⁷⁹

Bu isyanın bastırılmasından bir yıl sonra Abdurrahman İşbîliye'ye giderek Hayve b. Melâmis'in destekçisi olan çok sayıda kişiyi öldürmüştür. Abdurrahman'ın bu hareketinin nedeni hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. (157/774) Abdurrahman'ın şehirdeki isyanları bastırmasının ardından İşbîliye'ye sükûnet ortamı hâkim olmuştur.⁸⁰

III. Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs İdaresini Ele Geçirmesini Engellemek Üzere Abbâsî Devleti Tarafından Çıkarılan İsyân

Endülüs'teki Emevî hâkimiyetini tehdit eden isyanların en önemlilerinden biri, yayıldığı şehirlerin arasında İşbîliye'nin de bulunduğu Alâ b. Muğîs el-Yahsubî el-Cüzâmî'nin isyanıdır. (146/763-147/764) Bâce'nin (Beja) önde gelenlerinden biri

⁷⁸ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 48; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. IV, s. 33; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 39-40; İbn İzârî bu hadisenin 149/766 yılında meydana geldiğini kaydetmektedir. Bkz. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 53.

⁷⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 55; Süfî, *Târîhu'l-'Arab fi'l-Endelüs*, s. 140.

⁸⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 55.

olan Alâ b. Muğîs, Abbâsî Halîfesi Ebû Cafer el-Mansûr ile mektuplaştıktan sonra onun İfrîkiyye'deki elçileri ile irtibat kurmuştur. Alâ b. Muğîs, Abbâsî Halîfesi Mansûr tarafından Endülüs'teki Emevî hakimiyetine son vermesi ve bunun karşılığında kendisinin Endülüs emîri yapılacağı vaadiyle Endülüs'e gönderilmiştir. Halîfe Mansûr'un kendisine verdiği bu görevi gerçekleştirmek üzere Endülüs'ün batısındaki Bâce şehrine ulaşan Alâ b. Muğîs, Abbâsî hilâfetinin sembolü olan "siyah bayrak" açarak Emevî idaresine karşı isyan başlattığını ilan etmiş ve halkı halîfe Mansûr'un hakimiyetini tanımaya çağırmıştır.⁸¹

Alâ b. Muğîs'in faaliyetleri neticesinde Bâce'de başlayan Emevî muhalifi hareket kısa zamanda güçlenerek büyük bir kalabalık oluşturmuştur. Abbâsî Halîfesi Mansûr'un hakimiyetini tanıyanların arasında, İşbîliye'de daha önce çıkan Rızk b. Numan isyanında büyük kayıplara uğrayan Yemenliler, Fihrîler ve Mısırlı askerler önemli bir yer tutmaktaydı. Bu arada Gıyâs b. Alkame, Alâ b. Muğîs ile anlaşarak ondan bir süre sonra Şezûne'de ayaklanmıştı. Bu gelişmeler meydana gelirken Abdurrahman b. Muâviye savaşmak amacıyla yerli halk üzerine Endülüs'ün doğusuna yönelmiş bulunmaktaydı. Alâ b. Muğîs'in girişmiş olduğu faaliyetlerin haberi kendisine ulaşınca Abdurrahman b. Muâviye hızlı bir şekilde Kurtuba'ya dönmüş, azatlı kölesi Bedr'i de kuvvetlerinden bir kısmının başında Şezûne'de isyan eden Gıyâs b. Alkame'nin üzerine göndermiştir.

Abdurrahman b. Muâviye, İşbîliye'de kendisine tâbi olan halka Kurtuba yakınlarındaki Almodovar kalesine gelmelerini emretmişse de, bir süre sonra İşbîliye yakınlarındaki Karmûne kalesine gitmeye karar vermiştir. Bir süre sonra Alâ b. Muğîs, Abdurrahman b. Muâviye'yi Karmûne'de kuşatmıştır. Yaklaşık iki ay kadar süren şiddetli bir kuşatmanın ardından Alâ b. Muğîs'in destekçileri çözülmeye başlamışlar, destekçilerinden büyük bir kısmı memleketlerine geri dönmüştür. Gelişmeleri yakından takip eden Abdurrahman b. Muâviye gücü azalan Alâ b. Muğîs'in üzerine hücum etmiş, aralarında birkaç gün şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Savaşın sonunda Alâ b. Muğîs'in aralarında önemli adamlarının da bulunduğu 700 askerini öldürmüştür. Endülüs'te Abbâsî hakimiyetini tesis etmek üzere faaliyetlerde bulunan Alâ b. Muğîs de yakalanarak başı kesilmiş ve kesik başı

---

⁸¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 51.

beraberinde getirdiği Abbâsî bayrağına sarılarak o esnada hac vazifesini yerine getirmekte olan Abbâsî Halîfesi el-Mansûr'a gönderilmiştir.⁸²

IV. Vikingler'in (Normanlar) Endülüs'e Saldırıları

A. Birinci Saldırı (229/843)

Endülüs'ün bilinen ilk ciddi dış tehlikesi II. Abdurrahman döneminde Vikingler⁸³'in 229/843 yılında Endülüs sahillerini ele geçirme girişimidir. İskandinav ülkelerinden gelen Vikingler ilk olarak Endülüs'ün batı sahilinde bulunan İşbûne (Lizbon) şehrine gelmişlerdir. Yaklaşık seksen gemi ile Endülüs sahillerine gelmiş olan Viking tehlikesi karşısında şehir valisi Vehbullah b. Hazm, II. Abdurrahman'a durumu bildirerek meydana gelebilecek tahribatın engellenmesi için acilen tedbir alınmasının gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine II. Abdurrahman, Endülüs sahil şehirlerinin valilerine Vikinglerin saldırılarına karşı birlikte hareket etmek üzere kuvvetler oluşturmalarını bildirmiştir. Bu sırada İşbûne önlerine gelen Normandiyalılar on üç gün boyunca şehre saldırmışlar fakat halkın direnişi sonucunda herhangi bir netice elde edememişlerdir.⁸⁴

İşbûne'yi ele geçiremeyince Kadiz (Cadiz) ve Şezûne şehirlerine doğru harekete geçen Vikingler, burada halktan bazı kimseleri öldürmüşlerdir. Daha sonra İşbîliye şehrine doğru geçmişlerdir. İşbîliye'ye ulaşmadan önce Kaptel'e, ardından şehrin yaklaşık yirmi kilometre güneybatısında bulunan küçük bir yerleşim yeri olan Korîa'ya⁸⁵ gelmişlerdir. Her iki yerde de çok sayıda insanı öldüren Vikingler, İşbîliye'nin yirmi kilometre güneyindeki Tablada'ya doğru hareket etmişlerdir. Geceleyin Tablada'ya varan Vikingler, Fahhârîn adıyla bilinen yerde konaklayıp İşbîliye'ye doğru yollarına devam edip şehrin güneyine ulaşmışlardır. Şehirlerini korumaya çalışan Müslümanların mukavemetlerini kıran Vikingler şehre girmeyi

⁸² İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C. II, s. 52; İnan, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, C. I, s. 161-163.

⁸³ İbn İzârî Vikingleri için "mecûs" ifadesini kullanmaktadır ki, o tarihlerde İskandinavya'dan gelen Vikinglerin henüz Hristiyanlığı kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. Bkz. İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C. II, s. 87.

⁸⁴ Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsi**, s. 46.

⁸⁵ Günümüzde Coria del Rio adıyla bilinen Sevilla'ya bağlı bir yerleşim birimidir.

başarmışlardır (Muharrem 230/ Ekim 843).⁸⁶ Şehir halkı, İşbîliye'nin güneybatısında bulunan Karmûne'ye (Carmona) ve şehrin yakınında bulunan dağa kaçmışlardır.⁸⁷ Şehirde yedi gün kalan Vikingler büyük tahribatta bulunmuşlar, kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere, ellerine geçirdikleri pek çok ganimeti gemilerine taşımışlardır.

Bu saldırılar esnasında Vikingler, kendilerini savunmaktan aciz ihtiyaçları öldürmekten çekinmemişlerdir. Vikinglerin şehir halkına yönelik saldırıları, halkın bir kısmının saklandıkları camide öldürülmeleri derecesine kadar varmıştır. Vikingler oklarının uç kısımlarını yakıp caminin çatısına atmak suretiyle çatıyı çökertmişler ve içeriye girmeye çalışmışlar, fakat camiye sığınanlardan bir gencin engellemesi üzerine camiye hemen girememişler, üç gün süren mücadelenin ardından camiye girip pek çok kişiyi öldürmüşlerdir. Bu cami daha sonra halk arasında “Şehitler Camisi” olarak anılmaya başlanmıştır.⁸⁸

II. Abdurrahman'ın gönderdiği kuvvetlerin yanı sıra, onun emri üzerine diğer valilerin meydana getirdikleri birlikler Kurtuba'da toplanıp İşbîliye'ye doğru harekete geçmişlerdir. II. Abdurrahman, bu ordudan daha önce şehre Musâ b. Kasî komutasında keşif amaçlı küçük bir birlik göndermiştir. Bu birliğin ardından Kurtuba'dan hareket eden ordu şehre ulaşmıştır. Kalabalık bir ordu ile düşmanlarının üzerilerine yürüyen Müslümanlar üstünlüğü ellerine geçirmişlerdir. Çarpışmalar esnasında Vikinglerden 70 kişi öldürülmüştür. Fakat Müslümanlar ile Vikingler arasındaki en çetin savaş, II. Abdurrahman'ın Muhammed b. Saîd b. Rüstem komutasında gönderdiği ikinci ordunun İşbîliye'ye ulaşmasından sonra cereyan etmiştir. Bu ordunun şehre ulaşmasından sonra Vikingler şehirden çıkarılmış ve iki ordu arasında şehrin güneyindeki Tablada yakınlarında şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Vikinglerin şiddetli taarruzları karşısında mukavemeti bırakmayıp cesurca savaşan Muhammed b. Saîd b. Rüstem ve askerleri, düşmanlarını mağlup etmeye muvaffak olmuşlardır. Vikinglere ait dört gemi içerisindeki eşyalar alındıktan sonra yakılmıştır. İbn İzârî, bu şiddetli çarpışma esnasında beş yüz kadar Vikinglinin öldürüldüğünü kaydetmekteyse de, savaşta öldürülen Vikinglilerin sayısı hakkında

⁸⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 87; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s.47.

⁸⁷ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftîtâhi'l-Endelüs*, s. 79.

⁸⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 345-346; *DGBİT*, C. IV, s. 208.

farklı kayıtlar mevcuttur.⁸⁹ Fakat bu kayıtlardan, savaş sonunda çok sayıda Normanlı öldürüldüğü hususunda tarihçilerin hemfikir oldukları anlaşılmaktadır.

Aldıkları bu yenilgiden sonra Leble'ye kaçan Vikingler, Müslümanların kendilerini takip etmeleri sebebiyle Kaptel'e dönmüşlerdir. Fakat Müslümanların nehrin güneyinden hücum etmeleri, onların bu bölgeye yerleşmelerini engellemiştir.⁹⁰ Bütün bu engellemeler sonucunda Vikingler Şezûne şehrine doğru hareket etmişlerdir.

Bu gelişmeler cereyan ederken, II. Abdurrahman Vikinglerle mücadelede takviye olarak on beş gemi göndermiştir. Gemiler İşbîliye'ye ulaşınca Vikingler Leble şehrini ele geçirmişlerdir. II. Abdurrahman'ın gönderdiği orduda bulunan komutanlardan Musa b. Kasî, kumandasındaki ordudan küçük keşif birlikleri oluşturarak düşman hakkında bilgiler toplamaya başlamış ve onların her gün şehir çevresinde devriye gezdiklerini öğrenmiştir. Uygun bir zaman kollayarak düşmanı pusuya düşürme planları yapan Musa b. Kasî komutasındaki ordu şehrin güneyinde bulunan Kantos'ta (Cantos) çok sayıda Normanlıyı öldürmüştür.

Vikingler daha sonra buradan ayrılıp sırasıyla Şaltîş (Saltes), Ukşunube (Ocsonoba), Vâdiü'l-Âne (Rio Guadiana), Bâce ve Hısnu'l-Ma'den'e (Almada) geçmişlerdir. Son olarak da İşbûne şehrine uğrayıp kendi topraklarına dönmek üzere Endülüs'ü terk etmişlerdir.⁹¹

Endülüs'te kırk iki gün kalan Vikingler ile Müslümanlar arasında yapılan savaşlarda öldürülenler arasında Vikinglerin komutanları da bulunmaktaydı. Kazanılan başarıları büyük bir zafer olarak gören II. Abdurrahman bu zaferi öldürülen Viking komutanının başının da aralarında bulunduğu iki yüz Norman'ın kesik başını Mağrib'deki Müslümanlara göndererek kazandıkları başarıların müjdesini vermiştir.⁹²

---

⁸⁹ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C. II, s. 88. Ayrıca krş. Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 51; **DGBÎT**, C. IV, s. 209.

⁹⁰ İbn Hayyân (ö. 469/1076), **el-Muktebes**, (thk. Mahmud Ali Mekkî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1973, 14-15; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 51-52.

⁹¹ İbnü'l-Kütiyye, **Târîhü iftitâhi'l-Endelüs**, s. 80-81; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 52-53.

⁹² İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C. II, s. 88; **DGBÎT**, C. IV, s. 210.

Endülüs'te o zamana kadar bir örneği görülme­yen Vikinglerin bu ani hücumu, Endülüs'te güvenlik önlemlerinin artırılması gerektiğini göstermiştir. II. Abdurrahman, ileride gelmesi muhtemel saldırılara önlem olarak şehri çevreleyen yeni surlar yaptırılmasını emretmiş⁹³ ve surların yapımı için Şam mevâlîlerinden Abdullah b. Sinan adında bir usta görevlendirilmiştir.⁹⁴

Yine II. Abdurrahman'ın emriyle İşbîliye'de bir tersane kurulmuş ve burada gemi yapımına başlanmıştır. Endülüs'te gemiciliğin gelişmesi de bu tersanenin kurulmasından sonra mümkün olmuştur. III. Abdurrahman döneminde en gelişmiş halini alan Endülüs gemiciliğinin nüvesini oluşturan bu girişim sonucunda Endülüs'ün Atlas Okyanusuna kıyısı olan şehirlerde denizci ihtiyacını karşılamak amacıyla denizcilik eğitimi veren tesisler kurularak denizciler yetiştirilmiştir. Ayrıca Vikinglerin yaktıkları caminin yerine yeni bir cami yaptırılmıştır.⁹⁵

B. İkinci Saldırı (245/859)

Vikingler ile kurulan diplomatik ilişkiler, onların Endülüs'e saldırmalarına son vermemiş fakat bir müddet geciktirmiştir. Emîr Muhammed b. Abdurrahman döneminde altmış iki gemi ile Endülüs'ün batı sahillerine ikinci defa gelen Vikingler, hâcib İsâ b. Hasan kumandasındaki ordunun savunması karşısında İşbîliye'ye giremeyip el-Cezîretü'l-hadrâ'ya yönelmişlerdir (245/859). Burayı ele geçirip şehrin Ulu Camisini (el-mescidü'l-câmi') yaktıktan sonra Endülüs'ün doğu sahiline doğru hareket etmişlerdir. Mürsiye'ye gelen Vikingler, bir süre sonra Fransa sahillerine doğru yol almışlar ve ardından İtalya sahillerine kadar ilerlemişlerdir. Bu yolculukları esnasında kış mevsiminde gemilerinden kırkını kaybeden Vikingler geri dönmek zorunda kalmışlardır.⁹⁶ 247/861 yılında Endülüs'ün batı sahillerine yeniden gelen Vikingler, gemilerinden on dördünü el-Cezîretü'l-hadrâ yakınlarında kaybetmişler ve topraklarına geri dönmüşlerdir.⁹⁷

⁹³ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 53.

⁹⁴ *DGBİT*, C. IV, s. 210.

⁹⁵ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 82; İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, C. I, s. 279; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 54.

⁹⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 96; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 55-56.

⁹⁷ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 83; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 57.

V. İŖbîliye’de Büyük İsyan: Arap-Müvelledûn Savaşı ve İbrahim b. Haccâc’ın İŖbîliye’ye Vâli Tayin Edilmesi

Emîr Abdullah döneminde (h. 285-300/ m. 888-912) gerek İŖbîliye’de gerekse Endülüs’ün muhtelif bölgelerinde çıkan isyanlar⁹⁸ hem siyasi hem de iktisadî açıdan Endülüs’teki istikrarı bozmaktaydı. Bazı isyancılar tarafından hutbeler Abbâsî Halîfesi Mu‘temid Billah adına okutulmakta idi. Çıkan isyanların en önemli sonucu kuşkusuz Kurtuba dışındaki şehirlerde Emevî idaresinin otoritesini kaybetmesiydi. İsyanların ortaya çıkardığı bir diğere önemli sonuç ise, isyancıların idareyi ellerine aldıkları bölgelerde vergilerin toplanamamasıydı. Bütün bu durumlar, ülkenin siyasî bir parçalanma sürecine girmesinin yanı sıra, ekonomik açıdan gittikçe zayıflamasına ve borç almak zorunda kalmasına neden olmaktadır.⁹⁹

Emîr Muhammed döneminde İŖbîliye’de meydana gelen olayların en önemlisi hiç şüphesiz Araplar ile Müvelledûn arasında çıkan savaştır. Bu isyanın asıl sebebi tam olarak bilinmemekle birlikte isyana sebep olarak kaynaklarda iki taraf arasında zuhur eden anlaşmazlık gösterilmektedir.¹⁰⁰

III./IX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yerli Hıristiyan halktan Müslüman olanların sayısı o kadar artmıştı ki, İŖbîliye’de Müslümanların çoğunluğunu oluşturan unsur haline gelmişlerdi. Şehre fetih sonrasında yerleşen Araplar arasında ise iki aile öne çıkmıştı. Bu ailelerden Benî Haccâc, Lahm kabilesine mensuptu, Benî Haldûn ise Hadramut kökenli idi.¹⁰¹ Bu aileler arasında uzun bir süreden beri devam eden diğereine üstünlük sağlama çabaları sonunda taraflar arasında gerilim artmış ve çatışma kaçınılmaz hâle gelmişti.

Şehrin ileri gelenlerinden biri olan Kureyb b. Haldûn, Leble’deki Berberîlerle ittifak edip müvelledûn aleyhine bazı faaliyetlerde bulunmuş, kendilerinin yanında

---

⁹⁸ Bu isyanların en önemlileri olarak İlbîre ve Reyvo’da daha önceden isyan etmiş olan Ömer b. Hafsûn, Batalyevs’te Abdurrahman b. Mervan el-Cillikî ve Bâce’de Abdülmelik b. Ebu’l-Cevâd isyanını sayabiliriz.

⁹⁹ **DGBİT**, C. IV, s. 286-287.

¹⁰⁰ Müvelledûn, İber Yarımadası’nın İslâm dinini kabul etmiş yerli halkına Endülüs Müslümanlarında verilen isimdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, **Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri**, yayımlanmamış doktora tezi, AÜSBE, Ankara 1989, s. 279-286.

¹⁰¹ Abdülmecid Nana’î, **Târîhü’l-devleti’l-Ümeviyye fi’l-Endelüs**, Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, Beyrut t.y., s. 302.

yer alan bazı Yemenli Arap kabîlelerini de müttefikleri arasına katmışlardı. Buna karşılık olarak şehirde nüfusun büyük bir bölümünü teşkil eden müvelledûn ise herhangi bir tehlike altında kalmamak için hem kendi aralarında birlik olmaya başlamışlar hem de Moror ahalisi ve şehirdeki Kureyşlilerden bazı ileri gelenlerle ittifak halinde hareket etmişlerdir.¹⁰²

İşbîliye'deki gelişmelerin tehlikeli bir hal almadan kontrol altına alınması gerektiğinin farkına varan Emîr Abdullah, önemli adamlarından Musa b. Âs'ı şehre vâli tayin etmiştir. Vali, huzuru kısa bir süreliğine de olsa sağlamış, fakat Kureyb b. Haldûn ve Berberî lideri olan müttefiki Cüneyd b. Vehb'in Medellîn Kalesi (Hısn Medellîn) ve Mârîde şehri halklarını ayaklanmaları için teşvikleri sonucunda Berberîler isyan etmişlerdir. Bu isyanlar şehir halkından çok sayıda insanın ölümüne neden olmuş, halkın malları da gasp edilmiştir.¹⁰³

Bunun üzerine Musa b. Âs Berberîleri takip ederek Berberîlerin kendilerine merkez edindikleri yere üç mil mesafede olan Küdye'ye (bugün Al Cudia, Roma döneminde Kideia) gelmiştir. İki taraf savaş düzeni aldıklarında, Kureyb b. Haldûn gizlice Berberîler ile temas kurmuş ve savaşın şiddetlenmeye başladığı zaman Musa b. Âs komutasındaki İşbîliye halkından müteşekkil ordunun üzerine saldıracaklardan onları haberdar etmiştir. Savaş başladıktan sonra taraflar önce birbirlerine üstünlük sağlayamamışlar, sonra İşbîliye ordusu Kureyb b. Haldûn'a üstünlük sağlamışsa da bir süre sonra bozguna uğrayarak İşbîliye'ye dönmüşlerdir¹⁰⁴. Berberîler savaşın hemen ardından İşbîliye yakınlarına gelerek akınlar düzenlemişler ve ele geçirdikleri ganimetlerle birlikte şehirden ayrılmışlar, bu saldırılarından sonra İşbîliye'ye bir defa da şehrin batı tarafından saldırmışlardır.

Bir süre önce Emevî idaresine karşı Batalyevs'te isyan eden Abdurrahman b. Mervan el-Cillîkî, askerleriyle İşbîliye'ye yaklaşık on sekiz kilometre mesafedeki Mure'ye gelmiş, İşbîliye ve çevresini birkaç gün boyunca yağmaladıktan sonra Batalyevs'e geri dönmüştür. Bu süre içerisinde kendisine kimse karşı çıkmamıştır.¹⁰⁵

İşbîliye'de asayişin sağlanıp, sükûnetin tekrar hâkim olması için vali olarak atanan Musa b. Âs, Emîr Abdullah b. Muhammed tarafından görevden alınmış ve

¹⁰² İbn Hayyân, **el-Muktebes** (thk. İsmâil Arabî) s. 85; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 64.

¹⁰³ İbn Hayyân, **el-Muktebes**, s. 67; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 66.

¹⁰⁴ İbn Hayyân, **el-Muktebes**, s. 79; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 66.

¹⁰⁵ İbn Hayyân, **el-Muktebes**, s. 80; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 67.

yerine Hüseyin b. Muhammed el-Mûrî vali olarak görevlendirilmiştir. Fakat bu vali zamanında da İsbîliye’de huzursuzluk devam etmiştir. İsbîliye ile Kurtuba arasında yol kesen bir Berberî grubu asayışı bozmaktaydı. Onun huzuru bozan bu faaliyetlerinin önüne geçilebilmesi için Muhammed b. Gâlib, Emîr Abdullah b. Muhammed’den Kurtuba ile İsbîliye arasına bir kale yapılmasını istemiştir. Bu isteği yerinde bulan Emîr Abdullah b. Muhammed bu mevkie bir kale yaptırmıştır. Muhammed b. Gâlib ise toplumun her kesiminden kendisine destekçiler bulmuş ve şöhreti her geçen gün yayılmıştır. Onların bu yükselişini kıskanan Benî Haldûn ve Benî Haccâc geceleyin kaleyi kuşatmak üzere hareket etmişlerse de bir süre sonra cesaretlerini kaybetmişlerdir. Muhammed b. Gâlib kalenin kuşatıldığını anlamış ve Arapların bu hareketi Benî Haccâc’dan bir kişinin ölümüyle sonlanmıştır.

Bu olaydan faydalanmak isteyen Benî Haccâc ve Benî Haldûn’un ileri gelenleri, Muhammed b. Gâlib’i hiçbir suçu yokken Benî Haccâc’dan bir adamı öldürmekle suçlamışlar ve onu şehrin valisi Hüseyin b. Muhammed’e şikayet edip, öldürülmesini talep etmişlerdir. Fakat vali karar verme konusunda Yemenli Araplar ile müvelledûn arasındaki anlaşmazlığı da göz önünde bulundurarak teennî ile hareket etmiş ve meseleyi Emîr Abdullah b. Muhammed’e havale etmiştir. Kureyb b. Haldûn, Muhammed b. Gâlib aleyhinde sonuç alabilmek için yandaşlarından bazı kimseleri; müvelledûn ise bu ithamları yalanlamak için Muhammed b. Ömer başkanlığındaki bir heyeti Kurtuba’ya Emîr Abdullah b. Muhammed’in huzuruna göndermişlerdir.¹⁰⁶

Her iki tarafı dinleyen Emîr Abdullah b. Muhammed, meselenin kolayca çözülemeyeceğine kanaat getirmiş ve bir süredir İsbîliye’de cereyan eden gelişmelerin daha ileri boyutlara ulaşması halinde bu şehrin Emevî hâkimiyetinden çıkabileceğini düşünerek, şehirdeki karışıklığın giderilmesi için oğlu Muhammed’i İsbîliye’ye göndermiştir. Oğlu Muhammed’i, taraflardan hangisinin haklı olduğunu ortaya koymayı mümkün kılacak daha fazla bilgi toplayıp ilim adamlarına sunmakla görevlendirmiştir.¹⁰⁷

---

¹⁰⁶ İbn Hayyân, **el-Muktebes**, (tkh. Mahmûd Ali Mekki) s. 566; Abdülmün‘im Hüseyin, **Târîhu’s-siyâsî**, s. 68.

¹⁰⁷ Abdülmün‘im Hüseyin, **Târîhu’s-siyâsî**, s. 69.

Buraya kadar zikrettiğimiz hadiseler Emevî hâkimiyetini zedeleyecek mahiyette gelişmeler değildir. Fakat Arapların bir süre sonra Emîr Abdullah b. Muhammed'e de itaat etmemeye başlamaları, emîr tarafından Emevî idaresine karşı bir isyan olarak algılanmıştır. Bu gelişmeler meydana gelirken şehirdeki önde gelen üç Arap ailesinden biri olan Benî Abde'ye mensup olan Ümeyye b. Abdülgaflâr yönetimi ele geçirmiştir.

Bu sırada şehir valisi Hüseyin b. Muhammed el-Mûrî azledilerek yerine Muhammed b. Hâlid el-Hâlidî vali olarak görevlendirilmiştir. Kısa bir süre sonra Muhammed b. Hâlid el-Hâlidî de azledilerek yerine amcasının oğlu Ümeyye b. Abdülgaflâr el-Hâlidî getirilmiştir.

Emîr Abdullah'ın oğlu Muhammed, Muhammed b. Gâlib'in İşbîliye'ye çağırarak meseleyi hem müvelledûndan, hem de Benî Haccâc tarafından dinlemiş fakat iki tarafın da mensubu buldukları kavmin taassubuyla şahitlik ettiklerini görmüştür. Bunun üzerine meselenin her iki tarafın da rızasıyla çözülebilmesi hususunda ümidini kaybetmiş ve konuyu hakeme havale etmeye karar vermiştir. Muhammed b. Gâlib ise kalesine dönmüştür.¹⁰⁸

Anlaşmazlığın istedikleri şekilde karara bağlanmaması, İşbîliye'deki nüfuz sahibi Arap ailelerinin Emevî idaresinden uzaklaşmasıyla sonuçlanmıştır. Benî Haccâc, şehre yaklaşık yirmi beş kilometre mesafede bulunan arazilerine gitmişler, ayrıca Lahm kabîlesinden çok sayıda kişi, davalarını savunmak üzere reisleri olan Abdullah b. Haccâc'ın etrafında toplanmışlardı. Aynı durum, şehrin önde gelen diğer Arap ailelerinden birisi olan Benî Haldûn için de geçerliydi, Kureyb b. Haldûn, sakinleri Hadramutlu olan eş-Şeref'e gitmişti. Burada kabilesinden olan kişilerle Emevî idaresine karşı isyan ettiler. Böylece Emevî idaresine karşı çıkan isyan iki kola ayrılmıştır.¹⁰⁹

Kureyb b. Haldûn'un riyasetinde çıkan Benî Haldûn isyanı sadece İşbîliye ile sınırlı kalmamıştır. Kureyb b. Haldûn, Mehdî adıyla tanınan bir kişiyi Şezûne'deki müttefiki Süleyman b. Muhammed eş-Şezûnî'ye göndermiş ve isyan Şezûne'ye de

¹⁰⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 122; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 70.

¹⁰⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 122; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 70-71.

sıçramıştır. Benî Haccâc isyanı ise, Haccâc ailesinin Karmûne'deki müttefikleri Cüneyd b. Vehb el-Karmûnî eliyle İşbîliye dışına taşmıştır.¹¹⁰

Gelişen olayları Muhammed b. Abdullah, babası Emîr Abdullah b. Muhammed'e bildirmiştir. Emîr de istişare için vezirlerini toplamış ve neticede Arapların rızasının alınması için Muhammed b. Gâlib'in öldürülmesi gerektiği yönünde karara varılmıştır. Emîr Abdullah b. Muhammed, Ca'd b. Abdülgâfir'i isyan eden Arapların tekrar itaat etmelerinin temini ve Muhammed b. Gâlib'in tutuklanması için görevlendirmiştir. Ca'd b. Abdülgâfir, Emîr Abdullah b. Muhammed'in kendisini tutuklama emrinden bahsetmeksizin Muhammed b. Gâlib'e sadece görüşmek istediğini bildirmişse de kendisinin askerleriyle birlikte hareketini öğrenen Muhammed b. Gâlib durumdan şüphelenerek kendisine yardımcı olması için Ömer b. Hafsûn'dan yardım istemiştir. Fakat Ca'd b. Abdülgâfir bir mektup yollayarak amacının Araplarla mücadele etmek olduğunu ve kendisinin en büyük yardımcısı olduğunu söyleyerek Muhammed b. Gâlib'i kendisine inandırmayı başarmıştır. Kendisini ortadan kaldırmaya çalışan Araplar ile hesaplaşmak isteyen Muhammed b. Gâlib ise, Ca'd b. Abdülgâfir'in kendisine yolladığı bu mektup sonunda ikna olmuştur.

Bu sırada Ca'd b. Abdülgâfir isyana son verip Emevî idaresine itaat etmesi halinde Muhammed b. Gâlib'in bütün adamlarıyla birlikte Emîr Abdullah b. Muhammed tarafından etkisiz hale getirileceği teminatını veren bir mektubu gizlice Abdullah b. Haccâc'a göndermiş, Abdullah b. Haccâc da buna olumlu cevap vermiştir. Bu mutabakattan bir süre sonra Muhammed b. Gâfir öldürülmüş, kalesi yıkılmış ve adamları dağıtılmıştır. Abdullah b. Haccâc da Karmûne'den çekilmiş ve burayı Ca'd b. Abdülgâfir'e bırakmıştır.¹¹¹

Araplar ile müvelledûn arasındaki bu gerginlik, Arapları memnun edecek şekilde sonuçlanmışsa da, Muhammed b. Gâlib'in öldürülmesi müvelledûn arasında büyük bir öfkeye yol açmıştır. Muhammed b. Hattâb b. Ancelin başta olmak üzere müvelledûnun önde gelenleri gelişmeleri Emîr Abdullah'ın oğlu Muhammed'e bildirmişlerdir. Fakat müvelledûnun istedikleri yönde herhangi bir gelişme olmadı. Bunun üzerine Muhammed b. Gâlib'i öldüren Ca'd b. Abdülgâfir ile kardeşi Ümeyye

¹¹⁰ İbn Hayyân, **el-Muktebes**, s. 95; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 71.

¹¹¹ İbn Hayyân, **el-Muktebes**, s. 96; Abdülmün'im Hüseyin, **Târîhu's-siyâsî**, s. 72-73.

b. Abdülgâfir'den olayın hesabını sormak üzere harekete geçtiler. Müvelledûndan çok sayıda kişi toplanarak Ümeyye b. Abdülgâfir'in evine yöneldiler. Bunu haber alan Ümeyye b. Abdülgâfir ise Muhammed b. Abdullah'ın yanına kaçmıştır. Öfkeli müvelledûn topluluğu Ümeyye'yi evinde bulamayınca evi yağmalamış, ardından da Muhammed b. Abdullah'ın sarayına gitmişlerdir. Emîr Abdullah b. Muhammed'in yönetimini kabul etmediklerini ilan ederek isyan etmişlerdir. Kendilerine şehir halkından çok sayıda kişi katılmıştır.

Bu durumun üstesinden gelemeyen Muhammed b. Abdullah, isyan eden müvelledûndan Muhammed b. Hattâb b. Ancelîn, İbn Şebreka ve İbn Cüreyh gibi önde gelen kişilere bir elçi göndererek meseleyi müzakere etme teklifinde bulunmuştur. Bu teklifi kabul eden müvelled önde gelenleri, ittifak halinde oldukları kişilerden zırhlarını giyininip Muhammed b. Abdullah'ın sarayına gelmelerini istemişlerdir. Sarayda Muhammed b. Abdullah ile görüşme yaptıkları esnada müvelledûna destek vermek üzere gelen yandaşları hızlı bir şekilde saraya girmişler, fakat saldırının hedefi konumunda olan Ümeyye b. Abdülgâfir yakınları tarafından korunarak sarayın dışına çıkarılmıştır (276/889).¹¹²

Ertesi gün de devam eden mücadeleden İşbîliye'deki Benî Ümeyye mensuplarından bazıları, Ca'd b. Abdülgâfir'e bir elçi göndererek Muhammed b. Abdullah ile kardeşi Ümeyye b. Abdülgâfir'in etkinliğini kırmaya teşvik ettiler. Bunun üzerine Ca'd b. Abdülgâfir İşbîliye'nin güneyini ele geçirmiş ve Muhammed b. Abdullah'ın sarayına doğru hareket etmiştir. Mücadele esnasında isyancılar Muhammed b. Abdullah ve Ümeyye b. Abdülgâfir'in yaralanmalarına neden olmuşlardır. Bunun üzerine Muhammed b. Abdullah, isyancıların yakalanıp öldürülmelerini, mallarının da müsadere edilmesini emretmiştir.¹¹³

Muhammed b. Abdullah İşbîliye'ye gelişinden sonra şehir idaresini Ümeyye b. Abdülgâfir ile birlikte yürütmüştür. Fakat bir süre sonra sarayda Muhammed b. Abdullah aleyhine bir isyan çıkması üzerine babası Emîr Abdullah b. Muhammed, oğlu Muhammed'in Ümeyye b. Abdülgâfir'i İşbîliye valiliğinde bırakıp Kurtuba'ya dönmesini istemiştir.¹¹⁴

¹¹² Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 73-74.

¹¹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 96-97; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 74.

¹¹⁴ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 75.

Muhammed'in İŖbîliye'den ayrılmasından sonra yönetimde tek başına kalan Ümeyye, halk üzerinde zor kullanmaya başlamıştır.¹¹⁵

Ömer b. Hafsûn, müttefiki Muhammed b. Gâlib'in öldürülmesi üzerine Emîr Abdullah b. Muhammed'den kisas tatbik edilmesini istemiştir. Ca'd b. Abdülgâfir ise emîrin bir süredir isyan halinde olan Ömer b. Hafsûn'un Emevî idaresine bağılılığını sağlamak için bu teklifi kabul etmesinden korkmuştur. Bu arada öldürülen Muhammed b. Gâlib'in Tamâşeka adıyla bilinen Berberî müttefiki, İŖbîliye'de bulunan kardeşi Ümeyye'nin yanına gitmek üzere yandaşlarıyla beraber Kurtuba'dan ayrılan Ca'd b. Abdülgâfir'in civarda bulunduğu haberini almıştır. Ca'd b. Abdülgâfir ile yandaşlarını öldürmüş ve mallarını gasp etmişlerdir. Bu olaya çok üzülen Ümeyye b. Abdülgâfir, İŖbîliye ile Karmûne'deki Arapları İŖbîliye'deki müvelledûn üzerine harekete geçmeleri için kışkırtmış, galeyâna gelen halk müvelledûn üzerine hücum ederek çok sayıda insanı öldürerek ve mallarını yağmalamışlardır. Şehrin hâkimiyeti böylece Yemenli Araplara kalmıştır.¹¹⁶

Ümeyye b. Abdülgâfir'in çağrısı üzerine İŖbîliye'ye gelen Kureyb b. Haldûn ile Abdullah b. Haccâc, isyanlarını devam ettirmişlerdir. İŖbîliye'de isyan hareketi yayılınca Ümeyye b. Abdülgâfir, Karmûne valisi olan Cüneyd b. Vehb'in yanına gitmiş ve şehri birlikte idare etmeye başlamışlardır. Fakat aralarında çıkan anlaşmazlık sonucu Cüneyd b. Vehb'in Abdullah b. Haccâc'ı öldürüp mallarına el koyması, meselenin daha karmaşık bir hal almasına neden olmuştur. Benî Haccâc ile müttetikleri bir araya gelerek Kureyb b. Haldûn'un da desteğini almışlar ve bu cinayetten Ümeyye b. Abdülgâfir'i sorumlu tutmuşlardır. Ümeyye b. Abdülgâfir ise cinayete ilgisi olmadığını söyleyerek, suçlamaları reddetmiştir.¹¹⁷

Bu arada Ümeyye, İbrahim b. Haccâc ile yaptığı ittifaktan vazgeçmesi için Kureyb b. Haldûn'a bazı vaatlerde bulunmuştur. Kureyb b. Haldûn, Ümeyye'nin bu teklifini kabul etmiş gibi davranmış, fakat İbrahim b. Haccâc ile birlikte hareket ederek Ümeyye'yi ortadan kaldırmanın planlarını yapmıştır.¹¹⁸

Bu arada Ümeyye, şehirdeki sarayının çevresinde bulunan bir alanı mülkiyetine geçirerek etrafını duvarla çevirmeye başlamıştır. Onun bu girişimini

¹¹⁵ DGBİT, C. IV, s. 290.

¹¹⁶ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 75.

¹¹⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 99; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 76.

¹¹⁸ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 76.

uygun görmeyen Benî Haldûn, Benî Haccâc ve müttetikleri itiraz etmişlerdir. Buna karşın Ümeyye, şehre müdahale etme yetkisinin sadece Emîr Abdullah'ta olduğunu söyleyerek itirazları dikkate almamıştır. Fakat Benî Haccâc ve Benî Haldûn, duvarın tamamlanmasına müsaade etmemişlerdir. Şehirde ortam gerginleşmiş ve sonunda taraflar arasında çatışma çıkmıştır. Ümeyye, kendisine saldıran Benî Haldûn ve Benî Haccâc'ı hezimete uğratmış ve kendisine itaate mecbur kılmıştır. Kendisine itaat edeceklerine kanaat getirmek için aralarından bazı kişileri rehine olarak yanına gönderilmesini istemiştir. Rehinelere geldikten sonra ise aleyhine başlatılan hareketi kontrol altına aldığına kanaat getirmiş ve yarım kalan duvar çevirme işine devam etmiştir. Ümeyye'ye saldırmak için fırsat kollayan Benî Haldûn ile Benî Haccâc bunu uygun bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu arada Ümeyye'nin adamlarından birini kendi saflarına çekmeyi başarmışlardı. Böylece Ümeyye'nin yaptığı her işten haberdar olmaları mümkün olabilecekti.

Ümeyye'nin duvar inşâsında çalışan adamları, duvar bitirilince dinlenmek için izin istediler. Bazıları ihtiyaçlarını karşılamak için saray dışına çıkmışlardı. Muhibir, Ümeyye'nin sarayda yalnız olduğunu, hücum etmek için fırsat kollayan Benî Haldûn ile Benî Haccâc'a bildirdi, onlar da sarayı ele geçirmek için derhal oraya yöneldiler. Ümeyye durumdan haberdar olunca, yanındaki adamlarıyla sarayın üstüne çıktı. Muhaliflerinin savaşma hususunda kararlılıklarını görünce, alıkoyduğu rehinelere muhalifler tarafından görülebilecek bir yere getirterek boyunlarının vurulmalarını emretti. Bu durum karşısında daha ileriye gitmeye cesaret edemeyen Benî Haldûn ve Benî Haccâc, rehinelere serbest bırakılmaları için Ümeyye'ye bir heyet göndererek onu taltif etmişler, gayelerinin ise Endülüs'ün diğer bölgelerinde olduğu gibi bağımsız bir yönetime sahip olmak olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca ona saraydan çıkması durumunda kendisinin, ailesinin, malının ve yakınlarının hiçbir zarar görmeyeceğine dair eman vermişlerdir. Yanında kendisini savunabilecek kadar kuvveti bulunmadığından, Ümeyye bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Şehir camisinin yakınına geldi, bu sırada Kureyb b. Haldûn, İbrâhim b. Haccâc ve Bişr b. Muhammed b. Abdümelik caminin saray tarafında olan doğu kapısının yanında beklemekteydi. Burada hepsi sözlerinde duracaklarına dair yemin ettiler. Ümeyye rehinelere serbest bıraktı. Fakat Benî Haldûn ve Benî Haccâc sözlerinden hemen dönerek Ümeyye'ye hücum ettiler. Ümeyye yenileceğini anladıysa da savaşmaya

devam etti. Sarayındaki kıymetli eşyaların düşmanlarının eline geçmesini istemediğinden onları kullanılmaz hale getirdi. Bir süre sonra da öldürüldü.¹¹⁹

Benî Haldûn ve Benî Haccâc, Ümeyye'nin öldürülüşünü Emîr Abdullah'a, onun Emevî idaresinden ayrılıp bağımsız bir idare kurmak için faaliyetlerde bulunduğu için öldürüldüğü şeklinde yansıtip, Emevî idaresine bağlı olduklarını bildirdiler.¹²⁰

Emîr Abdullah, şehir idaresinin Benî Haldûn ve Benî Haccâc'ın elinde olmasını uygun görmeyerek, kendisini temsil etmesi için şehre amcası Hişam b. Abdurrahman'ı göndermiştir. Her ne kadar Hişam b. Abdurrahman şehre gönderilmişse de, gerçekte idare şehrin ileri gelenleri olan Kureyb b. Haldûn, kardeşi Hâlid b. Haldûn ve İbrahim b. Haccâc'ın elindeydi. Şehir idaresinde Hişam'a söz hakkı tanımamalarından başka, onu her fırsatta Kurtuba'ya geri dönmeye zorlayacak şekilde hareket ediyorlardı.¹²¹

İşbîliye'de idareyi sadece kendi elinde tutmak isteyen Kureyb b. Haldûn, oğlunun halkı Emevî idaresi aleyhinde kışkırtıp etrafında topladığını iddia ederek Hişam b. Abdurrahman'a şikayette bulunmuş ve onun derhal öldürülmesini istemiştir. Fakat Hişam meselenin aslını öğrenip duruma göre hareket etmek niyetinde olduğunu belirtmiştir. Onun bu tutumuna rağmen oğlu öldürülmüş ve ertesi gün sarayın yakınına gömülmüştür.¹²²

Hişam, şehirdeki karmaşıklığın artması ve sonunda oğlunun öldürülmesi üzerine şehirdeki durumu Emîr Abdullah'a bildirerek yardım istemiştir. Fakat Endülüs'ün diğer bölgelerinde devam etmekte olan karışıklıklar, bu talebin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Hişam'ın adamlarından biri, Benî Haldûn'u yardım talebi için Emîr Abdullah'a yazılan mektuplardan haberdar etmiş ve Hişam'ın her işini onlara haber vermeye başlamıştır. Benî Haldûn da, Hişam'ın Emîr Abdullah'a gönderdiği haberleri engellemeye çalışmıştır.¹²³

İşbîliye'de bu hadiseler meydana gelirken, Emîr Abdullah tarafından kendisine tam yetki verilen Muhammed b. Abdullah b. Osman şehre gelmiş ve şehir

¹¹⁹ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 77-78.

¹²⁰ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 78.

¹²¹ *DGBİT*, C. IV, s. 290.

¹²² Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 79.

¹²³ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 80.

halkına Endülüs'ün batısına doğru düzenlenecek sefere katılmaları çağrısında bulunmuştur. Bu sefer için Benî Haldûn, Kureyb b. Haldûn'un kardeşi olan Hâlid b. Haldûn'un; Benî Haccâc ise İbrahim b. Haccâc'ın başında olduğu birliklerle Kurtuba'ya hareket etmişlerdir. Endülüs'ün diğer şehirlerinden gelen gönüllüler Endülüs'ün merkezi olan Kurtuba'da toplanmışlar ve ordu, 282/895 yılında sefer için hareket etmişlerdir. Ancak bir süre sonra seferin hedeflerinin düşündükleri gibi olmadığını anlamışlardır. Bunun üzerine Şezûne'den gelen birliğin başındaki Süleyman b. Muhammed eş-Şezûnî, Karmûne'ye gitmiştir. Emîr Abdullah tarafından ordu kumandanlığı kendisine verilmiş olan oğlu Mutarref b. Abdullah, İsbîliye'nin önde gelen Arap ailelerini ordu disiplini bozmaları sebebiyle tutuklamıştır.¹²⁴

Kureyb b. Haldûn gelişmelerden haberdar olunca, Emevî idaresini temsilen şehirde bulunan Hişam b. Abdurrahman'ı azarlamıştır. Sarayda bulunanları saraya hapsetmiş, saraya giriş çıkışı yasaklamıştır. Kureyb, Mutarref'ten yaptıklarının hesabını soracağına dair Hişam'a yemin dahi ettirmiş, Haldûn ailesi mensuplarının serbest bırakılıp, kendilerine güzel muamelede bulunulmasını istemiştir. Fakat Mutarref bu istekleri yerine getirmeyerek hapstekileri serbest bırakmamıştır.¹²⁵

Kureyb b. Haldûn, Mutarref b. Abdullah ile kumandan Abdülmelik b. Abdullah b. Ümeyye arasında anlaşmazlık çıkarmaya çalışmıştır. Ahmed b. Hişam b. Abdülaziz ile gizlice bir mektup göndermiştir. Babası Hişam ile Abdülmelik b. Ümeyye arasında var olan düşmanlığın,¹²⁶ Ahmed b. Hişam'ın bu görevi başarıyla yapmasında önemli bir etken olduğu zikredilmelidir. Nihayet Kureyb b. Haldûn, çabalarının sonucunda Mutarref'i orduda düzenin sağlanamayışının sorumlusunun Abdülmelik b. Ümeyye olduğuna inandırmayı başarmıştır.¹²⁷

Kureyb b. Haldûn'un, kendisine yardım ve itaat edeceğine dair haber göndermesinin ardından Mutarref, İsbîliye'ye yakın bir yerde Abdülmelik b.

¹²⁴ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 80.

¹²⁵ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 81.

¹²⁶ Abdülmelik b. Abdullah, Emîr Muhammed b. Abdurrahman'ın himayesinde yetiştirilmekte idi. Fakat kendisinin kalem ehli olacak bir yapı taşımadığını anladığından olsa gerek, eğitimini tamamlamayacağını bildirerek affını istemiştir. Fakat Emîr Muhammed bunu kabul etmemiş ve onu olduğu mevkide bırakmıştır. Onun Emîr Muhammed'in himayesinde olması, herşeye rağmen emîrin sabırla kendisini himaye etmeye devam etmesi, bazı kıskanç kimselerin kendisine cephe almalarına neden olmuştur. Hişam b. Abdülaziz, kendisine cephe alan bu kişilerin önde gelenlerinden biriydi. Bkz. Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 82-83.

¹²⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 107; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 83.

Ümeyye'yi öldürtmüştür. Emîr Abdullah gelişmelerden haberdar olduğu zaman, ordu içerisindeki cinayet hakkında bilgi sahibi olan kabilelerin önde gelenlerine Abdülmelik b. Ümeyye'nin öldürülmesinin sebeplerini bildirmelerini emretmiştir. Bunun üzerine Mutarrif, askerlerine Abdülmelik b. Ümeyye'nin ordu içerisinde huzursuzluğa neden olduğu için öldürüldüğünü yazmalarını emretmiştir. Böylece bu katlin babası Emîr Abdullah tarafından affedilir olarak karşılanmasını beklemekteydi.

Verdiği sözde duran Kureyb b. Haldûn, askerlerin İşbîliye'ye girmelerine izin vermiş ve ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için alış veriş yapmalarına imkan tanımıştır. Bununla birlikte, Mutarrif'e bir mektup göndererek şehirden ayrılmaları için kendilerine üç gün tanıdığını bildirmiştir. Bu arada Mutarrif komutasındaki orduyu şehirden çıkarmak için Leble ve Şezûne'deki müttefiklerinden yardım istemiştir. Kureyb b. Haldûn, Leble ve Şezûne'den İşbîliye'ye gelen ordularla birlikte Mutarrif komutasındaki orduya hücum etmiş ve üç gün süren çatışmalardan sonra onları geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Kureyb b. Haldûn'un kuvveti karşısında başarısız olan Mutarrif, Kureyb'e destek verip Emevî idaresi aleyhine hareket etmesi sebebiyle İşbîliye valisi Amr b. Sa'îd b. Âs'ın dilini kestirmiştir.¹²⁸

Mutarrif daha sonra İşbîliye'ye yaklaşık on üç kilometre mesafedeki bir kalede bulunan İbrahim b. Haccâc'ın, onu etkisiz hale getirdikten sonra ise Kureyb b. Haldûn'un üzerine yürümüş ve Kureyb'i de etkisiz hale getirmiştir. Ardından kendisine karşı Kureyb'in yanında mücadele eden Osman b. İmrân'ın üzerine yürümüş ve Leble'de kendisine itaat eden Osman'ı affetmiştir. İşbîliye'deki ayaklanmayı çıkaran Kureyb b. Haldûn, kardeşi Halid b. Haldûn ve onlara destek veren Mesleme b. Muhammed eş-Şezûnî ile İbrahim b. Haccâc, Mutarrif tarafından Kurtuba'ya götürülmüştür. Emîr Abdullah onları hapsetmiş, Abdülmelik b. Ümeyye'nin öldürülmesi sebebiyle de oğlu Mutarrif'e kızmıştır (282/897).

Ömer b. Hafsûn isyanının etkileri Endülüs'te şiddetini artırmaya başlayınca, Emîr Abdullah'ın vezirleri, hapse atılan İbrahim b. Haccâc, Kureyb b. Haldûn ve Halid b. Haldûn ile Mesleme b. Muhammed b. Abdülmelik eş-Şezûnî'nin kendi şehirlerine dönmelerinin daha uygun olacağını, aksi halde Ömer b. Hafsûn'un

---

¹²⁸ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 86.

buraları ele geçirmesi durumunda Emevî idaresi için daha ciddi bir tehlike olabileceğini söylemişlerdir.¹²⁹ Bu görüşü yerinde bulan Emîr Abdullah, isyancılara Kurtuba Ulu Camii'nde ellişer defa Emevî idaresinden çıkmayacaklarına dair yemin ettirip, her birinin yakınlarından birini rehin olarak Kurtuba'da alıkoyduktan sonra serbest bırakmıştır.¹³⁰

Emîr Abdullah, İşbîliye'nin idaresini Benî Haldûn ve Benî Haccâc arasında paylaştırdı. Birkaç sene bu şekilde şehrin idaresine devam ettiler. Bu arada Emîr Abdullah, onların birleşip Emevî idaresine karşı hareket etmelerini önlemeye yönelik bir takım faaliyetlerde de bulunmaktaydı.

Kureyb'in İşbîliye idaresine getirilmesinden sonra halka karşı sert davranmaya başlaması halkın kendisinden uzaklaşmasına sebep olurken, kendilerine karşı güzel muamelede bulunan İbrahim b. Haccâc'a yaklaşmasını sağlamıştır. Halkın sevgisini kazanan İbrahim b. Haccâc, bu sırada gizlice Emîr Abdullah'tan İşbîliye valiliğinin kendisine verilmesini istemiş ve isteği emîr tarafından kabul edilmiştir.¹³¹

Emîr Abdullah tarafından İbrahim b. Haccâc'a valilik görevinin verildiğini öğrendiği anlaşılan Kureyb b. Haldûn, valiliğe kendisinin getirilmesi amacıyla İbrahim b. Haccâc aleyhinde Emîr Abdullah'a gizlice mektuplar yazmıştır. Kureyb b. Haldûn'un kendisi aleyhindeki mektuplardan birini ele geçirip¹³², onun bu düşüncesinden haberdar olan İbrahim b. Haccâc, şehrin önde gelen kişilerini davet ettiği bir yemekte Kureyb ve kardeşi Halid'in kendi aleyhinde yaptıkları faaliyetleri dile getirdi. Kureyb ve Halid bu sözleri inkâr edince, İbrahim b. Haccâc da kendi aleyhinde Emîr Abdullah'a gönderilmek üzere yazılmış bir mektubu çıkararak söylediklerinin doğru olduğunu göstermiştir. Bunun üzerine Halid b. Haldûn, yanında taşıdığı bıçağını çıkararak İbrahim b. Haccâc'ı yaralamıştır. Halid b. Haldûn'un saldırısı karşısında hemen toparlanan İbrahim b. Haccâc, yanında bulunan

---

¹²⁹ Ömer b. Hafsun isyanı ve bu isyanın Endülüs'ün diğer şehirlerine yayılması hakkında bkz. Roberto Marín-Guzmán, "The Causes of the Revolt of 'Umar ibn Hafsûn in al-Andalus (880-928): A Study in Medieval Islamic History", *Arabica*, C. 42, sy. 2 (1995), s. 180-221.

¹³⁰ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsi*, s. 89.

¹³¹ *DGBİT*, C. IV, s. 290.

¹³² Mektubu yollayan kişi Halid b. Haldûn olarak geçmektedir. Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsi*, s. 90.

adamlarına iki kardeşin öldürülmelerini emretmiş ve Kureyb ile Halid öldürülmüşlerdir.¹³³

Kureyb ve Halid b. Haldûn kardeşlerin öldürüldükleri haberini Emîr Abdullah'a, Emevî idaresine itaat etmedikleri için cezalandırıldıkları şeklinde bildiren İbrahim b. Haccâc, kendisinin itaatkâr olduğunu arz ederek şehrin valiliğinin kendisine verilmesini istemiştir. Vali olması halinde Kurtuba'ya yıllık yedi bin dinar göndereceğini de bildirmiştir. Bu isteği kabul eden Emîr Abdullah, Kâsım b. Velid el-Kelbî'yi şehri İbrahim b. Haccâc ile birlikte yönetmek üzere görevlendirmiş, fakat birkaç ay sonra İşbîliye'de asayiş sağlanınca, Kâsım b. Velid'i görevden alarak şehrin idaresini İbrahim b. Haccâc'a bırakmıştır.

İşbîliye valiliğine getirildikten sonra şehirdeki konumunu güçlendiren İbrahim b. Haccâc, Kurtuba'da rehin olarak Emîr Abdullah'ın yanında bulunan oğlu Abdurrahman'ın bırakılmasını istemiş, fakat isteği kabul edilmeyince, Emevî idaresine olan itaatini bozduğunu ilan etmiştir. Ayrıca Emîr Abdullah'a gönderdiği yıllık vergiyi de kesmiştir. Bu arada İbrahim b. Haccâc, Emevî idaresine karşı uzun bir süredir isyan halinde bulunan Ömer b. Hafsûn ile ittifak kurarak, Emevî idaresi ile mücadelede ihtiyaç duyduğu adam ve malzemeyi de temin etme hususunda karşılaşılabileceği zorlukları aşacak bir adım atmıştır.¹³⁴

Bu ittifak kararından bir süre sonra Ömer b. Hafsûn Karmûne'ye gelerek İbrahim b. Haccâc ile görüşmüş ve birlikte bir ordu meydana getirerek Emevî idaresine karşı savaşmaya karar vermişlerdir. Meydana getirilen ordu, İstecce'nin güneyinde Emevî ordusunu yenmiş, bunun üzerine Ömer b. Hafsûn daha kalabalık bir ordu ile Emevîler üzerine harekete geçmenin uygun olacağını düşünmüştür. Kumandanlarından bu düşüncesine karşı çıkanlar olmuşsa da, Ömer b. Hafsûn onların görüşlerine itibar etmemiş ve ordusunun başında harekete geçmek için hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. Bu hazırlıklarının sonunda oluşturduğu ordu ile Emevî ordusuna saldıran Ömer b. Hafsûn, çok sayıda kişiyi öldürmüş ve istediği sonucu elde etmiştir (289/902).¹³⁵

¹³³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 105; *DGBİT*, C. IV, s. 290.

¹³⁴ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 91.

¹³⁵ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 92.

İbrahim b. Haccâc'ın Ömer b. Hafsûn ile ittifakının akabinde cereyan eden gelişmeler sonrasında Emevî karşıtı hareketler daha ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu gelişmeler karşısında Emîr Abdullah, yanında rehin olarak tuttuğu İbrahim b. Haccâc'ın oğlu ile Ömer b. Hafsûn'un yeğeninin öldürülmelerini emretmiştir. Ömer b. Hafsûn'un yeğeni öldürülmüş, fakat İbrahim b. Haccâc'ın oğlu olan Abdurrahman b. Haccâc'ın öldürülmesinin İbrahim b. Haccâc ile Ömer b. Hafsûn'u daha fazla yakınlaştıracak bir hareket olabileceğini düşünen vezirler, Emîr Abdullah'a Abdurrahman'ın serbest bırakılmasını tavsiye etmişlerdir.¹³⁶

Emîr Abdullah vezirlerinin işaret ettikleri İbrahim b. Haccâc ve Ömer b. Hafsûn'un birbirlerine daha fazla yakınlaşmalarına sebebiyet verme ihtimalinin Emevî idaresi için çok daha tehlikeli neticeler ortaya çıkarabileceğini görerek, İbrahim b. Haccâc'a bir mektup göndermiştir. Ömer b. Hafsûn ile arasındaki ittifaka son verip kendisine tekrar itaat etmesi ve Kurtuba'ya gönderdiği vergiyi ödemeye devam etmesi karşılığında oğlu Abdurrahman'ı serbest bırakacağını bildiren bir mektubu İbrahim b. Haccâc'a göndermiştir. Emîr Abdullah'dan gelen bu teklifi memnuniyetle kabul eden İbrahim b. Haccâc Emevî idaresine bağlılığını bildirmiştir. Emîr Abdullah tarafından İbrahim b. Haccâc'ın oğullarından Abdurrahman'a, İşbîliye'nin, Muhammed'e ise Karmûne'nin idaresi verilmiştir. Bu gelişmelerden sonra İbrahim b. Haccâc, çeşitli vesilelerle Emîr Abdullah'a hediyeler göndermek suretiyle ilişkilerin daha iyi bir seviyeye getirilmesini sağlamıştır.¹³⁷

İşbîliye'nin idaresini elde etmek isteyen rakiplerinden kurtulmayı başardıktan sonra şehirde idareyi tek başına yürüten İbrahim b. Haccâc 298/911 yılında ölmüştür. O henüz hayattayken oğlu Abdurrahman için şehrin ileri gelenlerinden biat almış (292/905) ve vefatından sonra Abdurrahman b. İbrahim İşbîliye'de idareyi eline almıştır.¹³⁸ İbrahim b. Haccâc'ın vefatından sonra ise İşbîliye'de Abdurrahman b. Haccâc öldüğü yıl olan 301/913'e, Karmûne'de ise Muhammed b. Haccâc öldüğü yıl olan 302/914'e kadar idareyi ellerinde bulundurmuşlardır.¹³⁹ İbn İzârî, Muhammed b.

¹³⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 158; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 93.

¹³⁷ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 94.

¹³⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 129; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 101.

¹³⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 129; *DGBİT*, C. IV, s. 293.

İbrahim'in Karmûne'de tesis etmiş olduğu idarenin, kardeşi Abdurrahman b. İbrahim'in İşbîliye'deki idaresinden daha sağlam olduğunu kaydetmektedir.¹⁴⁰

Abdurrahman b. İbrahim 301/913 yılında öldüğü zaman, İşbîliye'nin ileri gelenlerinden Ahmed b. Mesleme şehrin idaresine hâkim olmuş, fakat Muhammed b. İbrahim, kardeşinin ölümünden sonra şehrin idaresinin hukuken kendisine ait olduğunu iddia ederek Ahmed b. Mesleme'ye karşı çıkmıştır. Ahmed b. Mesleme de İbrahim b. Haccâc'ın hâkimiyetini tanımadığını ilan ederek Emîr Abdurrahman b. Muhammed'e bağlılığını bildirmiştir. Kurtuba'ya her yıl belirli miktarda vergi vereceğini bir elçi heyeti göndermek suretiyle bildirerek, İşbîliye valiliğinin kendisine verilmesini istemiştir.

Emîr Abdurrahman, şehri hâkimiyeti altına almak için veziri Ahmed b. Muhammed b. Hudeyr komutasında bir ordu teşkil etmiş ve ona şehir halkına karşı kuvvet kullanmaması tavsiyesinde bulunmuş, görevinin sadece şehri itaat altına almak olduğunu ifade etmiştir¹⁴¹. Fakat Ahmed b. Muhammed b. Hudeyr, Emîr Abdurrahman b. Muhammed'in sözlerine rağmen İşbîliye halkının itaatini beklemeden halka karşı sert davranmış ve şehir halkı ile Ahmed b. Muhammed b. Hudeyr'in komutasındaki ordu arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Gelişmelerin istediğinin aksi yönde cereyan etmesi üzerine Emîr Abdurrahman b. Muhammed ordunun Kurtuba'ya dönmesini emretmiştir.

İşbîliye'de karmaşıklığın baş göstermeye başlaması üzerine Muhammed b. İbrahim b. Haccâc, Emîr Abdurrahman'a bir elçi göndererek hoş olmayan gelişmeler sebebiyle affını talep etmiştir. İşbîliye üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek için fırsat kollayan Emîr Abdurrahman ise onun bu talebini kabul etmiş ve Kurtuba sâhibu'ş-şurtası Kâsım b. Velîd el-Kelbî'yi kendisini temsil üzere İşbîliye'ye göndermiştir. Şehri bir müddet Kâsım b. Velîd ile Muhammed b. İbrahim b. Haccâc birlikte yönetmişlerdir. Şehri birlikte yönetmeleri, birbirlerine yaklaşımlarına ve ittifak oluşturmalarını sağlamıştır. eş-Şeref bölgesinde yağma hareketlerinde bulunmuşlar, bir kale inşa edip etraflarında toplanan yandaşlarıyla birlikte Ahmed b.

¹⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 129.

¹⁴¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 163; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 104. Emîr Abdurrahman'ın İşbîliye'yi kontrol altına alışı hakkında bkz. Birsal Küçüksipahioğlu, **III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)**, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜSBE, İstanbul 1996, s. 21-23.

Mesleme'nin İşbîliye'deki kalesini ele geçirmeye çalışmışlardır. Kalede şiddetli bir kuşatma altında kalan Ahmed b. Mesleme, İshak b. Muhammed el-Kureşî'yi, kardeşi Ahmed b. Muhammed'i ve damadı Muhammed b. Velîd b. Vennân el-Kureşî'yi tutuklamış, Ömer b. Hafsûn'dan da yardım istemiştir. İşbîliye'ye gelen Ömer b. Hafsûn, tutukluların kendisine karşı sadakat göstermedikleri gerekçesiyle öldürülmeleri gerektiğine Ahmed b. Mesleme'yi ikna etmiştir. Bir süre sonra İshâk b. Muhammed ile iki oğlu dışında bütün tutuklular öldürülmüşlerdir.¹⁴²

Ahmed b. Mesleme'nin yardım isteğini kabul ettikten sonra Ömer b. Hafsûn, Muhammed b. İbrahim b. Haccâc ile Kâsım b. Velîd el-Kelbî'ye karşı mücadele etmeye başlamış fakat rakipleri karşısında hezimete uğramıştır. Ömer b. Hafsûn'dan da beklediği yardımı alamayınca, Emîr Abdurrahman'a itaat etmekten başka bir çıkar yol bulamayan Ahmed b. Mesleme Kurtuba'ya bir elçi heyeti göndermiştir. Heyet, Emîr Abdurrahman'ın hâcibi Bedr b. Ahmed es-Saklebî ile görüşmüş, fakat bir netice alamamıştır.¹⁴³ Heyet İşbîliye'ye döndükten sonra Ahmed b. Mesleme durumun İşbîliye halkından gizlenmesini istemiş ve Emîr Abdurrahman tarafından yazıldığını ilan edeceği sahte bir mektubu kâtibî Musa b. Süleyman el-Havlânî'ye yazdırmıştır. Tertip ettiği bir meclise İşbîliye halkını davet ederek düzmece mektubu Musa b. Süleyman el-Havlânî'ye okutmuştur. Kendilerine okunan mektupla halk, şehrin idaresinin Ahmed b. Mesleme'ye verildiğini öğrenmiştir.¹⁴⁴

Geçici bir süre için halkı şehir idaresinin kendisine verildiğine inandırmaya çalışan Ahmed b. Mesleme, kendisinin şehre vali olarak atanması için hacib Bedr b. Ahmed es-Saklebî ile görüşmek üzere İbnü'l- Kūtiyye'yi Kurtuba'ya gitmek üzere görevlendirmiştir. İbnü'l- Kūtiyye otuz süvari ile Kurtuba'ya gitmek üzere yola çıkmış ve geceleyin Kurtuba'ya ulaşmıştır. Onun hacib Bedr b. Ahmed ile görüşmesi, Ahmed b. Mesleme'ye karşı birlikte hareket etmek üzere anlaşmaları ve şehri Emîr Abdurrahman b. Muhammed'e teslim edilmesi kararı ile neticelenmiş ve bu karardan sonra birlikte İşbîliye'ye doğru hareket etmişlerdir. Şehre yaklaştıklarında İbnü'l-Kūtiyye beraberindeki adamlarından birini Ahmed b. Mesleme'ye göndererek beraberinde Emîr Abdurrahman'ın bir elçisi olduğunu ve

¹⁴² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 130, 163; Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 105.

¹⁴³ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 106.

¹⁴⁴ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 107.

kendisini karşılamak üzere kardeşi Berâ b. Mesleme'yi önde gelen adamlarıyla birlikte gelen elçiyi karşılamak üzere göndermesini istemiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Mesleme, kardeşini ve adamlarını şehrin girişine göndermiş, gelen elçiyi karşılamak için çıktıklarında, hacib Bedr b. Ahmed ile İbnü'l-Kütiyye içeriye girerek kapıyı kapatmışlar ve İbnü'l-Kütiyye, Emîr Abdurrahman'a itaat ettiklerini ilan etmiştir. Fakat İbnü'l-Kütiyye ile birlikte Kurtuba'ya gönderilen otuz süvari, onun Emîr Abdurrahman ile birlikte hareket ederek Ahmed b. Mesleme aleyhine davrandığını söyleyerek ailesini öldürmekle tehdit etmişlerdir. Bu arada Emîr Abdurrahman, Ahmed b. Mesleme ile Muhammed b. İbrahim b. Haccâc'ı İşbîliye'ye vali olarak tayin etmiştir. Bu gelişme üzerine Ahmed b. Mesleme'nin askerleri İbnü'l-Kütiyye'yi tehdit etmekten vazgeçmişler, hacib Bedr b. Ahmed'in kendilerine verdiği ziyafet ile de Emîr Abdurrahman'ın Ahmed b. Mesleme'nin aleyhine hareket etmeyeceği yönünde bir kanaate varmışlardır. Fakat sabah uyandıklarında Emevî askerleri tarafından kuşatılmış olduklarını gördüklerinde, gerçeği anlamışlardır. İbnü'l-Kütiyye onları Emîr Abdurrahman'a itaat etmeye davet etmiş ve onlara bazı vaatlerde bulunmuştur. Bu arada İbn İzârî'nin ifadesine göre Muhammed b. İbrahim b. Haccâc hapsedilmiştir.¹⁴⁵ İbnü'l-Kütiyye, Hacib Bedr b. Ahmed ile bir görüşme tertip ederek onların Emevî idaresine yaklaştırmaya çalışmış ve bu çabaların sonunda Emevî hâkimiyetini kabul etmişlerdir.¹⁴⁶ Böylece İşbîliye'de Emevî idaresi yeniden tesis edilmiştir.

VI. Hammûdîlerin İşbîliye İdaresini Ele Geçirmesi ve İşbîliye'de Emevî Hâkimiyetinin Sonu

V/XI. asrın başında, Endülüs Emevî devletinin idarî yapısında aksaklıkların meydana gelmesi üzerine merkezî otorite zayıflamıştır. II. Hakem döneminde (976/1009) hâciblik makamında bulunan İbn Ebû Âmir resmen olmasa da fiilen hükümdar gibi davranmaktaydı. Bununla birlikte ülke yönetiminde ciddi bir problem yaşanmamaktaydı. Endülüs'teki durum İbn Ebû Âmir'in ölümünden sonra

¹⁴⁵ İbn İzârî, *el-Muktebes*, C. II, s. 165.

¹⁴⁶ Abdülmün'im Hüseyin, *Târîhu's-siyâsî*, s. 110.

(392/1002) aynı görevi yürüten oğlu Abdülmelik'in döneminde de devam etmiştir. Abdülmelik'in 1008'deki ölümünden sonra yerine kardeşi Abdurrahman'ın keyfî bir takım uygulamalarda bulunması üzerine Endülüs'teki istikrar ortamı bozulmuştur. İbn Ebû Âmir ve Abdülmelik'e kızgın olan bazı kişiler, Abdurrahman'ın tutumu karşısında harekete geçmiş ve Endülüs Emevî idaresi aleyhine gelişen hareket Abdurrahman b. Ebû Âmir'in öldürülmesi ve Halîfe Hişam'ın kayıplara karışmasıyla neticelenmiştir. Kurtuba'da tam anlamıyla karışıklığın hâkim olduğu bu dönemde Emevî hanedanı taraftarları, karışıklığın sona erdirilmesi ve hanedanın devamı için II. Muhammed, Süleyman ve IV. Abdurrahman gibi kişileri tahta geçirmişlerse de bir netice alınamamıştır.¹⁴⁷

Mağrib'de hüküm süren İdrisîler'in soyundan gelen ve dolayısıyla Hz. Ali'nin soyuna mensup olan Şîî Hammûdîler, Kurtuba'daki idarî boşluktan yararlanarak 1016'da tahtı ele geçirmişlerdir. Ülkede kısa bir süre sükûnet sağlanmış gibi görünse de Hammûdîler de meseleleri çözememişler ve halk tarafından Kurtuba'dan sürülmüşlerdir. Bu tarihten sonraki yedi yıl Emevî hanedanı mensupları arasındaki taht mücadeleleri ile geçmiş, bu durum karşısında sabrı tükenen Kurtuba ileri gelenleri ve halk halîfeliği lağvederek Emevî hanedanı mensuplarını şehirden sürmüşlerdir. Şehrin eşraftan oluşan bir şûra tarafından idare edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Emevî idaresi sona ermiştir. (h. 422/m. 1031)¹⁴⁸

Emevî hâkimiyetinin İşbîliye'de sona erışı ise Emevî hanedanı mensuplarının Endülüs'ten sürgün edilmelerinden daha erken tarihte meydana gelmiştir. V/XI. asrın başlarından itibaren Endülüs'ün hemen her yerinde bağımsızlıklarını ilan eden yöneticiler arasında en güçlülerden biri olan Ali b. Hammûd'un İşbîliye valisi olan kardeşi Kâsım, Zenâte kabilesi mensubu Berberîlerin desteğiyle "Me'mûn" lakabıyla halîfe ilan edildi. Kâsım b. Hammûd'un halîfe ilan edilmesiyle İşbîliye'de Emevî idaresi resmen sona ermiş oldu.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Mehmet Özdemir, "Endülüs", **DİA**, C. XI, s. 214; Muhammed b. Abbûd, **et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî li-medîneti İşbîliye fi'l-ahdi düveli't-tavâîf**, s. 25.

¹⁴⁸ Mehmet Özdemir, "Endülüs", **DİA**, C. XI, s. 214; a. mlf., "Hammûdîler", **DİA**, C. XV, s. 496.

¹⁴⁹ Mehmet Özdemir, "Hammûdîler," **DİA**, C. XV, s. 496.

İKİNCİ BÖLÜM
İŞBİLİYE'NİN İDARİ YAPISI

Abdurrahman b. Muaviye'nin İber Yarımadasına geçip burada kendi hâkimiyetini tesis edişi esnasında siyasî istikrarı sağlama konusunda İşbîliye'de karşılaştığı problemler ve şehrin Endülüs Emevîleri idaresi altındaki siyasî tarihi ilk bölümde inceleme konusu yapılmıştı. Bu bölümde ise, İşbîliye örneğinde Endülüs'te şehir idaresinin ne şekilde yürütüldüğü ele alınacaktır.

Her ne kadar İber Yarımadası Müslümanlar için yeni fethedilen bir yer olsa da, buraya gelen Müslümanların idarî tecrübeye sahip oldukları burada hemen ifade edilmelidir. İlk olarak ifade edilebilir ki, Endülüs'ü fetheden Müslümanlar İber Yarımadası'nı Emevîlerin idare anlayışıyla yönetmekteydiler. İkinci olarak ise Müslümanların devlet yönetimi konusunda Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti ile başlayan tecrübeleri bulunmaktaydı. Bilhassa Hz. Ömer döneminde idarî alanda yapılan düzenlemeler sayesinde İslâm devleti, gerek idarecileri gerekse kurumlarıyla, yetki ve sınırları belirli bir idarî yapıya kavuşturulmuştu. Dımaşk merkezli Emevî idaresi döneminde gerçekleştirilen fetihler neticesinde genişleyen ülke topraklarının daha düzenli bir şekilde idare edilebilmesi için idarî alanda düzenlemeler yapılmaya devam edilmişti.

Endülüs'ün fethini başlatan kişi olarak bilinen Musa b. Nusayr Emevîlerin Kuzey Afrika valisi, Endülüs'e çıkarak ilk fetihleri gerçekleştiren Tarık b. Ziyad ise Musa b. Nusayr'ın azatlı kölesiydi. Musa b. Nusayr, Emevî halîfesinin emri üzerine Tarık b. Ziyad ile birlikte Suriye'ye dönmek zorunda kalması üzerine Endülüs'ün idaresini oğlu Abdurrahman b. Musa'ya bırakmıştı. Endülüs'ün fethine başlanan 711 yılı ile Abdurrahman b. Muaviye'nin 756 yılında Doğu'dan bağımsız bir idare tesis edişine kadar geçen yaklaşık yarım asırlık dönemde Endülüs, Doğu'dan tayin edilen "vali"ler tarafından yönetilmiştir. Abdurrahman'dan sonra Endülüs valiliğine getirilen kişiler ya doğrudan Dımaşk'taki Emevî halîfesi tarafından, ya da onun atamış olduğu Kuzey Afrika valileri tarafından tayin edilmekteydiler.

Abdurrahman b. Muaviye'nin, Abbâsî takibinden kurtularak Endülüs'te 756 yılında Doğu'dan bağımsız bir yönetim kurmasından 929 yılına kadar geçen sürede Emevî hanedanı mensubu kişiler "emîr" unvanı ile hüküm sürmüşler, 929 yılında III. Abdurrahman tarafından Endülüs'te hilafetin ilan edilmesinin ardından "halîfe" unvanını kullanmışlardır.¹⁵⁰ Endülüs'te emîr veya halîfe yönetimin başıydı ve başkent Kurtuba'da ikamet etmekteydi.¹⁵¹

Başşehir olması dolayısıyla Kurtuba, idarî açıdan Endülüs'ün diğer şehirlerinden bazı farklılıklara sahipti. Herşeyden önce emîr veya halîfenin ikâmet ettiği ve ülkenin çeşitli işlerinin idareleri ile görevlendirilmiş vezir, hâcib, kâdılcemâ'a gibi yüksek dereceli memurların buldukları şehir idi. Bu durumun yanı sıra Kurtuba'da bir mevkide bulunan kişi, diğer şehirlerde kendisi ile aynı konumda bulunan bir başkasının sorumlu olmadığı işlerden de sorumlu olabilmekteydi. Örneğin İbn İzârî'nin ifadesine göre, III. Abdurrahman döneminde sâhibü'ş-şurta olan Ahmed b. Ya'lâ, aynı zamanda ordu komutanıydı. Ordunun sefere çıkması durumunda III. Abdurrahman tarafından ordu komutanı sıfatıyla sefere çıkmaktaydı.¹⁵² İbn İzârî'nin bu kaydı, başşehir Kurtuba'da en azından belli bir dönemde ordu komutanlığı ile şurta teşkilatının aynı kişide birleştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Endülüs Emevîleri döneminde her emîr veya halîfe gerekli gördüğü sayıda vezir tayin etmekteydi. Emîr Hakem b. Hişam (796-822) kendisine beş vezir tayin etmiş iken,¹⁵³ II. Abdurrahman döneminde (822-852) ise her biri üç yüz dinar maaş alan dokuz vezir görevlendirilmiştir.¹⁵⁴

Menşei, İslâm tarihçileri tarafından Sâsânîler dönemine kadar götürülen bir müessese olan hâcibliğin Endülüs Emevîleri'ndeki durumu, Doğu'daki halinden bazı farklılıklara sahip idi. Endülüs'te özellikle IV/X. asırdan sonra hâcibler, hükümdarın sahip oldukları bütün yetkilere sahip olarak hükümdarı temsil etmekteydiler.

---

¹⁵⁰ S. M. İmamüddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, (trc. Yusuf Yazar), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990, s. 383-384.

¹⁵¹ Abdülazîz ed-Dûrî, "Emîr", **DİA**, C. XI, s. 122.

¹⁵² Bu duruma örnek için bkz. İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C. II, s. 221.

¹⁵³ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C. II, s. 68.

¹⁵⁴ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C. II, s. 80.

Hükümdara yakın olmasından dolayı Endülüs Emevîleri'nde hâcibe *el-vezîrî'l-akreb* (en yakın vezir) de denirdi.¹⁵⁵

Endülüs Emevî Devleti'nin son dönemlerinde hâcibler adeta halife gibi hareket etmeye başlamışlardı. IV/X. asrın sonları ile V/XI. asrın başlarında Endülüs'te yönetimi ele geçiren ve bu dönemin kendi adlarıyla anılmasını sağlayan Âmirîler'in Endülüs Emevîleri'nde sahip oldukları konum bunun en çarpıcı örneklerinden birini teşkil etmektedir. II. Hişam döneminde (976-1009) hâciblik makamında bulunan İbn Ebû Âmir, "Mansûr" lakabını kullanmasının yanı sıra kendi adına para bastırıp hutbe okutuyor, resmi yazışmaları kendisi imzalıyordu.¹⁵⁶

Kurtuba dışındaki şehirlerin sivil idaresi, ülkenin çeşitli bölgelerinde çıkan isyanlar sonucunda merkezi otoritenin zayıfladığı zamanlar dışında, Kurtuba'daki Endülüs Emevî emîr veya halîfeleri tarafından tayin edilen valiler tarafından sağlanmaktaydı.

I. Vali

Endülüs Emevîleri döneminde topraklar Kurtuba merkez olmak üzere üç ana idarî bölgeye ayrılmıştı. Endülüs'ün orta kısmında yer alan bölgede Kurtuba, Gırnata, Mâleka, el-Meriye, Ceyyân ve Tuleytula; batıda yer alan bölgede İşbîliye, Şeriş (Jeréz), Cebelitârik (Gibraltar), et-Târife (Tarifa), Bâce (Beja), Batalyevs (Badajoz), Mârîde (Mérida), İşbûne (Lizbon) ve Şilb (Silves); doğuda yer alan bölgede ise Sarakusta (Saragosa), Belensiye (Valencia), Mürsiye (Murcia), Kartâcene (Cartagena) ve el-Bârracin (Albarracín) şehirleri yer almaktaydı. Her bir bölge kendi içerisinde küçük yönetim birimlerine bölünmüş idi ve her birim, emîr veya halîfeyi temsil eden valiler tarafından yönetilmekteydi.¹⁵⁷

Endülüs Emevîleri'nde halîfeliğin ilanına kadar geçen dönemde şehir valisine "*hâkim*" denmekteydi. Sivil ve askerî görevler ile yükümlü olan vali, emîr veya halîfenin Kurtuba dışındaki Endülüs şehirlerindeki temsilcisi olduğundan şehirde görev yapan en üst düzeydeki memur konumundaydı.

¹⁵⁵ Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, C. XIV, s. 508; Anwar G. Chejne, **Muslim Spain: Its History and Culture**, The Univesity of Minnesota, Minneapolis 1974, s. 141.

¹⁵⁶ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, C. XI, s. 214.

¹⁵⁷ Anwar G. Chejne, **Muslim Spain**, s.138.

Endülüs Emevî emîr veya halîfesi tarafından tayin edilen valiler, şehrin aristokrat Arap, Berberî veya müvelled ailelerine mensup kişiler arasından seçilmekteydiler. Bir valinin tayin edilmesi gibi, görevden alınması da emîr veya halîfenin tasarrufunda idi.¹⁵⁸

Valinin başta gelen görevlerinden biri ordu komutanlığı idi. Emîr veya halîfenin gerekli gördüğü durumlarda vali şehirde asker toplar ve toplanan askerlerin ana orduya katılmasını sağlardı. Söz konusu durum genellikle hıristiyan krallıklar üzerine çıkılan seferlerde görülmektedir. Bununla birlikte ülkeyi tehdit eden bir durumun ortaya çıkması halinde, Kurtuba'dan gelecek bir emir üzerine vali orduyu toplama ile yükümlüydü. Endülüs Emevîleri döneminde yaşanan ilk dış tehlike olan Viking saldırısında Emîr II. Abdurrahman'ın emri üzerine sahil şehirlerinin valilerinin ordu toplayıp İşbîliye'ye yardıma gitmeleri, bu uygulamaya örnek gösterilebilir.¹⁵⁹

Valinin görevlerinden bir diğeri vergi tahsili idi. Vali tarafından şehirde vergilerin toplanması, Kurtuba'nın hâkimiyetinin kabul edildiğini göstermesi açısından siyasî bir boyut taşımanın yanı sıra, ülke ekonomisinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesinin sağlanması açısından büyük bir önem arz etmekteydi. Emîr Abdullah'ın, kendisini İşbîliye valiliğine getirmesine karşılık olarak İbrahim b. Haccâc'dan yerine getirmesini istediği şartlar arasında kendisine yıllık vergi göndermesi şartı bulunmaktaydı. İbrahim b. Haccâc, kendisinden istenen bu şartları yerine getirerek İşbîliye valiliğine getirilmiştir.¹⁶⁰

Yukarıda ifade edilenlerin dışında, vakıflarla ilgili gerekli düzenlemelerde bulunmak ve bazı idarî davaları hükme bağlamak da valinin görevleri arasındaydı.¹⁶¹

II. Kadı

Bir hukuk terimi olarak kadı, “insanlar arasında meydana gelen hukukî anlaşmazlıkları şer'î hükümlere göre çözüme kavuşturmak için yetkili makam tarafından tayin edilen kişiyi ifade eder”.¹⁶²

¹⁵⁸ S. M. İmamüddin, **Muslim Spain 711-1492 A. D. :A Sociological Study**, E. J. Brill, Leiden 1981, s. 52.

¹⁵⁹ Bkz. Birinci bölüm, s. 30-33.

¹⁶⁰ Bkz. Birinci bölüm, s. 46.

¹⁶¹ S. M. İmamüddin, **Muslim Spain**, s. 51.

Hız. Peygamber'in, İslâm toplumunun genişlemesine ve görülecek davaların sayısında görülen artışa paralel olarak Hz. Ömer, Amr b. Âs, Huzeyfe b. Yemân gibi sahâbîlere Medine'de yargı yetkisi vermiş olduğu bilinmektedir. Asr-ı saadetten beri Müslümanlar arasında var olan kadılık makamında zamanla bir takım gelişmeler görülmüştür. İslâm devlet teşkilatında önemli yapısal değışikliklerin meydana geldiği Hz. Ömer devrinde, İslâm devletinin topraklarının genişlemesi üzerine Medine başta olmak üzere Mısır, Suriye ve Irak bölgelerindeki şehirlere kadılar tayin edilmiştir.¹⁶³

Kadı unvanının yanı sıra, III/IX. asra kadar umumiyetle başşehirde görev yapan kadılar için kullanılan "kādilkudât" unvanı, sonradan diğer şehirlerde görev yapan kadıların kendisine bağlı buldukları kişiyi ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Bu açıdan bakıldığı zaman Endülüs Emevîleri döneminde kādilkudâtlığın Doğu İslâm dünyasındakine kıyasla bazı açılardan farklılık arz ettiği görülmektedir. Kādilkudât unvanından başka, Doğu'da kullanılmasından daha erken vakitlerde Mağrib ve Endülüs'te kullanıldığı bilinen "kādılcemâa" unvanı, başşehirde kadılık makamına getirilen kişi için kullanılmaktaydı.¹⁶⁴

Her ne kadar Nübâhî, Endülüs Emevîleri döneminde kadıların, merkezde emîr tarafından belirlenen kādılcemâa tarafından tayin edildiğini belirtmekteyse de, çağdaş tarihçilerden Huşenî'nin *Kudâtu Kurtuba* adlı eseri başta olmak üzere Endülüs ulemâsının hayatlarına yer veren tabakât kitaplarında söz konusu dönemde kadıların bizzat emîr veya halife tarafından atandığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte bir kişinin kadı olarak görevlendirilmesinden önce Endülüs Emevî emîr veya halifelerinin, dönemin önde gelen âlimlerinin görüşlerini aldıkları bilinmektedir. İbn İzârî'nin belirttiğine göre II. Abdurrahman bir kişiyi kadı olarak tayin etmeden önce dönemin önde gelen fıkıh bilginlerinden olan Yahya b. Yahya el-Leysî'nin görüşüne başvururdu. Yahya b. Yahya'nın bir kişi hakkında olumlu yönde kanaat belirtmesi halinde o kişi kadılığa getirilir, aksi yönde fikir beyan etmesi halinde ya tayin gerçekleşmez, ya da tayin edilmiş bir kadı azledilirdi.¹⁶⁵

¹⁶² Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, C. XXIV, s. 66.

¹⁶³ Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, C. XXIV, s. 66-67.

¹⁶⁴ Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989, s. 104; Şükrü Özen, "Kādilkudât", *DİA*, C. XXIV, s. 77.

¹⁶⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 80.

Bir kişinin kadı olabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Kadı olacak kişide aranan şartlar şöyle sıralanabilir:¹⁶⁶

- 1 - Müslüman olmak.
- 2 - Âdil olmak.
- 3 - Hukukî bir mesele hakkında hüküm verebilecek bilgi donanımına sahip olmak.
- 4 - Dinin emir ve yasaklarına riâyet etmek.
- 5 - Dış etkilere karşı koyabilecek ahlâk ve karaktere sahip olmak.

Bir kişinin kadılık makamına getirildikten sonra riayet etmesi gereken bazı ilkeler vardı. Bu ilkeler de şöyle sıralanabilir:¹⁶⁷

- 1 - Bir mesele hakkında hüküm verirken İslâm hukukunun kaynağı niteliğinde olan Kur'an ve sünnetin öngördüğü şekilde hareket etmek.
- 2 - Taşdığı sorumluluğun bilincinde olarak verdiği hükümleri her zaman sorgulamak.
- 3 - Davalı ile davacı arasında asla ayırım yapmamak.
- 4 - Tarafların bütün delillerini toplayıp meseleyi kavramak.
- 5 - Tarafların şahitlerini sonuna kadar dinlemek.
- 6 - Meselenin anlaşılması halinde hükme bağlamayı geciktirmemek.
- 7 - Müşâvir ve yardımcılarını ehil kimseler arasından tespit etmek.

Endülüs Emevîleri döneminde kadıların Endülüs hükümdarları karşısında dahi adaletten ayrılmadan hüküm verdikleri görülmektedir. Başkadı İbn Beşir'in (ö. 207/823) emîr aleyhine hüküm verip onu tazminat ödemeye mahkum etmesi, başka bir olayda emîr tarafından imzalanmış bir şهادetnameyi kabul etmemesi üzerine emîrin mahkemeye gelerek delillerini göstermeye mecbur kalışı bu duruma örnek gösterilebilir.¹⁶⁸

Endülüs Emevîleri döneminde kadılar genel olarak Mâlikî fıkhnına göre hüküm vermekteydiler. Endülüs'teki kadı tayinlerinde, kadının Mâlik b. Enes ve ona âit ilim halkasının fikhî görüşlerini bir araya getiren en önemli eser olarak kabul

---

¹⁶⁶ Fahreddin Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 93-102.

¹⁶⁷ Huşenî, **Kudâtu Kurtuba**, s. 22-25.

¹⁶⁸ S. Muhammed İmamüddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, s. 387.

edilen Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene* adlı eserinin ezbere bilinmesi şart koşulmaktaydı.¹⁶⁹

Abdurrahman b. Muâviye Endülüs'e geçtiği zaman Müslümanlar yarım asra yakın bir süredir Endülüs'te yaşamaktaydılar. Endülüs'te Müslümanlar arasında gündelik hayatlarında karşılaştıkları meseleleri çözüme kavuşturacak ilim sahibi kişiler bulunmaktaydı. Mâlik b. Enes ile ilmî yakınlığı bulunan ve döneminde Endülüs'ün ilim otoritelerinden biri kabul edilen İşbîliyeli Muâviye b. Sâlih (ö. 168/785), Emîr I. Abdurrahman tarafından Kurtuba kadılığı ve imamlığı ile görevlendirilmişti.¹⁷⁰

Halîfe Hakem el-Mustansır döneminde Kurtuba'ya davet edilen ilim adamları arasında olan İşbîliyeli meşhur nahiv âlimi Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî (ö. 379/989), Halîfe Hakem tarafından kendisinden önce babasının görev başında bulunduğu¹⁷¹ İşbîliye kadılığına getirilmişti.¹⁷²

Kadılar her ne kadar Kurtuba'da ikamet eden emîr veya halîfe tarafından tayin edilmekteyse de, kadının şehri idare eden vali tarafından tayin edildiği de vâkîdir. İşbîliyeli meşhur fıkıh bilgini Muhammed b. Cünâde (ö. 296/908), İşbîliye'de III/IX. asrın sonlarından IV/X. asrın başlarına kadar idareyi elinde tutan Benî Haccâc'a mensup İbrahim b. Haccâc tarafından kadı olarak görevlendirilmiştir.¹⁷³ Bununla birlikte Endülüs Emevîleri dönemi kaynaklarında buna örnek teşkil edebilecek fazla örneğe rastlayamadık. Kadının Kurtuba'daki emîr veya halîfe tarafından değil de şehrin valisi tarafından tayin edilmesinin, Endülüs'te merkezi otoritenin zayıflaması sonucunda vuku bulmuş bir gelişme olarak değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

Müvelledûndan olup İşbîliye'de kadılık makamına getirilen kimseler de bulunmaktaydı. Bu kişilerin en meşhurlarından birisi, şehrin önde gelen ailelerinden Hattâb oğulları ailesine mensup olan Abdullah b. Ömer el-Hattâb, İşbîliye'de kadılık

¹⁶⁹ Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *DİA*, C. XXXI, s. 470-471.

¹⁷⁰ Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, s. 54; Nübâhî, *Târîhu kudâti Kurtuba*, (thk. Meryem Kâsım Tavil), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s. 63.

¹⁷¹ İbn Beşküval, *es-Sıla*, I-III, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989, C. I, s. 63.

¹⁷² Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut 1984, (muhakkikin girişi) s. 3.

¹⁷³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1984, C. II, s. 1148.

görevinde bulunmuştur. Müvelledûn ile Araplar arasında çıkan çatışmalar sırasında 276/889 yılında öldürülmüştür.¹⁷⁴

Kâsım b. Muhammed es-Seyyâr, Halîfe Mustansır-Billah tarafından önce İsticce kadılığına getirilmiş, daha sonra bu görevinden alınarak İşbîliye’de kadılık göreviyle görevlendirilmesinin yanı sıra şurta teşkilatının da başına getirilmiştir.¹⁷⁵

Kadılık ile imamet görevinin aynı kişi tarafından yürütülmesi Endülüs’te sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Bu durum, kadı olacak kişi ile el-câmiu’l-mescidin imamı olacak kişinin hâiz olması gereken vasıfların hemen aynı olması ile izah edilebilir. İşbîliye ulemâsından olan Abdullah b. Halef el-Lahmî, Emîr Abdullah döneminde İşbîliye’de kadılık ve imamlık ile görevlendirilmiştir. İki sene kadı olarak görev yaptıktan sonra kadılıktan azledilmiş, fakat imamlık görevine devam etmiştir.¹⁷⁶

Endülüs’te Müslümanların idaresi altında yaşayan yarımadanın yerli Hıristiyan halkının (mozaraplar) idaresi Emevîler döneminde Emevî idâresi tarafından tayin edilen memurlar tarafından sağlanmakta idi. Bu kişilere “defensor” veya “protector” denirdi, fakat bu kişiler daha ziyade “kont” unvanını¹⁷⁷ taşımaktaydılar. Hıristiyan yerli halkın Emevî idaresine ödemekle mükellef oldukları vergiler “exceptor” denilen memurlarca toplanırdı. Ayrıca Hıristiyanların kendi aralarındaki hukukî meselelerin çözümü için Arapların “kâdi’n-nasârâ” adını verdikleri hâkimler görevli idiler. Bu hâkimler Vizigot kanununu uygulamaktaydılar. Kurtuba ve İşbîliye Hıristiyan cemaatleri, en önemlilerindendi, fakat Hıristiyan eliti Tuleytula’da ikamet etmekteydi, dolayısıyla Tuleytula Endülüs’teki Hıristiyan cemaatin en önemli merkezi konumundaydı.¹⁷⁸

¹⁷⁴ İbnü’l-Faradî, **Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs**, C. I, s. 647.

¹⁷⁵ İbnü’l-Faradî, **Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs**, C. II, s. 1071.

¹⁷⁶ İbnü’l-Faradî, **Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs**, C. I, s. 680.

¹⁷⁷ Araplar bu unvana “kûmis” demekteydiler. Bkz. E. Lévi Provençal, “Mozaraplar”, **İA**, C. VIII, s. 431.

¹⁷⁸ E. Lévi Provençal, “Mozaraplar” **İA**, C. VIII, s. 431-432.

A. Kadı'ya Yardımcı Olarak Görev Yapan Memurlar

1. Müşâvirler

Hukukî davaların hükme bağlanmasında adaletin en üst seviyede gerçekleştirilmesi amacıyla kadılara yardımcı olmak üzere mahkeme esnasında hukukî meselelere vakıf birkaç fakih hazır bulunurdu. Kadıların hüküm vermeden önce bu fakihler ile görüş alış verişinde buldukları bilinmektedir. Eğer bu istişare sonucunda da hüküm vermede zorluk yaşanırsa, diğer şehirlerde ikamet eden fakihlerin görüşlerine müracaat edilirdi.¹⁷⁹ Döneminde İşbîliye'nin en muteber âlimi olarak gösterilen Yahya b. Ma'mer el-Elhânî'ye İşbîliye halkının yanı sıra, Kurtuba'dan da hukukî bir meselenin çözümü için müracaat ettikleri bilinmektedir.¹⁸⁰

2. Şâhitler (Kâtipler)

Mahkeme esnasında tarafların ifadelerini dinleyip yazıya geçirmekle görevli olan şahitler, dürüstlüklerinden şüphe duyulmayan kişiler arasından seçilirlerdi. Şahitlerin görevleri sadece tarafların ifadelerini yazıya geçirme ile sınırlı olmayıp, evlenme, boşanma, alım satım akdi gibi senet ve belgelerin hazırlanmasını da kapsıyordu. Bu yönüyle şahitler günümüzdeki noterlik hizmetinin bir benzerini yerine getirmektedirler. Bu görevi yerine getirebilmeleri için hukukî meselelere ve Arapça'ya vakıf olmanın yanı sıra güzel yazı yazabilmeleri gerekiyordu.¹⁸¹ Dava dosyasını düzenleyip tarafların mahkeme esnasındaki konuşmalarını kayda geçirdikleri için şahitler, özellikle dil ve yazıya hâkim kişiler arasından seçilmekteydiler. İşbîliyeli dil âlimlerinden olan İbrahim b. Ubeydullah (ö. 362/972), Zübeydî'nin kadılığı esnasında görev yapan kâtiplerdendir.¹⁸²

---

¹⁷⁹ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Medeniyet Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 145.

¹⁸⁰ Huşenî, **Kudâtu Kurtuba**, s. 103, 114.

¹⁸¹ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Medeniyet Tarihi**, s. 146.

¹⁸² İbnü'l-Faradî, **Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs**, C. I, s. 51.

3. Noterler (Âkidü'ş-şurût)

İslâm tarihinin başlangıcından itibaren Müslümanların idarî, siyasî ve ticarî gelişmeleri yazıya geçirme geleneğine sahip oldukları bilinmektedir. İslâm tarihi içerisinde incelendiğinde, Hz. Muhammed'in bizzat kendisi tarafından bir satış akdinin yazı ile kayda geçirildiği görülmektedir.¹⁸³

Endülüs Emevîleri döneminde, yapılan akitleri kayda geçirmekle görevli kişiler bulunmaktaydı. Noterlerin başlıca görevleri arasında alım satım işlerinin onaylanması, çeşitli sözleşmeler ile hukukî belgelerin tescil edilmesi gibi hukuki muamelelerin kayıt altına alınması bulunmaktaydı.¹⁸⁴

İbnü'l-Faradî ve İbn Beşküval gibi tabakât müellifleri, Endülüs Emevîlerinde noterlik görevinde bulunan kişileri ifade etmek için "âkid li'ş-şerâit" ibaresini kullanmaktadırlar. Adı geçen tabakât kitaplarında, noterlik konumunda buldukları anlaşılacak kişiler hakkında verilen bilgilerden, noterlik görevinde bulunan kişilerde bir takım vasıfların bulunması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu görevde bulunan kişilerde, öncelikle hukuk bilgisine sahip olma şartının arandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, belgelerin kayda geçirilmesi ile görevli olduklarından, noter olacak kişilerde güzel yazı yazabilme özelliği de aranmaktaydı. Muhammed b. Abdullah b. Eş'as el-Kureşî, İşbîliye'de hukukî meseleleri çözme (fetva) işinin yanı sıra noterlik görevini de ifa etmekteydi.¹⁸⁵

İbn Beşküval'in verdiği bilgidен anlaşıldığına göre Endülüs Emevîleri döneminde noterlik hakkında yazılmış kitaplar bulunmaktaydı. İşbîliyeli âlim Muhammed b. Ahmed el-Lahmî (ö. 433/1041) fıkıh ve hadis ilimlerinde geniş bir bilgi birikimine sahip idi ve noterlikte önde gelen kişilerden biri olmasının yanı sıra bu alana dair telifatı da bulunmaktaydı.¹⁸⁶

Alım satım işlemlerini tescil etme yetkisini haiz bulunan noterlerin, söz konusu işlemleri yürütmek için gereken matematik (hesap ilmi) bilgisine sahip

¹⁸³ Fahreddin Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı**, s. 134-135.

¹⁸⁴ Muharrem Kılıç, **Endülüs Emevi Devletinde Yargı**, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, MÜSBE, İstanbul 1995, s. 62.

¹⁸⁵ İbnü'l-Faradî, **Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs**, C. II, s. 703.

¹⁸⁶ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. II, s. 764.

olmaları gerekmekteydi. İşbîliyeli fıkıh ve hadis bilgini olan Muhammed b. Abdullah (ö. 434/1042) hesap işlerine vakıf bir noter olarak tanınmaktaydı.¹⁸⁷

III. Sâhibü'ş-Şurta

İslâm idarî teşkilatında önceleri şehrin hem dinî hem dünyevî işlerini deruhte eden valiler için kullanılan şurta unvanı, Abbâsîler döneminden sonra sadece şehrin emniyetinden sorumlu bir teşkilat haline gelmiştir.¹⁸⁸ Endülüs Emevîleri'nde kadıların sorumluluğu altında bulunan bir teşkilat olan şurta teşkilatı, şehrin asayişini sağlamak ile görevli birimdi ve başında *sâhibü'ş-şurta* unvanı verilen bir görevli bulunurdu. Kamu ahlâkına karşı işlenmiş suçlar veya toplum hayatına zarar verebilecek davranışlarda bulunan kişilerin tespiti ve cezalandırılmasının yanı sıra, geceleri şehrin kapılarını kapamak da şurta teşkilatının görevleri arasında idi.¹⁸⁹

Sâhibü'ş-şurta, suçüstü yakaladığı kişileri herhangi bir soruşturma veya muhakemeye gerek duymaksızın işlenen suça uygun cezayı verme salâhiyetine sahip idi. Ayrıca kadı tarafından cezalandırılan kişilerin cezalarının tatbiki de şurta teşkilatının görevleri arasındaydı.¹⁹⁰

II. Abdurrahman döneminde yapılan idarî düzenlemelerle *eş-şurtatü'l-ulyâ* ve *eş-şurtatü's-suğrâ* olmak üzere ikiye ayrılan teşkilat, III. Abdurrahman döneminde *eş-şurtatü'l-vustâ* adında üçüncü bir bölüme daha ayrıldı. Bu üç kısım hakkında Endülüs tarihi kaynaklarında yeterince bilgi bulunmadığından, onların görevlerinin ne olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte *eş-şurtatü'l-ulyâ*'nın hâssa (toplumun üst kesiminde bulunanlar), *eş-şurtatü's-suğrâ*'nın avâm, *eş-şurtatü'l-vustâ*'nın ise bu iki kesim arasında yer alan a'yân zümresi ile ilgili oldukları tahmin edilebilir.¹⁹¹

Endülüs Emevîleri döneminde şurta teşkilatında görev yapacak kişiler, hukukî meselelere vakıf ve hüküm verebilecek düzeyde hukuk bilgisine sahip olan kişiler arasından seçilmekteydi. İşbîliye'de kadılık yapmış olan meşhur nahiv âlimi Ebû

¹⁸⁷ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. II, s. 767.

¹⁸⁸ K. V. Zetterstéen, "Şurta", **İA**, C. XI, s. 585.

¹⁸⁹ Hüseyin Münis, **Fecru'l-Endelüs**, ed-Dâru's-Su'ûdiyye, Cidde 1985, s. 464; S. Muhammed İmamüddîn, **Endülüs Siyasi Tarihi**, s. 388-389.

¹⁹⁰ Anwar G. Chejne, **Muslim Spain**, s. 142; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Medeniyet Tarihi**, s. 147.

¹⁹¹ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Medeniyet Tarihi**, s. 147.

Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, aynı zamanda şehirde şurta teşkilatında da görevli idi.¹⁹² Bu, kadılık makamında bulunan bir kişinin aynı zamanda şurta teşkilatında da bulunabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

IV. Muhtesib

İslâm devletlerinde genel ahlakı korumak ve kamu düzenini sağlamak amacına yönelik bir kurum olan hisbe, Hz. Peygamber döneminden itibaren Müslümanlar arasında süregelenmiştir. Bu işle görevli olan kişilere muhtesib, vâli'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe, nâzırü'l-hisbe gibi çeşitli isimler verilmiştir. İyiliği emredip kötülükten sakındırma (emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker) prensibi gereğince hisbe, toplum içerisinde bu görevi yerine getirecek kişilerin bulunması halinde diğer insanlar üzerinden kalkacak bir sorumluluk olarak görülmüştür.¹⁹³ Hisbe faaliyetini yürütmekle görevli memur için yaygın olarak “muhtesib” kelimesi kullanılmaktadır. Sahip olması gereken nitelikler hakkında farklı görüşler ileri sürülmüşse de muhtesibin, sorumluluk alanına giren bir meselede meşru olan ile olmayanı ayırabilecek derecede dinî-meslekî bilgiye sahip olması yeterli görülmüştür. Esas itibarıyla iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, toplumun her bir ferdi üzerine düşen bir vazife ise de, bu ilkenin muhtesibin asıl görevini teşkil etmesi sebebiyle muhtesib üzerine toplumdaki diğer insanlardan ayrı olarak dinî-hukukî bir sorumluluk yüklenmektedir. Bu sebeple, muhtesibin görev alanına giren meseleleri tam olarak araştırması, hisbe faaliyetlerini geciktirmemesi ve herhangi bir ihmalde bulunmaması gerekir. Farklı uygulamalar bulunmakla birlikte bu hizmeti karşılığında kendisine beytü'l-mâl'den maaş tahsis edilir.¹⁹⁴

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren var olduğu bilenen hisbe teşkilatının sorumluluk alanlarının zamana göre farklılıklar arz ettiği anlaşılmaktadır. Fâtımîler döneminde Haçlı seferleri dolayısıyla zimmîlerin, Eyyûbîler döneminde

¹⁹² Zübeydî, **Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn**, (muhakkikin girişi) s. 3.

¹⁹³ Endülüs'te hisbe hakkında yazılmış risalelerde, hisbe kurumunun temelinde iyiliği emredip kötülükten sakındırma esasının varlığı açık olarak zikredilmektedir. Örnek için bkz. Ömer b. Osman b. Abbas el-Cersîfî, **er-Risâle** (Selâsu resâilî Endülüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib adıyla yayımlanan eser içerisinde, thk. E. Lévi Provençal) Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1955, s.119; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed es-Sakafî, **Un manuel hispanique de Hisba**, (thk. G. S. Colin, E. L. Provençal), Librairie Ernest Leroux, Paris 1931, s. 3.

¹⁹⁴ Cengiz Kallek, “Hisbe”, **DİA**, C. XVIII, s. 133. Endülüs'te hisbe teşkilatının işleyişi hakkında bkz. Mustafa Hizmetli, **Endülüs'te Hisbe Teşkilatı**, yayımlanmamış doktora tezi, AÜSBE, Ankara 2002.

zimmîlere ilâveten Bâtînîlerin de denetimiyle görevli oldukları bilinmektedir. Bu örneklerden hareketle -genel hatlarıyla belirttiğimiz görevlerine ek olarak- hisbe teşkilatının görev alanının içerisinde yaşanan dönemin şartları çerçevesinde şekillendiği söylenebilir.¹⁹⁵

Hisbe teşkilatında görevli olan bir kişiyi ifade etmek üzere Endülüs'te ilk dönemlerde "sâhibu's-sûk" ismi kullanılırken daha sonra "veliyyü'l-hisbe" ismi kullanılmıştır.¹⁹⁶ Nübâhî, faaliyetlerinin genel olarak çarşı pazara mahsus olması dolayısıyla bu şekilde isimlendirildiklerini ifade etmektedir. Her ne kadar çarşı pazar denetimi yapsalar da, Endülüs'te muhtesiblerin görevleri bununla sınırlı değildi. II. Hişam döneminde ihtiyaç sahibi kimselere gereken yardımın dağıtımı gibi işler de muhtesiblerin görevleri arasındaydı.¹⁹⁷

Endülüs Emevîleri döneminde muhtesibler genellikle kâdî'l-cemâa veya sâhibü'l-medîne'ye bağlı idiler ve hukuku iyi bilen fakihler arasından seçilirlerdi. Bununla birlikte Endülüs'te dinî ilimler dışındaki bir alanda uzman olan bir kişinin muhtesib olarak görevlendirildiği de vakidir. Halîfe II. Hişam zamanında Ahmed b. Yunus el-Harrânî adında bir tabip Kurtuba'nın emniyet ve pazar zabıtası teşkilatının başına getirilmiştir. Eczacı ve attarların denetimi amacıyla görevlendirilmiş olması düşünülebilecek olan Ahmed b. Yunus el-Harrânî'nin bu göreve getirilmesi, en azından Kurtuba'da bizzat halîfe tarafından tayin edildiğini, dinî ilimler dışında ihtisas sahibi bir kimsenin hisbe teşkilatının başına getirilebildiğini ve hisbe ile şurta görevlerinin tek bir kişide toplanabildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.¹⁹⁸

İbn Abdûn et-Tücibî'nin verdiği bilgilerden, hisbe faaliyetlerinin kadıların gözetimi altında gerçekleştirildiği ve onların beytü'l-mâlden maaş almalarının kadıların takdirinde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁹ İbnü'l-Faradî'nin Ahmed b. Hilal b. Zeyd el-Attâr hakkında verdiği biyografik bilgide ondan "müftî's-sûk" olarak bahsetmesi, erken dönem olarak nitelendirilebilecek tarihlerde Endülüs'te "muhtesib" kelimesinin henüz yaygınlık kazanmadığı, çarşı pazar denetimi

¹⁹⁵ Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, C. XVIII, s. 137.

¹⁹⁶ Ömer b. Osman b. Abbas el-Cersîfî, *er-Risâle*, s. 120.

¹⁹⁷ Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, C. XVIII, s. 139.

¹⁹⁸ Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, C. XVIII, s. 139.

¹⁹⁹ Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, C. XVIII, s. 139.

görevinde bulunan kişiler için “pazardaki işler hakkında söz sahibi” anlamında “müfti’s-sûk” denildiği düşünülebilir.²⁰⁰

Muhtesib, başta ekmek olmak üzere insanların gündelik hayatlarında ihtiyaç duydukları çeşitli maddeler için standartlar tespit eder, ölçü tartı aletlerini denetlerdi.²⁰¹ Eksik tartan veya muhtesibden habersiz fiyat artıran satıcılar aynı suçu tekrarlamaları halinde tazire maruz kalırlar, muhtesibin gerekli görmesi halinde sürgüne yollanırlardı. Kamu düzeninin her alanda en üst seviyede sağlanması muhtesibin görev sınırı içerisindeydi. Söz gelimi, camiye silahla gelen veya camide yemek yiyen bir kişiye muhtesib derhal müdahale etme yetki ve sorumluluğuna sahipti.²⁰²

Muhtesib, kişide bağımlılık yapan maddelerin kullanımını -örneğin haşhaş gibi- engelleme yetkisine de sahipti.²⁰³ Haşhaş gibi zararlı madde kullanımı öncelikle tek bir ferdi etkilese bile, derece derece bütün bir topluma zarar vereceği aşikâr olan bir alışkanlık olması dolayısıyla muhtesibin sahip olduğu bu yetkiyle temelde kamu yararının gözetildiği ifade edilebilir.

Makkarî’nin *Nefhu’t-tîb* adlı eserindeki kaydından, Endülüs’te muhtesibler arasında elden ele dolaşan ihtisab kanunnamelerinin varlığını bilmekteyiz.²⁰⁴ Söz konusu kanunnamelerin muhtevaları hakkında kesin olarak bilgi sahibi olamasak da, ihtisab kanunnamelerinin Endülüs’te bir muhtesibin görevini yaparken karşılaşması muhtemel meseleler hakkında gerekli bilgilerin yer aldığı metinler oldukları düşünülebilir.

---

²⁰⁰ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, C. I, s. 101.

²⁰¹ İbn Abdûn, *Risâletü İbn Abdûn fi’l-kazâ ve’l-hisbe*, s. 39-40; Ömer b. Osman b. Abbas el-Cersîfî, *er-Risâle*, s. 120.

²⁰² İbn Abdûn, *Risâletü İbn Abdûn fi’l-kaza ve’l-hisbe*, s. 23.

²⁰³ Ömer b. Osman b. Abbas el-Cersîfî, *er-Risâle*, s. 122.

²⁰⁴ Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, C. XVIII, s. 140. Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, C. I, s. 128.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İŞBİLİYE'DE SOSYO-EKONOMİK
VE
KÜLTÜREL HAYAT

I. Demografik Yapı

VIII. yüzyıl başlarına kadar yerli halkın yanı sıra Gotlar, Vandallar ve Yahudilerin yaşadığı bilinen İber Yarımadası'na, yarımadanın Müslümanlarca fethinden hemen sonra Arap ve Berberî Müslümanlar yerleşmeye başladılar. Böylece yarımada, farklı dinlere ve ırklara mensup insanlar için yeni bir vatan haline geldi.

Endülüs'ün 92/711 yılında başlayan fetih hareketi sonrasında Doğu'daki çeşitli bölgelerle Mağrip'te ikamet eden bazı Arap ve Berberî kabileleri gruplar halinde Endülüs'ün çeşitli şehirlerine yerleştirildiler. Bu iskân faaliyetleri esnasında Humuslular İşbîliye ve çevresine, Dimaşklılar Gırnata'ya, Filistinliler Mâleka'ya, Mısırlılar ise Mürsiye ve civarına yerleştirilmişlerdi.²⁰⁵ İşbîliye'ye yerleştirilmiş olan Müslümanlar daha çok İşbîliye Ulu Câmii'nin kuzey kısmındaki mahallelerde iskân edilmişlerdi.²⁰⁶

İşbîliye'de Müslüman nüfus Araplar, Berberîler ve müvelledûndan meydana gelmekteydi. Araplar arasında öne çıkan aileler ise Benî Abde, Benî Haldûn ve Benî Haccâc aileleri idi.²⁰⁷

İşbîliye'deki önde gelen Arap ailelerinden biri olan Benî Haccâc, 92/711'den sonra İşbîliye ve Şezûne'ye yerleştirilmiş olan Lahm kabilesine mensuptu. III/IX. asrın sonlarına doğru şehir idaresinin kendilerine verilmesi için Benî Haldûn, Benî Abde ve müvelledûn ile mücadeleye girişip sonunda valiliğe getirilen İbrahim b. Haccâc (ö. 298/911), İşbîliye'de Benî Haccâc ailesine mensup kişilerin en tanınmışlarından biriydi. İşbîliye'de Lahm kabilesine mensup bir başka önemli kişi ise, Endülüs'te Emevî idaresinin sona ermesinden kısa bir süre sonra İşbîliye'ye hâkim olan Muhammed b. İsmail b. Abbâd idi. Mülûku't-tavâifin en güçlülerinden

²⁰⁵ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 44; Abdülmecid Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Endelüsiyye*, s. 121.

²⁰⁶ Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, I-III, (İbranice'den İngilizce'ye trc. Aaron Klein, Jenny Machlowitz Klein), Philadelphia: Jewish Publication Society, 1992, C. I, s. 302.

²⁰⁷ *DGBİT*, C. IV, s. 288.

biri olan Abbâdîlerin (1023-1091) kurucusu olan Muhammed b. İsmail, Endülüs Emevîleri döneminde İşbîliye’de kadılık yapmıştı.²⁰⁸ Endülüs Emevîleri ilim ve kültür hayatına ışık tutan tabakât kitaplarında sıkça rastlanan “el-Lahmî” nisbesine sahip pek çok ilim adamının bulunması, Lahm kabilesinin, İşbîliye’nin siyâsî tarihinin yanı sıra, ilim ve kültür hayatında da önemli bir yere sahip olduğuna işaret eder niteliktedir.²⁰⁹

Şehrin önde gelen bir başka ailesi olan Benî Haldûn ise, Güney Arabistan’daki Hadramut’a mensuptu. Endülüs Emevîleri döneminde Hadramîlerin yerleşmiş buldukları şehirlerin başında İşbîliye gelmekteydi. III/IX. asrın sonlarına doğru şehirde çıkan karmaşada önemli bir rol oynayan Kureyb b. Haldûn adı geçen aileye mensup idi. Meşhur devlet adamı ve âlim İbn Haldûn (ö. 808/1406) da Benî Haldûn’a mensuptur.²¹⁰

İslâm fethi öncesinden beri yarımadada ikamet etmekte olan yerli halk, III/IX. asrın ortalarına gelindiğinde İşbîliye’de kalabalık bir nüfusa ulaşmıştı. Müvelledler arasında Araplardan etkilenerek isim ve giyim kuşamlarıyla onlar gibi yaşamaya başlamış kişiler olduğu gibi, bu kişiler arasında kendi geleneklerini, giyim kuşamlarını ve ait oldukları soyları gösteren isimlerini muhafaza eden aileler de vardı. Örneğin önde gelen müvelled ailelerden biri olan Benî Ancelîn, müslüman olmadan önce kullanmakta oldukları aile isimlerini İslâmiyet’i kabul ettikten sonra da kullanmaya devam etmiş müvelled âilelerden biridir.²¹¹

İşbîliye’de yaşayan bir diğer unsur ise Hıristiyan yerli halktı. Müslüman ve Hıristiyan halkın bir arada yaşamalarının yerli halk üzerinde din, dil, sanat, edebiyat başta olmak üzere sosyal hayatın büyük bir bölümünde önemli etkileri olmuştur. Öyle ki, Hıristiyan yerli halk arasında Müslümanların hayat tarzlarını taklit eden ve Müsta‘rib (Mozarab) adıyla anılan sosyal bir tabaka meydana gelmiştir. Mozarablar

---

²⁰⁸ Mustafa Ebû Dayf Ahmed, **el-Kabâilü'l-arabiyye fi'l-Endelüs hattâ sukûti'l-hilâfeti'l-Ümeviyye**, Dâru'l-Beyzâ, Les Editions Maghrebines, Casablanca 1983, s. 463-464.

²⁰⁹ Bazı örnekler için bkz. İbnü'l-Faradî, **Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs**, C. I, s. 54, 391; II, 489; İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. I, s. 38, 96, 245; III, s. 991.

²¹⁰ Mustafa Ebû Dayf Ahmed, **el-Kabâilü'l-Arabiyye fi'l-Endelüs**, s. 476.

²¹¹ Muhammed b. İbrahim Ebu'l-Hayl, **el-Endelüs fi'r-rub'i'l-ahîr mine'l-karni's-sâlisi'l-hicrî**, Mektebetü'l-Melik Abdilaziz el-âmmeh, Riyad 1995, s. 229.

İşbîliye'nin doğu kısmında ikamet etmekteydiler. Şehrin bu kısmında San Nicolas ve San Ildenfonso Kiliseleri yer almaktaydı.²¹²

İşbîliye'de yaşayan bir diğer dinî unsur ise Yahudilerdi. Büyük diaspora sonrasında dünyanın çeşitli bölgelerine yayılan Yahudi nüfusun yerleştikleri bölgelerden birinin de İber Yarımadası olduğu bilinmektedir. İber Yarımadası'nda Yahudilerin ikamet ettikleri yerler arasında Kurtuba, Tuleytula, Gırnata, İşbîliye, Mâleka, Berşelûne, Sarakusta ve Mayorka başta olmak üzere pek çok şehir bulunmaktaydı.²¹³

Yahudiler, İşbîliye'de şehrin batı tarafında ikamet etmeydiler. Bununla birlikte eski tarihlerden beri İşbîliye'nin güneydoğusunda da Yahudilerin ikamet ettikleri bilinmektedir.²¹⁴

Endülüs Emevîler döneminde Endülüs'ün çeşitli şehirlerine yerleşmiş bulunan Yahudi halk arasında Yahudi dini geleneği içerisinde gerek Tevrat'ı tefsir eden gerekse Yahudi dininin sosyal hayata tatbiki hususunda büyük bir öneme sahip olan Talmud geleneğini²¹⁵ sürdüren çok sayıda Yahudi din adamı bulunmaktaydı. İşbîliye dışındaki şehirlerde yaşayan Yahudi halk arasında yetişen çok sayıda devlet adamı, edip, şâir, tarihçi filozof ve din adamı bulunmaktaydı. Endülüs Emevîleri döneminde devlet kademesinde görev alan Yahudilerin en meşhurlarından biri, Halîfe III. Abdurrahman döneminde vezirlik makamına getirilen Hasday b. Şaprût idi.²¹⁶

Endülüs Emevîleri döneminde azımsanmayacak miktarda Yahudi nüfusun yaşadığı İşbîliye'nin, Emevî idaresinin çözülmesi ve dolayısıyla Kurtuba'nın başşehirliğinin sona ermesinden sonra Endülüs'teki önemi daha da arttı. Mülûku't-tavâif döneminde siyasî açıdan en güçlü devletçik olarak kabul edilen Abbâdîler'in İşbîliye merkezli oluşu bu gelişmelerle doğrudan ilgilidir.²¹⁷ Bu yönüyle İşbîliye, Endülüs Emevî hâkimiyetinin sona ermesinden sonraki dönemlerde de önemli bir

---

²¹² Eliyahu Ashtor, **The Jews of Moslem Spain**, C. I, s. 302.

²¹³ Haim Zafrani, **Yehûdü'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, I-II, (İbraniceden Arapçaya trc. Ahmed Şahlân) Marsam, Rabat 2000, C. I, s. 106-111.

²¹⁴ Eliyahu Ashtor, **The Jews of Moslem Spain**, C. I, s. 303.

²¹⁵ Suzan Alalu vd., **Yahudilikte Kavram ve Değerler**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1996, s. 296-300.

²¹⁶ Hasday b. Şaprût'un diplomatik görevi hakkında bkz. Yitzhak Baer, **A History of the Jews in Christian Spain**, I-II, The Jews Publication Society of America, Philadelphia 1978, C. I, s. 16, 29.

²¹⁷ Eliyahu Ashtor, **The Jews of Moslem Spain**, C. II, s. 194.

merkez olmaya devam etmiştir. İşbîliye’de on birinci asırda Yahuda ben Samuel, İbranî dil âlimi ve Tevrat müfessiri idi. İşbîliye’de sonraki asırlarda yetmiş Yahudi din adamları da vardır. XIII-XIV. asırda yaşamış olan Yavmtob ben Abraham el-İşbîlî Talmûdîler ve Yahudiler arasında hukukî bir sorun olduğu zaman meseleyi hükme bağlayan bir din adamı idi.²¹⁸

II. Ekonomik Hayat

Coğrafi konumu dolayısıyla Endülüs’ün Mağrib ve Doğu’ya açılan kapılarından biri konumunda olan İşbîliye’nin ekonomik faaliyetlerini tarım ürünleri, elde edilen tarım ürünleri başta olmak üzere muhtelif malların ticareti ve şehirde ön plana çıkmış çeşitli zanaatlar oluşturmaktadır.

İdrîsî ve Makkarî gibi coğrafyacı ve tarihçilerin eserlerinde kaydedildiği üzere İşbîliye, geniş çarşılara sahip ve daimî pazarların kurulduğu bir şehirdi. Söz konusu ve benzeri kayıtlardan, İşbîliye’nin canlı bir ekonomik hayata sahip olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁹

Oldukça münbit topraklara sahip olan İşbîliye, fiziki yapısının da tarıma elverişli olmasıyla aynı zamanda verimli bir tarım şehri konumundaydı. Şehirde yetiştirilen başlıca tarım ürünleri üzüm, zeytin ve buğday idi. Zeytin başta olmak üzere İşbîliye’de yetiştirilen tarım ürünleri İşbîliye ve yakın yerleşim birimlerinde satılmasının yanı sıra, Mağrib ve Doğu’ya da ihraç edilmekteydi.²²⁰

Makkarî’nin kaydettiğine göre, özellikle Endülüs’ün sahil kesiminde ziraatı yapılan ürünlerden olan şeker kamışı, İlbîre, el-Cezîretü’l-hadra ve İşbîliye’de önemli tarım ürünleri arasındaydı.²²¹ İncir, bal, kuru üzüm ve şeker kamışı, İşbîliye’den Kurtuba’ya gönderilen tarım ürünlerinin başında gelmekteydi.²²² İşbîliye’nin Şeref semti, uzun süre bozulmadan kalabilen balı ile de meşhurdu.²²³

²¹⁸ Haim Zafrani, *Yehûdü’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, C. I, s. 109.

²¹⁹ İdrîsî (ö. 560/1165), *Sıfatü’l-Mağrib ve ardu’s-Sudan ve Mısır ve’l-Endelüs*, E. J. Brill, Leiden 1668, s. 178; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, C. I, s. 462.

²²⁰ İdrîsî, *el-Mağrib ve arzu’s-Sudan ve Mısır ve’l-Endelüs*, s. 178; Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, C. I, s. 300.

²²¹ Hâlid b. Abdülkerim b. Hammud b. Bekr, *Neşâtu’l-iktisâdî fi’l-Endelüs fi’l-‘asri’l-imâre 138-316 h/ 755-928 m*, Mektebetü’l-Melik Abdülazîz el-Âmme, Riyad 1993, s. 132.

²²² Muhammed Abdülvahhâb Hallâf, *Kurtubatü’l-İslâmiyye fi’l-karni’l-hâdî ‘aşer el-mîlâdî el-hâmîs el-hicrî : el-Hayâtü’l-iktisâdiyye ve’l-ictimâ’iyye*, y.y., Kahire 2003, s. 108-110.

²²³ Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, C. I, s. 208.

İşbîliye'nin canlı bir ticarî hayata sahip olmasının başlıca etkenlerinden biri hiç şüphesiz coğrafi konumu idi. Vâdi'l-kebîr üzerinde bulunması dolayısıyla İşbîliye, Endülüs iç ve dış ticaretinin en canlı şekilde yaşandığı şehirlerinden biriydi.

Şaltiş (Saltes) adasının en önemli geçim kaynaklarından biri balıkçılık idi. Şaltişli balıkçıların tuttıkları balıklar tuzlanarak İşbîliye'ye gelmekte ve muhtemelen buradan Endülüs'ün diğer şehirlerine sevk edilmekteydi.²²⁴ Kalkaşendî'nin naklettiğine göre İşbîliye Nehri'nde Franklara ait ticaret gemileri de bulunmaktaydı. Kurtuba'ya kadar ulaşan İşbîliye Nehri, ekonomik hayatta önemli bir yere sahipti.²²⁵ Endülüs'ün önemli liman şehirlerinden biri olan İşbîliye'ye gelen ticaret malları, sözü geçen nehir üzerinden başşehir Kurtuba'ya ve muhtemelen Endülüs'ün diğer şehirlerine gönderilmekteydi.

İşbîliye'nin ekonomik hayatında önemli yeri olan bir diğer faaliyet ipekli dokumacılık ticareti idi. Üzerinde dükkânların sıralandığı şehrin güney kısmında ipekli dokuma ürünlerin satıldığı dükkânlar yer almaktaydı.

Endülüs'ün Doğu İslâm dünyası ile olan ticareti, güneydeki liman şehirleri olan İşbîliye, Mâleka ve el-Meriyye şehirleri kanalıyla sağlanmaktaydı.²²⁶ Eserinde, Endülüs'e 337/948 yılında geldiğini kaydeden coğrafyacı İbn Havkal'ın belirttiğine göre Endülüs'ün Doğu ile olan ticarî ilişkileri o derece gelişmişti ki, Endülüs malları Mısır'a, oradan da belki Horasan'ın uzak köşelerine kadar taşınmaktaydı.²²⁷ Başkent Kurtuba Endülüs'ün önemli ticaret merkezlerinden biri olsa da, diğer İslâm beldeleri ile yapılan ticarî ilişkilerde İşbîliye veya el-Meriyye'deki ticarî hayat Kurtuba'daki ticarî hayatı gerisine bırakacak seviyedeydi.²²⁸

Endülüslü tüccarlar Doğu ile ticaret yaparken Fransız, İtalyan ve Bizans korsanları tarafından tehdit edilmekteydiler. Bu sebeple, dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı etraflarını surlarla çevirmek suretiyle şehirlerini tahkim ediyorlardı. Doğu'daki şehirler, depo ve hisarlar ile donatılmış haldeydi. Endülüs'ün deniz yolu ticaret kapılarından biri olan İşbîliye ile Kuzey Afrika ve bugün Sahra Altı Afrika olarak isimlendirilen bölge arasında gelişmiş ticari ilişkiler vardı.

²²⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 167-168.

²²⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l- a'sâ*, C. V, s. 234-235.

²²⁶ Olivia Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: The commercial realignment of the Iberian Peninsula: 900-1500*, Cambridge University Press, New York 1995, s. 6.

²²⁷ İbn Havkal, *Kitâbu sûreti'l-arz*, (thk. Johannes Heindrik), E. J. Brill, Leiden 1967, s. 108-110.

²²⁸ Olivia Remie Constable, *Trade and Traders*, s. 22-23.

Tunus'un Safakus (Sfax), Mehdiye ve Sûse Limanlarından zeytin ve zeytin ağacı; Sudan ile buğday, yün, deri, mum, at, kumaş, mercan, fildişi, altın, mücevherat ve çeşitli kıymetli eşyalar ticareti yapılan belli başlı ürünlerdi.

Ayrıca Sakâlibe (Slavlar) ile de ticari ilişkiler geliştirilmişti. Sakâlibe'ye ait gemilerle kılıç, ahşap, demir, zift ve mum taşınırdı. Demir, gümüş, bakır ve altın ürünleri de İşbîliye'den ihraç edilen ürünlerdendir.²²⁹

Endülüs içerisinde ticaret kervanlarının takip ettikleri belli başlı güzergâhlar bulunmaktaydı. Tuleytula-Kurtuba ile Kurtuba-İşbîliye şehirleri bu güzergâhlar arasında önemli bir yere sahipti. Bu önem hiç şüphesiz bahsi geçen şehirlerin Endülüs'ün önde gelen şehirleri olmalarından kaynaklanmaktaydı. Bu durumun yanı sıra, isimleri geçen şehirlerin coğrafi konumları da bu güzergâhların önemini artırmaktaydı.²³⁰ İşbîliye, Vâdi'l-kebir üzerinde bulunması ve denize 50 mil (80,47 km.) mesafe uzaklıkta olması nedeniyle Endülüs'ün Doğu'ya açılan ticaret kapılarının en önde gelenlerinden biriydi. Başşehir Kurtuba, yarımadanın ortalarına açılan bir güzergâh üzerinde bulunmaktaydı. Tuleytula ise yarımadanın ortasında bulunması dolayısıyla, ticaret ürünlerinin Endülüs'ün diğer şehirlerine ulaştırılmasına oldukça elverişli bir coğrafi konuma sahipti.

Endülüslü tüccarların bazıları aynı zamanda ilim adamı idiler. Bu kişiler, ilim tahsil etme veya ders vermeye devam etmenin yanı sıra, geçim temini için ticaret ile uğraşmaktaydılar.²³¹ Endülüs Emevîleri döneminde Doğu'ya giden Endülüslü tüccarların, Doğu'dan Endülüs'e gelen tüccarlara kıyasla sayıca çokluğu, bu dönemde Doğu'nun daha merkezî bir yer olması ile açıklanabilir. Çünkü sözü edilen dönemde Endülüs, Doğu'dan gelecek olan ilim adamları veya tüccarları çekebilecek cazibeye -Doğu kadar- sahip değildi.²³²

Endülüs'e gelen mutasavvıflar arasında ticaret gayesi ile gelenler vardı. Ebu'l-Fazl Ahmed b. Kâsım b. Abdurrahman et-Tücîbî et-Tâhertî kumaşçılık yapmaktaydı, terzilik yapan oğlu Ebû Cafer Ahmed b. Halef (ö. 393/1003) ile birlikte

---

²²⁹ Şâkir Mustafa, *el-Müdü'n fi'l-İslâm hatte'l-'asri'l-Osmânî*, I-II, Dâru Tallas, Dimaşk 1988, s. 458.

²³⁰ Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, C. I, s. 275.

²³¹ Olivia Remie Constable, *Trade and Traders*, s. 81.

²³² Olivia Remie Constable, *Trade and Traders*, s. 81.

Mağrib'den Endülüs'e gelmişti.²³³ Endülüs dışındaki bir merkezden ticaret yapmak amacıyla gelen bir başka kişi ise 416/1025'de İsbîliye'ye gelen Ubeydullah b. Said idi.²³⁴

İsbîliye'de üretilen çeşitli savaş aletleri Endülüs içerisinde oldukça değerli kabul edilmekteydi. İsbîliyeli ustaların yaptıkları mızrak, kılıç ve eğer gibi silahlar ile savaşlarda insanların ihtiyaç duydukları her çeşit malzeme oldukça kaliteli idi.²³⁵

İsbîliye ekonomik hayatında önemli bir yeri olan bir diğer zanaat ise takı ve mücevher işleri idi. İsbîliye'de, II. Abdurrahman döneminde yüzük, bilezik ve maşrapa başta olmak üzere çeşitli ziynet eşyaları ile günlük hayatta kullanılan altından mamul eşyaların üretiminde önemli gelişmeler meydana gelmişti. Öyle ki, bir süre sonra Endülüs'te, özellikle de Kurtuba ve İsbîliye'de üretilen el ürünü eşyalar Bizans ve Doğu İslâm beldeleri ile rekabet edebilecek seviyeye ulaşmıştır.²³⁶

III. Eğlence Hayatı

Endülüs tarihi kaynaklarında İsbîliye'nin, Endülüs Emevîleri döneminde canlı bir eğlence hayatına sahip olduğuna dair bazı kayıtlar bulunmakla birlikte, şehrin eğlence hayatını açık bir şekilde tasvir edecek ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır.

Makkarî'nin naklettiğine göre İsbîliye'de eğlence ve dinlenme mekânı olarak temayüz eden yerlerden biri Taryâne idi. Ayrıca Taytal adası da bu yönüyle öne çıkmış bir yerdi. Aynı şekilde Makkarî, eserinin çeşitli yerlerinde İsbîliye'nin edebiyat, eğlence ve müzik alanlarında Endülüs'ün en önemli şehri olduğuna ve sakin bir denizi bulunduğuna işaret etmektedir.²³⁷

Müslümanların Endülüs'e geçmeleri ile birlikte çoğunlukla Doğu'daki uygulamaların örnek alındığı Endülüs'te sadece idarî açıdan değil, ilmî ve kültürel açılardan da Kurtuba merkez şehir konumunda idi. Kurtuba, Endülüs'teki ilmî ve kültürel açılardan sahip olduğu müstesna yeri korumakla birlikte, zamanla İsbîliye'de mûsikî oldukça büyük bir gelişme göstermiş ve bir süre sonra İsbîliye adeta

²³³ Muhammed Berekât Beyli, **ez-Zühhâd ve'l-mutasavvife fî bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Kahire 1983, s. 118-119.

²³⁴ Muhammed Abdülvahhâb Hallaf, **Kurtubatü'l-İslâmiyye**, s. 99.

²³⁵ Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C. I, s. 202.

²³⁶ Eliyahu Ashtor, **The Jews of Muslim Spain**, C. I, s. 272.

²³⁷ Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C. I, s. 182, 208.

Endülüs'ün mûsikî, çalgı aleti ve eğlence merkezi haline gelmişti.²³⁸ Endülüs'te meşhur olan “İşbîliyeli bir âlim ölse kitapları Kurtuba'da satılır; Kurtubalı bir sanatçı ölse, eserleri İşbîliye'de satılır” sözü, İşbîliye'nin özelliği hakkında kanaat verir niteliktedir.²³⁹

İşbîliye'de müzikle ilgilenen kişilerin kullandıkları pek çok müzik aleti vardı: Ud, rebab, kanun ve üflemeli çalgılar bunların en başta gelenleriydi. Yemekler ve çeşit çeşit meyveler eşliğinde yapılan eğlencelerle İşbîliye, Endülüs'ün en canlı eğlence hayatına sahip şehirlerinden biri idi.²⁴⁰

İşbîliye'deki eğlence hayatını, Endülüs'teki eğlence hayatı ile birlikte değerlendirmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Zira Endülüs Emevîleri döneminde Endülüs'teki eğlence hayatının en önemli kişisi kabul edilen Ziriyab'ın etkisinin İşbîliye'de de görüldüğüne dair kayıtlar bulunmaktadır.²⁴¹

Endülüs Emevîleri döneminde Abbâsî saray hayatının etkileri açık bir şekilde görülmektedir. Bu etkilenmenin çeşitli sebepleri vardır. Bunlar arasında meşhur mûsikî ustası Ziriyab'ın²⁴² Endülüs'e gelmesi en önemli noktayı teşkil etmekte ve bu etkilenmeyi ileri bir seviyeye taşımaktadır.²⁴³

Ziriyab, Abbâsî sarayında Halîfe Mehdî-Billah'ın azatlı kölesi iken müzikteki mahareti İslâm dünyasının her tarafına yayılmış ve bir süre sonra hocası İshak el-Mevsîlî'nin kendisine karşı cephe alması üzerine Ziriyab Bağdat'tan ayrılarak Kayravan'a gitmiştir. Kayravan'da kaldığı sırada Endülüs Emevî Emîri Hakem tarafından kendisine gelen davet üzerine Endülüs'e geçmiştir. Endülüs'e geçişinden bir süre sonra Emîr Hakem vefat etmişse de, yerine geçen oğlu II. Abdurrahman tarafından himaye edileceği kendisine bildirilmiştir. Ziriyab bu daveti kabul ederek

²³⁸ İhsan Abbas, **Târîhu'l-edebî'l-Endelüs**, 'Asru siyâdeti Kurtuba, I-II, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1985, C. I, s. 59; Mustafa eş-Şek'a, **el-Edebü'l-Endelüsî mevzû'âtuhu ve fûnûnuhû**, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 1983, s. 89.

²³⁹ Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C. I, s. 155.

²⁴⁰ Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C. III, s. 213-214.

²⁴¹ Bkz. Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti (fî târîhi 'ulemâi)'l-Endelüs**, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, Kahire 1989 C. I, s. 226, 267.

²⁴² Ziriyab lakabı olup, ziriyab kelimesi “kara kuş” anlamına gelir. Asıl ismi Ali b. Nâfi'dir. Bkz. Ahmed Heykel, **el-Edebü'l-Endelüsî mine'l-feth ilâ sükûti'l-hilâfe**, Dâru'l-Ma'â rif, Kahire 1994, s. 120.

²⁴³ İhsan Abbas, **Tarihu'l-edebî'l-Endelüs**, C. I, s. 59 vd; Mustafa eş-Şek'a, **el-Edebü'l-Endelüsî**, s. 85.

Kurtuba'ya geçmiş ve emîr tarafından hoş bir şekilde karşılanmıştır. II. Abdurrahman Ziryab'a geniş iktâ'lar tahsis etmiş ve onu maiyeti arasına almıştır.²⁴⁴

II. Abdurrahman Ziryab'ı Kurtuba'ya davet ederken, onun Doğu'daki mûsikî birikimini Endülüs'e taşımasını istemekteydi. 206/822 yılında Endülüs'e gelen Ziryab, 243/857 yılında ölümüne kadarki faaliyetleriyle Doğu'daki mûsikî birikiminin Endülüs'e taşınmasına büyük katkıda bulunmuştur. Ziryab'ın Endülüs'e gelişinin tek somut göstergesi Abbâsî sarayındaki mûsikî meclislerinin benzerlerinin Emevî sarayında devam ettirilmesi değildi. Nitekim kısa bir süre sonra, sadece mûsikî öğrenimi için bir okul inşa edilmiştir. Endülüslülerin büyük bir ilgi gösterdikleri bu okul, burada özgün bir mûsikî anlayışının oluşturulmaya başlandığı ilk yer olarak görülebilir. Çünkü Ziryab bu okulda, Endülüs'e taşınmış İslâm coğrafyasının çeşitli şehirlerine ait usûllerin burada taklit edilmesine son vermek için büyük çaba sarf etmiştir.²⁴⁵

Ziryab bütün bu faaliyetleri mûsikî alanında kendisinin yetiştirmiş olduğu sekiz çocuğu, cariyesi ve öğrencisi ile birlikte yürütmüştür.²⁴⁶

Bu dönemde mûsikî öğrenimi veren bir okul inşa edilmesini Ziryab'ın Endülüs'e gelişinin bir sonucu olarak görmek yerinde olacaktır. Bu okulun tesisi, Endülüs'e taşınan Doğu mûsikî birikiminin kalıcı olmasını sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Ziryab'ın Endülüs'e gelişiyile Endülüs'te daha önce görülmemiş bir gelişme gösteren eğlence hayatı, bir süre geçtikten sonra müzik kültürüne dair birikimin ürünlerini vermeye başlamış ve Ziryab'ın şarkılarının toplandığı kitaplar oluşturulmaya başlanmıştır. İsbîliye'de Ahmed b. Küleyb en-Nahvî²⁴⁷ ve Eslem b. Ahmed b. Said²⁴⁸ bu kitaba sahip olan kişilerdendi.

Endülüs tarihi kaynaklarında, İsbîliye'de tertip edilen eğlence meclislerini tasvir edecek kayıtlar bulunmamakla birlikte, İsbîliye'deki eğlence hayatına ışık tutan bazı kayıtlardan, İsbîliye'nin canlı bir eğlence hayatına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada vurgulanması gereken bir diğer husus ise, İsbîliye'deki

²⁴⁴ Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî mine'l-feth*, s. 120-121.

²⁴⁵ Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî mine'l-feth*, s. 121.

²⁴⁶ Mustafa eş-Şek'a, *el-Edebü'l-Endelüsî*, s. 87.

²⁴⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 226.

²⁴⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 267.

eğlence hayatının, Endülüs eğlence hayatı etkilerinden ayrı düşünülmemesi gerekliliğidir.

IV. İlim ve Kültür Hayatı

A. İlmî Etkileşimler: Endülüs ve Doğu Dünyası

92/711 yılında Endülüs'e ulaşan ve İber yarımadasını kendilerine yurt edinen Müslümanlar, Doğu'da yaşayan Müslümanlarda da olduğu gibi, eğitime ilk olarak İslâm'ın kutsal kitabı olan Kuran'ın öğrenimi ile başlamaktaydılar.²⁴⁹ Okuma yazma öğrenilmesinin ardından fıkıh, hadis ve Arap dili, Endülüs'te öğretimi en yaygın olarak gerçekleştirilen ilimlerin başında gelmekteydi. Endülüs'te bu ilimler alanında yapılan eğitim faaliyetlerinde, Endülüslü bilginlerin uzmanlaştıkları alanlarda eser telif etmeye başlamalarına kadar, Doğu'da telif edilip yaygınlık kazanmış eserler okunmaktaydı.²⁵⁰

Endülüs Emevîleri döneminde İşbîliye'de yaşamış olan ilim adamlarının biyografileri incelendiğinde, Doğu İslâm dünyasında temâyüz etmiş Bağdat, Dımaşk, Halep, Kahire, Kayravan, Kudüs, Kûfe, Medine ve Mekke gibi belli başlı ilim merkezlerine gidilmeden ilim öğrenilemeyeceği düşüncesinin İşbîliye'de, özellikle III/IX. asrın ortalarına kadar devam eden bir güçlü anlayış olduğunun düşünülmesi mümkündür. Aynı durumun Endülüs'ün diğer şehirleri için de geçerli olduğu söylenebilir, zira benzer seyahatlerin Kurtuba başta olmak üzere İlbîre, Tuleytula, Sarakusta, el-Meriyye ve Batalyevs gibi Endülüs'ün diğer önemli şehirlerindeki öğrenciler tarafından da gerçekleştirildiği yönündeki kayıtlar buna işaret eder mahiyettedir. III/IX. asırda Kurtuba'da yaşayan Bakî b. Mahled (276/889), Muhammed b. Vaddâh (287/900) ve Muhammed b. Abdüsselam el-Huşenî (286/899) gibi ilim adamlarının yetişmeleri ile birlikte Endülüs'ün –özellikle Kurtuba'nın– kendi ilmî çevresini oluşturup öğrenciler için cazip bir ilim merkezi haline geldiğini ifade etmek yerinde olacaktır.²⁵¹

²⁴⁹ İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 538; Ahmed Şelebî, **Terbiyetü'l-İslâmiyye, nuzumuhâ-felsefetuhâ-târîhuhâ**, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1978, s. 57; Mervan Selim Ebû Huveyc, **Asâletü't-teskîfi't-terbeviyyi'l-İslâmî fi'l-fikri'l-Endelüsî**, Dâru'l-Beşâir, Kuveyt 1987, s. 304.

²⁵⁰ İhsan Abbas, **Tarihü'l-edebi'l-Endelüsî**, C. I, s. 38.

²⁵¹ Söz konusu dönemde Endülüs'te gelinen ilmî seviye ile birlikte Endülüslü öğrencilerin bu anlayıştan yavaş yavaş uzaklaşmaya başladıkları ve Endülüs'te kalarak ilim tahsil ettikleri

Endülüslü ilim adamları tarafından eser telif edilmeye başlanmasına kadar, Endülüs'ün diğer şehirlerinde olduğu gibi İşbîliye'de de Doğu'da temâyüz etmiş ilim merkezlerinde telif edilen eserler okutulmaktaydı. Söz gelimi Arap dili ile ilgili olarak hiç şüphesiz okutulan en önemli kitap Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb* adlı eseri idi.²⁵² Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta* adlı eseri ise, bir hadis kitabı olmanın ötesinde, fıkıh öğrenimi gören öğrencilerin en temel kitabı durumundaydı. Mâlikî fıkhnın dört ana kitabından birisi olarak kabul edilen Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ* adlı eseri ise Endülüs'te kadı olacak kişiler tarafından ezbere bilinmesi şartı aranan temel bir eser olma özelliğine sahipti.²⁵³

Doğu'daki belli başlı ilim merkezlerinde telif edilen bu kitapların Endülüs'e taşınmaları çeşitli yollarla mümkün olmaktadır. Bu yollar arasında, öğrenimlerini ilerletmek amacıyla Endülüs'ün çeşitli şehirlerinden Doğu'daki meşhur ilim merkezlerine seyahatler yapan öğrencilerin hocalarından okudukları eserleri Endülüs'e dönüşlerinde beraberlerinde getirmeleri önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra, üç ayrı grubun, yani Endülüs ile Doğu İslâm dünyası arasında ticaret yapan tüccarların, Doğu'da meşhur olan eserleri Endülüs'e kazandırmak isteyen idarecilerin ve İslâm dünyasının çeşitli şehirlerinden Endülüs'e gelen ilim adamlarının, Müslümanların sahip oldukları ilmî birikimin Endülüs'e taşınmasında önemli birer rol oynadıkları belirtilmelidir. Herhangi bir yolla Endülüs'e ulaşan bu kitapların, Endülüs içerisindeki ilmî bağlantılar göz önüne alındığında, ilim tahsili gayesiyle Endülüs içerisinde yapılan seyahatler sonucunda Endülüs'ün farklı şehirlerine yayılma imkânı bulunduğunu düşünmek makul görünmektedir.

Doğu'da telif edilen eserlerin Endülüs'e ulaşmalarının Endülüs'teki ilim ve kültür hayatı üzerinde büyük etkileri olduğu açıktır. Doğu'daki ilim merkezlerinde zaman içerisinde teşekkül eden fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerin yanı sıra, Arap diline dair eserler ile astronomi ve tıp başta olmak üzere aklî ilimlerde Müslümanların ulaşmış oldukları birikim, Endülüs'e taşınan eserler vasıtasıyla bu ilim ve kültür havzasına aktarılmaktaydı.

---

görülmektedir. Bazı örnekler için bkz. Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih" *DİA*, C. XIX, s. 281-283.

²⁵² Bkz. Muhammed Halife ed-Dennâ', **Lemahât min târîhi tatavvuri'n-nahvi'l-Arabî bi'l-Endelüs fi dav'i kitâbi Sîbeveyh ve şurûhihi**, Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-İlmiyye, Trablus 2003.

²⁵³ Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *DİA*, C. XXXI, s. 470-473.

Endülüs'te Müslümanlar eğitimin, o dönemde diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi, aynı toplum içerisinde yaşayan bütün insanların bir hakkı olduğunu kabul etmekte, bu kişilerin eğitimini ise kendi üzerilerine düşen bir sorumluluk olarak görmekteydiler. Bu sorumluluk bilinciyle hareket eden Endülüslüler, Endülüs eğitim hayatında önemli bir yere sahip olan vakıflar vasıtasıyla malî yönden ihtiyaç sahibi öğrencilerin öğrenimlerini sürdürmelerini kolaylaştıracak müesseseler kurmaktaydılar.

Endülüs toplumu, günlük işlerini idare ettiği gibi, öğrenim faaliyetlerini de yürütmekteydi. Bununla birlikte eğitim faaliyetlerinin sürdürülmesinde Endülüslü idarecilerin dolaylı yoldan etkinliği söz konusuydu. Devletin eğitime doğrudan bir müdahalesi bulunmamakla birlikte, öğrenim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlar olan mescitlerin inşası ve bakımı ile öğrenimin verimli bir şekilde sürdürülmesinde önemli bir rolü vardı. Ayrıca Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yaygınlık kazanmasında Endülüs Emevî hükümdarlarının göstermiş oldukları yakınlığın önemli bir payı vardır.²⁵⁴

Endülüs'te eğitim dili Hişam b. Abdurrahman döneminden (788-796) itibaren Arapça idi. Sadece Arap ve Berberîlerden oluşan Müslüman halk değil, Hıristiyan ve Yahudiler de özellikle IV/X. asrın sonlarından itibaren Arapça konuşuyor ve bu dilde eğitim yapıyorlardı.²⁵⁵

Endülüs'te devam eden öğrenim faaliyetleri zamanla ortaya somut ürünler koymaya başladı, bu ürünlerin başında ise hiç şüphesiz kitaplar ve kütüphaneler gelmekteydi. Kitapların Endülüs'e kazandırılması ya telif yoluyla, ya yukarıda belirtildiği üzere Endülüslülerin farklı sebeplerle Doğu'ya yaptıkları seyahatler sonucunda yahut da tercüme faaliyetleriyle gerçekleşmekteydi.²⁵⁶

Doğu İslâm dünyasında telif edilen eserlerin Endülüs'e kazandırılması için Endülüs Emevî idarecilerinin bizzat çaba harcamaları, Endülüs ilim ve kültür tarihi

---

²⁵⁴ Mervan Selim Ebû Huveyc, *Asâletü't-teskifi't-terbeviyyi'l-İslâmî fi'l-fikri'l-Endelüsî*, s. 321; İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs*, Dâru Ammâr, Amman 1986, s. 54.

²⁵⁵ Roger Collins, *Early Medieval Spain*, s. 203; İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 56.

²⁵⁶ Bizans ile kurulan diplomatik ilişkiler sonucunda Bizans İmparatoru Romanos'un Halife III. Abdurrahman'a gönderdiği tıp ve botanik ile ilgili kitapların tercümesi için bkz. İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1270), *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ* (thk. Nizar Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1965, s. 493-494.

incelendiğinde dikkati çeken bir diğer husustur. Örneğin Abbas b. Nâsîh, II. Abdurrahman (822-852) tarafından Doğu'daki ilim adamlarınca muteber sayılan eserleri inceleyip Endülüs'e getirmek üzere görevlendirilmiştir. Abbas b. Nâsîh'in bu görevinin asıl sebebi veliaht Abdurrahman'ın eğitimine verilen özel önem olsa da bu, Doğu'daki ilmî birikimin Endülüs'e kazandırılması yönündeki çabaların ilk ve önemli örneklerinden biri olarak görülebilir,²⁵⁷

Endülüs'te halîfeliğini ilan eden III. Abdurrahman (912-961), Bizans İmparatorluğu ile kurulan diplomatik ilişkilerin sonucunda tıp ve botanik ile ilgili bazı kitapların Endülüs'e kazandırılmasını sağlamıştır.²⁵⁸ Aynı gayretin Halîfe II. Hakem döneminde (961-976) de sürdürüldüğü görülmektedir. II. Hakem, Doğu'daki İslâm beldeleriyle ticaret yapan tüccarlar vasıtasıyla telif edilen yeni eserlerden haberdar olmakta ve gerekli gördüğü kitapların satın alınması için bazı kişileri görevlendirmekte idi. Bu duruma örnek olacak bir olayda, şarkılar hakkındaki bir kitabın varlığından haberdar olunca, bin altın (dinar) göndererek kitabın bir nüshasının Endülüs'e kazandırılmasını sağlamıştır. Ebherî'nin, İbn Abdülhakem'in *el-Muhtasar*²⁵⁹ adlı eserine yazmış olduğu *Şerhu'l-Muhtasar*'ın Endülüs'e getirilmesi de yine II. Hakem'in bu ihtimamı sonucunda gerçekleşmiştir.²⁶⁰

B. İşbîliye'de Okutulan İlimler

1. Dinî İlimler

Endülüs'te telif edilmiş tabakât kitapları, Endülüs Emevîleri döneminde tahsil edilen başlıca dinî ilimlerin fıkıh, hadis ve kıraat ilimleri olduğuna işaret etmektedir.

Endülüs'e ilk yerleşen Müslümanlar arasında İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelmiş kabileler bulunmakla birlikte, Endülüs'ün ilk sakinlerinin çoğunluğunu Şam (Suriye) bölgesinde ikamet eden Müslümanlar teşkil etmekteydi.

²⁵⁷ Abdülvahid Zennûn Taha, *Dirâsât fî hadârati'l-Endelüs ve târîhiha*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Trablus 2004, s. 47; İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fî'l-Endelüs*, s. 59, 78.

²⁵⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, s. 494.

²⁵⁹ Abdullah İbn Abdülhakem, (ö. 214/829) Mâlik b. Enes'in önde gelen öğrencilerindedir. 150/767 yılında İskenderiye'de doğmuş, bölgenin önemli âlimlerinden dersler aldıktan sonra öğrenimini ilerletmek amacıyla Hicaz, Suriye, Irak ve Yemen'e gitmiştir. Burada söz konusu olan Ebherî'nin şerhi, İbn Vehb, Eşheb ve İbnü'l-Kâsım ile Ebherî'nin kendisinin Mâlik b. Enes'ten rivayet ettikleri yaklaşık on sekiz bin meseleyi ihtiva eden *el-Muhtasaru'l-kebir fî'l-fikh* adlı eseri hakkında yazılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Saffet Köse, "İbn Abdülhakem, Abdullah", *DİA*, C. XIX, s. 276.

²⁶⁰ Ahmed Şelebî, *Terbiyetü'l-İslâmiye, nuzumuhâ-felsefetuhâ-târîhuhâ*, s. 146.

Şam bölgesinde o zamanlarda, İmam Abdurrahman b. Amr el-Evzâî'nin²⁶¹ fikhî görüşleri yaygın olduğundan, bu bölgeden gelen Müslümanlar Endülüs'e Evzâî'nin fikhî görüşlerini de taşımış oldular.

Emîr Abdurrahman ed-Dâhil döneminde (138-172/756-788) Endülüs'ten ilim tahsili amacıyla Doğu İslâm beldelerine seyahat eden pek çok kişi vardı. Fakat Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılması Emîr Hişam b. Abdurrahman döneminde (788-796) gerçekleşmiştir.²⁶² Emîr Hişam döneminde Mâlik'in öğrencileri arasında çok sayıda Endülüslü öğrenci vardı.²⁶³ Ziyad b. Abdurrahman, İsa b. Dinar, Saîd b. Ebû Hind ve Yahya b. Yahya el-Leysî gibi Endülüslü öğrenciler vasıtasıyla İmam Mâlik'in fikhî görüşleri ile *el-Muvatta* adlı kitabı Hişam b. Abdurrahman döneminde Endülüs'e taşınmıştır.²⁶⁴

Bu zamana kadar Endülüs'te Müslümanlar İmam Evzâî'nin görüşleri doğrultusunda fikhî meselelerine çözüm getiriyorlardı. İlim tahsili için doğuya seyahat eden öğrenciler vasıtasıyla İmam Mâlik'in görüşleri Endülüs'e taşınmış ve fikhî meselelerin çözümleri için kabul edilen görüş haline gelmeye başlamıştır.²⁶⁵

Yaşadığı dönemde Şezûne'nin önde gelen fikhî ve hadis bilginlerinden biri olan Hişam b. Muhammed (ö. 336/947), Muhammed b. Cünâde'den Mâlikî mezhebinin en temel kitaplarından biri olarak kabul edilen Sahnûn'un *el-Müdevvene*²⁶⁶ adlı eserini rivâyet etmiştir.²⁶⁷ İşbilyeli ilim adamlarından olan

---

²⁶¹ Ebû Amr Abdurrahman b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö. 157/774) Ba'lebek'te doğmuştur. Tâbiîn neslinin en meşhur hocalarından ilim tahsil ederek ileri seviyede bir ilmî birikime sahip olmuştur. Fikhî, hadis ve megâzî gibi ilimlerde sadece kendi bölgesindeki âlimler arasında değil, diğer İslâm beldelerindeki tanınmış âlimler arasında da müstesna bir yere sahip olmuştur. Bir çok defa hacca gitmiş olan Evzâî, bu vesileler ile Mâlik b. Enes ve Süfyân es-Sevrî gibi âlimlerle tanışmış ve onlarla ilmî tartışmalar yapma imkânı bulmuştur. Çağdaşı âlimlerce Şam bölgesinin fikhî otoritesi olarak kabul edilmiştir. Bkz. Salim Ögüt, "Evzâî" *DİA*, C. XI, s. 546.

²⁶² Muhammed Abdülhamid İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, y.y. 1982, s. 82; Mehmet Özdemir, "Hişam I" *DİA*, C. XVIII, s. 146.

²⁶³ Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, I-VIII, (thk. Abdülkadir es-Sahrâvî), Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, Mağrib 1983, C. I, s. 8-13; Muhammed Abdülhamid İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs* s. 82, dn. 35.

²⁶⁴ Bkz. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, C. XXVII, s. 519-535.

²⁶⁵ İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, C. I, s. 229-230.

²⁶⁶ Bu eser, Mâlikî mezhebinin teşekkül döneminde kaleme alınan ve "ümme-hât" adı verilen eserler arasında yer alır. Mâlikî literatürünün en önemli eserlerinden biridir. Sahnûn'un (ö.240/854) sağlığında Endülüs'e ulaşan eser, sadece Endülüs'teki Mâlikîlerin değil, aynı zamanda Kayravan, Mağrib ve Sicilya'daki Mâlikîlerin de fikhî faaliyetlerinde esas kabul ettikleri bir eser olmuştur. Endülüs'teki kadı tayinlerinde el-Müdevvene'nin ezbere bilinmesi şartının koşulması, bu eserin

Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî, Kurtubalı âlim Ahmed b. Said b. Hazm es-Sadefî'nin²⁶⁸ (ö. 350/961) hadis râvîleri hakkındaki *et-Târîhu'l-kebîr*²⁶⁹ adlı hacimli eserini rivayet etmiştir.²⁷⁰

İşbîliye'nin Müslümanlar tarafından fethinden sonra şehrin yerli Hıristiyan halkından çok sayıda kimsenin İslâmiyeti kabul ettiği bilinmektedir. Müslüman olduktan sonra "müvelled" ismiyle ifade edilen bu kişiler arasında dinî ilimler alanında ilim tahsil eden kişiler de vardı. Örneğin İşbîliye'nin önde gelen müvelled ailelerinden Ancelîn'e mensup olan Abdullah b. Ömer el-Hattâb, Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders almış ve İşbîliye'de kadılık görevinde bulunmuş bir fakîh idi.²⁷¹

İşbîliye'de kadınlar dinî ilimler alanında da öğrenim görmekteydiler. Örneğin, İşbîliye'nin önde gelen fıkîh bilginlerinden Ebû Muhammed el-Bâcî'nin kardeşi olan Fâtîma b. Muhammed'in ağabeyi ile birlikte pek çok âlimden ders aldığı bilinmektedir.²⁷²

Endülüs'te yaygınlık kazanan bir başka fikhî mezhep Zâhirî mezhebi idi.²⁷³ İşbîliye'de Zâhirî mezhebine göre hüküm veren kişilerin varlığı bilinmektedir. Örneğin, Endülüslü Zâhirî fakihlerin en meşhurlarından birisi olan İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), öldüğü yer olan Mayorka'ya gitmeden önce bir süre İşbîliye'de bulunduğu bilinmektedir. Hişam b. Galib b. Hişam el-Gâfikî (ö. 438/1046), iç karışıkların arttığı yıllarda Kurtuba'dan ayrılarak önce Gırnata'ya, buradan da

---

Endülüs'teki mer'î hukuk için çok önemli bir bilgi kaynağı olduğunu göstermektedir. Bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *DİA*, C. XXXI, s. 470-471.

²⁶⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 892.

²⁶⁸ Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-VIII, Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, Beyrut 1984, C. I, s. 126.

²⁶⁹ Adı geçen eserin hacmi konusunda İbnü'l-Faradî bir kayıta bulunmaksızın oldukça geniş hacimli bir eser olduğunu zikrederken, İbn Hayr el-İşbîlî seksen beş cüzden müteşekkil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 112; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Ümevî el-İşbîlî, İbn Hayr (ö. 575/1179), *Fehresetu mâ ravâhu an şuyûhîhî mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-ilm ve envâ'il ma'ârif*, (nşr. Francisco Codera y Zaidin, Julian Ribera y Tarrago), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1997, s. 227.

²⁷⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 173.

²⁷¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 375.

²⁷² İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. III, s. 991.

²⁷³ Kurucusu Ebû Süleyman Dâvûd b. Ali b. Halef'tir (ö. 270/884). Usul olarak Kuran ve sünnetin zahirine dayanması sebebiyle ortaya koyduğu görüşleri Zâhiriyye adıyla yaygınlık kazanmıştır. Zâhirî mezhebinin, Dâvûd ez-Zâhirî henüz hayatta iken Endülüs'te taraftar bulduğu bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Nûreddin İtr, "Dâvûd ez-Zâhirî", *DİA*, C. IX, s. 49-50.

İşbîliye'ye geçmiş bir Zâhirî fakih idi.²⁷⁴ İşbîliye'de bu dönemde Zâhirî mezhebine mensup başka kişilerin de bulunduğunu düşünmek mümkündür.

Endülüs tabakât kitaplarında açık bir biçimde görüldüğü üzere ve Müslümanların yaşadıkları diğer merkezlerde olduğu gibi, İşbîliye'de fıkıh ilminde derinleşen, fikhî meselelere vâkîf olan ilim adamlarından çoğunlukla “fakîh” şeklinde bahsedilmekteydi. Endülüs'te fıkıh öğretimi genellikle Mâlikî fikhî çerçevesinde gerçekleştirilmekle birlikte Endülüs'te farklı mezhep mensupları da bulunduğundan, fakih sıfatı Zâhirî, Şâfiî veya başka bir fikhî mezhebe bağlı bir fakih hakkında da kullanılabilmekteydi. Söz konusu durum Endülüslü ilim adamlarının hayatları hakkında bilgi veren tabakât kitaplarında açık bir şekilde görülmektedir. Huşenî'nin kendisi hakkında “yaşadığı dönemde İşbîliye'nin en önemli fakîhi idi” şeklinde bahsettiği Yahya b. Ma'mer el-Elhânî²⁷⁵, Muhammed b. Cünâde (ö. 296/908)²⁷⁶ ve Halef b. Said²⁷⁷ İşbîliyeli tanınmış fakihler arasında zikredilebilir.

İşbîliye'de öğrenimlerini dinî ilimler alanında ilerleten ilim adamlarının derinleştikleri bir diğer saha ise hadis idi. Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* adlı kitabı, başta Medine olmak üzere Mâlikî mezhebinin yaygınlık kazandığı merkezlerde okunan temel kitapların başında gelmekteydi. Söz konusu kitap Mâlik b. Enes'in fikhî tercihlerini de göstermesi dolayısıyla fıkıh ilmi bakımından da öneme sahip olmakla beraber, esas itibarıyla Hz. Muhammed'in hadislerini ihtivâ eden bir hadis kitabıdır.

İşbîliyeli ilim adamlarından Sa'd b. Cabir (ö. 324/940), Doğu'ya yaptığı seyahatte meşhur hadis âlimi Nesâî'den hadis öğrenirken²⁷⁸, hemen hemen aynı tarihlerde Seyyid b. Ebîhi Kurtuba'da Muhammed b. Vaddâh'tan hadis öğrenmekteydi. İsimleri zikredilen bu ilim adamlarından yaklaşık bir asır sonra, en muteber hadis kitaplarından biri olan Buhârî'nin *Sahîh* adlı eserinin en güvenilir râvîlerinden biri olarak kabul edilen Ebû Zer el-Herevî'den Mekke'de ilim tahsil

²⁷⁴ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. III, s. 937.

²⁷⁵ Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, s. 103. Huşenî, Yahya b. Ma'mer'in İşbîliye'de vefat ettiğini belirtmekte fakat vefat tarihini vermemektedir.

²⁷⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 659-660.

²⁷⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 323.

²⁷⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 318.

eden Endüslü öğrenciler arasında İsbiliye'den gelmiş olan kişiler de bulunmaktaydı.²⁷⁹

Hadis ilminde temâyüz eden ilim adamları için “muhaddis” sıfatı kullanılmaktadır. Genel olarak öğrenimini hadis ilmi üzerinde yoğunlaştıran ilim adamları hakkında kullanılan bir sıfat olan “muhaddis”, bu anlamının yanı sıra, Endüslü’te Mâlikî mezhebinin konumu ile doğrudan ilgili olarak özel bir anlama sahipti. Muhaddis sıfatı Doğu İslâm dünyasında hadis ilminde derinleşen bir ilim adamı hakkında kullanılmakta iken, Endüslü’te “mesâil fikhî” olarak isimlendirilen fıkıh anlayışından daha farklı bir fıkıh anlayışına sahip bir fakih için de kullanılmaktaydı. Yukarıda bahsedildiği üzere Endüslü’te muhaddis unvanına sahip pek çok ilim adamından aynı zamanda fakîh olarak da bahsedilmektedir.

Makdisî'nin ifadesine göre, Endüslü’te kıraat alanında Medinelilerin kıraati olan Nâfi‘ b. Abdurrahman (ö. 169/785) kıraati yaygınlık kazanmıştır. Bu kıraat Âsım b. Behdele'nin kıraati kadar yaygınlık kazanmamışsa da, bugüne kadar bazı İslâm beldelerinde, özellikle de Kuzey Afrika ülkelerinde kabul görmüş olduğu bilinmektedir.²⁸⁰ Nâfi‘ kıraatinin, ilim tahsili için Medine’ye giden Endüslü öğrencilerin yanı sıra Mısır ve Kayrahan başta olmak üzere Kuzey Afrika’daki ilim merkezlerine gelen Endüslü öğrenciler vasıtasıyla taşınıp Endüslü’te kabul gördüğü kuvvetle muhtemeldir.²⁸¹

Şehirde, farklı ilim dallarında temâyüz etmiş ve eserler vermiş önemli ilim adamları vardı.²⁸² İsbiliye el-Mescidü’l-Câmi (Ulu Cami) imamı olan ve kıraat ile fıkıh ilimlerinde döneminin önemli âlimlerinden biri olan Saîd b. Yahya'nın (ö. 426/1035) kıraate dâir telifi olduğu belirtilmişse de bu eserlerin isimleri kaydedilmemiştir.²⁸³

²⁷⁹ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. II, s. 418, 681. Bu konuda yazılmış önemli bir makale için bkz. Isabel Fierro, “Hadis’in Endüslü’e Girişi”, (trc. Murat Gökalp), **AÜİFD**, C. 47, sy. 2, s. 237-258.

²⁸⁰ Medine’de yetişmiş en meşhur kıraat alimlerinden olan Nâfi‘i b. Abdurrahman’ın öğrencileri arasında Mâlik b. Enes, İbn Verdân, Kâlûn ve Verş gibi tanınmış kişiler bulunmaktaydı. Nâfi‘ b. Abdurrahman kıraati, öğrencilerinden özellikle Kâlûn ve Verş’in okuyuşuyla yaygınlık kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, “Nâfi‘ b. Abdurrahman”, **DİA**, C. XXXII, s. 288.

²⁸¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, (ö. 390/1000 -yaklaşık-) **Ahsenü’t-tekâsim fi ma’rifeti’l-ekâlim**, (nşr. Michael Jan de Goeje), E. J. Brill, Leiden 1967, s. 236.

²⁸² İbnü’l-Faradî, **Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs**, C. I, s. 723; Humeydî, **Cezvetü’l-muktebis**, C. I, s. 85-86, 203; Zübeydî, **Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn**, s. 2; İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. I, s. 211-212.

²⁸³ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. I, s. 342.

Kıraat ilminde temâyüz eden ilim adamları hakkında kullanılan bir unvandır. Kendilerine *mukrî* unvanı verilmiş kişilerin şehirde Kuran öğretiminde bulunmalarının yanı sıra, camide imamlık görevini üstlenmeleri sıkça karşılaşılan bir durumdur. İşbîliyeli ilim adamlarından Said b. İdrîs (ö. 428 veya 429/1036-1038)²⁸⁴ ve İbrahim b. Abdullah (ö. 425/1034)²⁸⁵ yaşadıkları dönemde İşbîliye'nin önde gelen *mukrî*lerinden idiler.

Kronolojik açıdan ele alındığı zaman İslâm tarihinin II-V. yüzyılları aralığında bulunacak olan Endülüs Emevîleri zamanında, tasavvuf o dönemde teşekkül edip yaygınlık kazanmamış olmakla beraber tasavvufî hayatın varlığına işaret eden pek çok kayıt mevcuttur. Tasavvuf tarihi araştırmacıları tarafından “*zühhd dönemi*” olarak isimlendirilen dönemde, Endülüs'te Doğu'daki zühhd düşüncesi ve hayatından etkilenen pek çok kişi bulunmaktaydı. Bu etkilenmede, Doğu'dan Endülüs'e gelen kişilerin önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Örneğin, Doğu'dan Endülüs'e gelen ilk mutasavvıf/zahidin, doğruluğu, zühdü ve sahip olduğu her şeyini ihtiyaç sahibi insanlara verecek kadar cömertliği ile tanınan Numan b. Abdullah b. Numan el-Hadramî olduğu bilinmektedir.²⁸⁶

Doğu'ya yapmış olduğu seyahatindeki gayesi sadece âbid ve zâhid kişilerle görüşmek olan kişilerin Endülüs'te zühde karşı bir ilginin erken dönemlerden itibaren var olduğunu gösterir niteliktedir. Örneğin, Endülüs'te hadis öğrenimini Bakî b. Mahled ile başlattığı kabul edilen iki âlimden biri olarak bilinen Muhammed b. Vaddâh Doğu'ya yapmış olduğu iki seyahattin ilkinin, Doğu'da zühhd ile meşhur olmuş kişilerle görüşmek ve zühhd hakkındaki rivayetleri öğrenmek amacıyla gerçekleştirmiştir.²⁸⁷ Bir başka Kurtubalı âlim olan Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym hakkında söylenen “Cennet ehli bir kimse görmek isteyen, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah'a baksın” şeklindeki sözü kitabına alan İbnü'l-Faradî, onun gençliğinden itibaren zühhd hayatı yaşayan ve insanlar tarafından zahit olarak bilinen bir kimse olduğunu kaydetmektedir.²⁸⁸

²⁸⁴ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 343.

²⁸⁵ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 154.

²⁸⁶ Muhammed Berekât Beyli, *ez-Zühhâd ve'l-mutasavvıfe*, s. 118.

²⁸⁷ Muhammed Berekât Beyli, *ez-Zühhâd ve'l-mutasavvıfe*, s. 122; M. Yaşar Kandemir, “İbn Vaddâh”, *DİA*, C. XX, s. 435.

²⁸⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 758.

Doğu'da fıkıh ve hadis ilimlerini tahsil ederken zühd ile meşhur olmuş kişilere öğrencilik yapmış Said b. Abdullah gibi Endülüslü öğrenciler de vardı.²⁸⁹ Doğu'ya seyahat eden öğrencilerden bazıları zühd hayatını bu seyahatleri neticesinde yakından tanıma fırsatı bulmakta ve Endülüs'e dönüşlerinden sonra zühd anlayışını Endülüs'e taşımaktaydılar. İbrahim b. Ağleb kıraat, fıkıh ve edebiyatta ileri bir seviyeye yükselmiş olmasının yanında zühd hakkında telifi bulunan İşbîliyeli âlimlerden biridir. Onun kaynaklarda adları geçen zühd ile ilgili *Kitâbü'l-hamûl ve't-tevâzû* adlı eserinden başka, isimlerinden, hadis rivayeti ve ilmin önemi hakkında yazılmış oldukları anlaşılan *Kitâbü ihtiyâri'l-celis ve's-sâhib*, *Fazlu'l-ilm*, *Fazlu'l-âzân*, *Fezâilü âşûrâ*, *Kitâb fi'l-münâvele* ve *Kitâb fi'l-münâvele ve'l-icâze* adında kitapları da vardı.²⁹⁰

Ahmed b. Abdurrahman b. Abdülkahir el-Abesî, zühd hakkında eser kaleme alan İşbîliyeli zâhidlerden biridir. Kurtuba, İlbîre ve Sarakusta'da hadis dinledikten sonra 319/931 yılında doğuya seyahat ederek İshak b. İbrahim en-Nehrecûrî başta olmak üzere pek çok ilim adamından ilim tahsil etmiş olan Ahmed b. Abdurrahman zühd hakkında *el-İstibsâr* adlı bir kitap yazmıştır.²⁹¹

2. Dil Çalışmaları

a. Nahiv

Endülüs'te nahiv ilminde derinleşen ilim adamları çalışmalarını genellikle, Arap dili kurallarını sistematik bir şekilde ortaya koyan ilk kişi olarak bilinen Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri çerçevesinde yürütmekteydiler. Endülüs Emevîleri dönemi hakkında bilgi veren tabakât kitapları incelendiğinde, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinin, o dönemde diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi İşbîliye'de de dil çalışmalarının temelini teşkil etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle dil alanında meşhur olmuş âlimler, adı geçen eserde işlenen dil konularını çok iyi biliyorlardı.

²⁸⁹ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 335.

²⁹⁰ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. II, s. 687.

²⁹¹ Muhammed Berekât Beyli, *ez-Zühhâd ve'l-mutasavvıfe*, s. 124.

Şiir ve dilde tanınmış bir âlim olan Saîd b. Abdullah (ö. 429/1038) *el-Kitâb*'da “imam” idi.²⁹²

Endülüs'te yazılmış tabakât kitaplarında, dil alanında temayüz eden ilim adamları hakkında çeşitli sıfatların kullanıldığı görülmektedir. Dinî ve aklî ilimler ilimler ile dil ilimlerinde ihtisas sahibi olan ilim adamları hakkında kullanılan unvanlardan biri olan “imam”, bu unvana sahip olan ilim adamının, ihtisas sahibi olduğu ilim dalında söz sahibi olduğunu ifade etmekteydi. Örneğin Sâid el-Endelüsî, Endülüs'ün en meşhur astronomi bilginlerinden biri olan Mecnî'î'den *imam* şeklinde bahsetmektedir.²⁹³ İşbîliyeli meşhur dil âlimi Ebûbekir Muhammed ez-Zübeydî (ö. 379/989) nahiv ve dilde *imam* unvanına sahip idi.²⁹⁴

Hemen bütün İslâm beldelerinde görülebilecek olan Arap dili çalışmaları, Endülüs'te de ilmî faaliyetler arasında önemli bir yere sahipti. Halef b. Muhammed (ö. 437/1045) İşbîliye'de kendisi hakkında *lugavî* unvanı kullanılan ilim adamlarındandı.²⁹⁵ Endülüs ilim hayatına ışık tutan tabakât kitaplarındaki kayıtlardan, *lugavî* unvanının dil ile ilgiye genel bir anlamla işaret ettiği, bu unvanın yanı sıra daha özel bir alanda temayüz etmiş ilim adamları için farklı unvanların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Endülüs Emevîleri döneminde yaşayan ilim adamlarının biyografilerine yer veren tabakât kitaplarında, İşbîliye'de dil ile ilgilenen ilim adamları hakkında özel olarak “*edîb*”, “*şâir*” ve “*nahvî*” unvanlarının kullanıldığını tespit ettik.

Edebiyatta temayüz etmiş ilim adamları hakkında kullanılan bir unvan olan *edîb*, aynı zamanda edebiyat ve şiir ile yakın ilgisi bulunan kişiler için de kullanılmaktaydı. Örneğin Abdurrahman b. Abdullah el-Edîb (ö. 413/1023) İbn Beşküval'in kendisinden edîb olarak bahsettiği İşbîliyeli edebiyatçı ve şâirlerden biriydi.²⁹⁶ *Şâir*, edebiyatla ilgilenen, özel olarak ise şiirde temayüz eden kişiler hakkında kullanılan bir unvan idi. Humeydî, 430/1038'lerin sonuna doğru görüp

²⁹² Suyûtî, **Buğyetü'l-vu'ât**, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim) Beyrut 1979, Dâru'l-Fikr, C. I, s. 584.

²⁹³ Ebu'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdurrahman Sâid el-Endelüsî, (ö. 462/1070), **et-Ta'rîf bi tabakâti'l-ümem** (thk. Gulamrıza Cemşidnejâd-ı Evvel), Müessesesi-i İntişârât-ı Hicret, Tahran 1376 hş, s. 246.

²⁹⁴ İbn Saîd, **el-Muğrib fi hule'l-Mağrib**, I-II, (thk. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1978, C. I, s. 255; İbrahim Ali Akiş, **et-Terbiye ve't- ta'lîm fi'l-Endelüs**, s. 109.

²⁹⁵ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. I, s. 270.

²⁹⁶ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. II, s. 483.

kendisinden şiir aldığı Abdullah b. Haccâc'dan *şâir* unvanı kullanarak bahsetmektedir.²⁹⁷ *Nahvî* unvanı ise Arap dili grameri ile ilgilenen dil bilginleri hakkında kullanılan bir unvan idi. Örneğin Said b. Abdullah en-Nahvî (ö. 429/1037) dil ve şiirde ileri seviye sahip İşbîliyeli ilim adamlarından biri idi.²⁹⁸

Dil bilginleri hakkında kullanılan bir diğer unvan *müeddib* idi. Esas itibariyle sadece dil bilginleri hakkında kullanılan bir unvan olmayan *müeddib* kaynaklarda yer alan ifadelerden anlayabildiğimiz kadarıyla, bir ilmi bir ücret karşılığında öğreten kişileri ifade etmekteydi. Örneğin Ebû Bekr Behlûl el-Has'amî nahiv ve şiir, Osman b. Amr ise Arapça öğretmekteydi.²⁹⁹

Saîd b. Abdullah b. Duhaym el-Ezdî (ö. 429/1038) de Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını çok iyi bilen ilim adamlarından biriydi. Onun, Arap diline dair telifte bulunduğu dair herhangi bir kayıt yoktur, fakat dil, şiir, nahiv ve tarihe dair yazılmış bazı eserleri şerh ettiği bilinmektedir.³⁰⁰

Endülüslü dil âlimlerinin bazılarının Arap dili ile ilgileri, bir dil meselesi hakkında kendilerinden önce yaşamış dil âlimlerinin görüşlerini bilip rivayet etmekten ibaret iken, Muhammed b. Âsım gibi bazıları rivayetlerin yanında, hatta rivayetten de fazla dirayet sahibi idiler³⁰¹. Bu ise, dil çalışmalarında kendi dönemlerine kadar gelen birikime sahip olmanın ötesinde, dil felsefesi ile de ilgilenildiği ihtimalini düşündürmektedir.

IV/X. yüzyılda Endülüs'te yaşamış en önemli dil âlimi olarak kabul edilen Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah ez-Zübeydî³⁰² (ö. 379/989) Yemen kökenli bir kabîle olan Zübeyd kabîlesinden bir aileye mensuptur. İşbîliye'de doğmuş ve bu şehirdeki nahiv ve dil âlimlerinden edebiyat, siyer ve tarih (ahbar) öğrenmiştir³⁰³. Bilgisini artırmak amacıyla Kurtuba'ya gitmiş olan Zübeydî, dönemin en meşhur âlimlerinden biri olan Kâsım b. Asbağ başta olmak üzere Ahmed b. Saîd b. Hazm es-

²⁹⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. II, s. 412.

²⁹⁸ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, C. I, s. 584.

²⁹⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 292-293.

³⁰⁰ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 344.

³⁰¹ İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 109.

³⁰² Elbir Habib Mutlak, *el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1967, s. 127.

³⁰³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 85-86.

Sadefî, Muhammed b. Yahya ve Saîd b. Fahlûn gibi kişilerden ders almış, daha sonra İşbîliye'ye geri dönmüştür³⁰⁴.

Tahsil ettiği bu ilimlerde sahip olduğu ileri seviye ile döneminin en önemli âlimlerinden biri olan Zübeydî'nin³⁰⁵ şöhreti Kurtuba'ya ulaşmış ve İbnü'l-Kütiyye, Ebû Ali el-Kâlî ve Ebû Bekir b. Muâviye el-Kureşî gibi âlimlerin Kurtuba'da ders vermelerini sağlayan Halife II. Hakem el-Mustansır tarafından Kurtuba'ya davet edilmiştir.³⁰⁶ Aynı zamanda halife tarafından veliaht tayin edilen Hişam b. Hakem'in özel eğitimiyle görevlendirilmiştir. Bu görevlerinin yanı sıra Kurtuba'da kadılık da yapmış olan Zübeydî³⁰⁷ bir süre sonra İşbîliye'ye dönmüş ve kendisinden önce babasının bulunduğu³⁰⁸ kadılık görevine getirilmiştir. Bu görevlerinin yanı sıra Zübeydî, İşbîliye'nin idari düzenini sağlamada ve şurta teşkilatında da görevliydi.³⁰⁹

Zübeydî'nin en meşhur eseri, günümüze ulaşmış bulunan *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn* adlı biyografik eserdir. Zübeydî bu eserinde Endülüs'te yaşamış iki yüz doksan altı dil âliminin biyografisine yer vermiş, bazı şairlerin şiirlerinden örnekler sunmuştur. Endülüslü âlimlerin biyografilerini öğrendiğimiz müelliflerden biri olan Humeydî eserinde, Sîbeveyhi'nin hocası olan Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn*'ının muhtasarının Zübeydî'ye âit olduğunu ve Zübeydî'nin bu ihtisarı, Halife II. Hakem'in isteği üzerine yaptığını ifade etmektedir.³¹⁰ Endülüs'te çok meşhur olup büyük bir itibara sahip olan bu eser, "ümmehât-ı erba'a"yı oluşturan muhtasarlardan biridir.³¹¹ Ayrıca İbn Hayr el-İşbîlî, okuduğu kitaplar arasında Zübeydî'nin Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserine "ebniye" yazmış olduğu bir eser olduğunu da belirtmektedir.³¹²

Arap sözlükbilimine dair yazılan en eski ve en önemli eserlerden biri olan *Kitâbü'l-'ayn*, harflerin çıkış yerleri esas alınarak en dipteki gırtlak seslerinden

³⁰⁴ Elbir Habib Mutlak, *el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs*, s. 123.

³⁰⁵ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, muhakkikin önsözü, s. 2; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 85-86.

³⁰⁶ Mehmet Özdemir, "Hakem II" *DİA*, C. XV, s. 174.

³⁰⁷ Elbir Habib Mutlak, *el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs*, s. 126.

³⁰⁸ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 63.

³⁰⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 3.

³¹⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 254.

³¹¹ Elbir Habib Mutlak, *el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs*, s. 129. Ümmehât-ı erba'a: Zübeydî tarafından *Kitâbu'l-'ayn*'ın, Zeccâcî tarafından *Zâhir*'in, İbn Hişam tarafından *İbn İshâk'ın Sîreti*'nin ve İbn Seleme tarafından yapılan *el-Vâzıha*'nın muhtasarı için kullanılan tabirdir.

³¹² İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 345.

dudak seslerine doğru sıra takip edilerek telif edilmiştir. Bu sıralamada ilk harf ‘ayn harfi olduğundan, eser *Kitâbü’l-‘ayn* şeklinde isimlendirilmiştir.³¹³ Sözü edilen muhtasar ilim erbabı arasında o derece revaç bulmuştur ki, *Kitâbü’l-‘ayn*’dan daha çok kullanılmıştır.³¹⁴

Bu eserlerden başka Zübeydî’nin *el-Vâzih fi’n-nahv, Lahnü’l-avâm* ve *ez-Ziyâdât alâ kitâbi ıslâhi lahni’l-âmmeh bi’l-Endelüs* adlı eserleri de vardır. *Lahnü’l-âmmeh*’de³¹⁵ Zübeydî, Endülüs halkının Arap dili kâidelerine göre yanlış olarak kabul edilen kullanımlarını inceleme konusu yapmıştır. Söz konusu kitabın *Lahnu’l-avâm* ve *Kitâbu mâ telhanu fihî avâmu’l-Endelüs* şeklinde de isimlendirildiği bilinmektedir³¹⁶. *Lahnü’l-âmmeh*’de Zübeydî yanlış olarak kullanılan ibâyeyi nakletmekte, ardından ibârenin doğru şeklini verip kelimenin kökü, tekil ise çoğul hali, çoğul ise tekil hali gibi meseleler üzerinde durmakta ve çeşitli örnekler vererek kelimenin doğru kullanımını göstermektedir. Örneğin Zübeydî, “...insanlar, köy (karye) kelimesinin çoğul halini ifade etmek için (karâyâ) demektedirler. Fakat bunun doğru hali (kurâ) şeklinde olmalıdır.” der.³¹⁷ Yerli halkın kullandıkları dilde görülen bu etkilerin, Arap olmayanlarla birlikte yaşamalarının tabî bir sonucu olarak değerlendirilmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Arap Yarımadası’ndan ayrılarak Endülüs’e yerleşen Arapların, dillerinde bazı değişikliklerin görülmesi, ana dilleri Arapça olmayan Berberî, Yahudi ve İspanyol halk ile Endülüs’te bir arada yaşamalarının doğal bir sonucu olarak görülebilir. Endülüs tarihi boyunca Arapça’dan İspanyolca’ya geçmiş pek çok kelimenin varlığı bilinmektedir.

Yarımadanın yerlilerinin konuştukları dil, Gotların kullandıkları dilin bazı etkilerinin görüldüğü safiyetini kaybetmiş Latince idi. Araplar bu dili “Acemce” veya “Endülüs halkının Acemcesi” olarak adlandırmaktaydılar. Yarımadanın yerli halkının kullandıkları dilde Arapçadan önemli ölçüde etkileri görülmektedir. Öyle ki, bu etkinin bir sonucu olarak yerliler İspanyolca konuşup Arap alfabesi ile

³¹³ Tevfik Rüştü Topuzoğlu “Halîl b. Ahmed” *DİA*, C. XV, s. 309-310.

³¹⁴ Elbir Habib Mutlak, *el-Hareketü’l-luğaviyye fi’l-Endelüs*, s. 129.

³¹⁵ Eser ilk olarak Ramazan Abdülvehhâb tarafından *Lahnü’l-‘avâm* adıyla 1964 yılında Kahire’de tahkik edilmiştir. Aynı tahkik 2000 yılında ikinci defa basılmıştır.

³¹⁶ Elbir Habib Mutlak, *el-Hareketü’l-luğaviyye fi’l-Endelüs*, s. 146.

³¹⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî (ö. 379/989), *Lahnü’l-‘avâm*, (thk. Ramazan Abdüttevâb) Mektebetü’l-Hancî, Kahire 2000, s. 196-197.

yazmaktaydılar. Arapların “Acemce” adını verdikleri bu dil İspanyolca’ya “Aljamia” şeklinde geçmiş ve XVII. yüzyıla kadar kullanılmış, fakat Aragon kralı Ferdinand ile Castilya kraliçesi İsabella’in yerli halk arasında İslam kültürüne ait öğelerin izlerini silmek için gösterdikleri çabaların sonunda Aljamia’nın İber yarımadasında kullanımını son bulmuştur.³¹⁸

Yarımadanın sakinlerinden olan Yahudilerin kullandıkları dil olan İbranice’nin az olmakla birlikte Aljamia’nın oluşmasında etkisinin olduğu bilinmektedir. Engizisyon ve Reformasyon hareketleri sırasında toplu imhadan kurtulan Aljamia lehçesinde yazılmış kitaplar günümüze ulaşabilmiştir. Bu kitapların içeriklerine bakıldığında bazılarının fikhî meseleler hakkında yazıldıkları, bazılarının ise dinî bilgileri ihtiva edici mahiyette kitaplar oldukları görülmektedir.³¹⁹

Benzer bir etkinin Arap dili üzerinde görülebilmesi de makul görünmektedir. Günümüzde İspanyolca’da kullanılmaya devam eden çok sayıda Arapça kökenli kelime, işaret edilen bu etkiyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Müslümanlarla bir arada yaşadıkları dönemde yerli halk tarafından daha çok sayıda Arapça kökenli kelimenin kullanılmakta olduğunu düşünmek ise mümkün ve makuldür.

Zübeydî’nin dışında, İşbîliyeli olan dil bilginlerinden biri de İbnü’l-Kütiyye idi. Onun yetişmesi hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, İşbîliyeli hocalarının çokluğu dolayısıyla İşbîliye’de doğduğu ve yetiştiği tahmin edilmektedir.³²⁰ Muhammed b. Abdullah el-Kavn, Saîd b. Câbir, Hasan b. Abdullah ez-Zübeyrî gibi İşbîliye’nin önde gelen âlimlerinden dersler aldıktan sonra Kurtuba’ya gitmiştir. Öğrenimini Kurtuba’da da sürdüren İbnü’l-Kütiyye burada Abdülmelik b. Eymen, Kâsım b. Asbağ ve Ahmed b. Hâlid başta olmak üzere önemli pek çok âlimden dersler almıştır. Şiir sanatında ve Arap dilinde ileri bir seviye sahibi

---

³¹⁸ Endülüs’te Aljamia adı verilen dilin izleri büyük ölçüde silinmişse de, hayatta kalmak için İspanyol yerlilerinin kıyımından kaçmak zorunda kalan Müslüman ve Yahudiler, gittikleri yerlere günlük hayatlarında kullandıkları dil olan Aljamia’yı da götürmüşlerdir. İstanbul ve Selânik başta olmak üzere çeşitli Osmanlı şehirlerine yerleştirilen Sefarad Yahudileri’nin günümüzde de kullandıkları dilin Aljamia (İspanyolca) olmasının sebebi, II. Bayezid döneminde Endülüs’ten İstanbul’a yerleştirilmiş olmalarıdır. Sargon Erdem, “Aljamia”, **DİA**, C. II, s. 465-466.

³¹⁹ Mesela, Segovia müftülerinden biri tarafından yazılan *Alquiteb Segoviano* (Segovalı’nın kitabı), *Alhadis de José* (Hz. Yûsuf kıssası) ve *Leyendas Moriscas* (Arapların kıssaları) örnek olarak zikredilebilir. Bkz. Sargon Erdem, “Aljamia”, **DİA**, C. II, s. 466.

³²⁰ Elbir Habib Mutlak, **el-Hareketü’l-luğaviyye fi’l-Endelüs**, s. 167.

olan İbnü'l-Kütiyye, IV/X. yüzyılda Endülüs'te Ebû Bekir ez-Zübeydî'den sonra nahiv, lugat ve nevâdir konularında en önemli kişi olarak kabul edilmektedir.³²¹ Ayrıca fikhî meselelere vakıf ve geniş bir hadis bilgisine sahip idi.³²² Dil alanında telif ettiği eserlerden biri olan *el-Ef'âl (Tesârifü'l-Ef'âl)* fiilleri müstakil olarak inceleme konusu yapan en eski eserlerden biridir. Arap diline dair diğer eseri olan *el-Maksûr ve'l-memdûd* ise maksûr ve memdûd isimler hakkında telif edilmiş kapsamlı bir eserdir. Endülüs tarihine dair yazdığı *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adlı kitabı, Endülüs'ün fethi ve tarihi hakkında Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-büldân*'ından sonra günümüze ulaşmış bilinen en eski kaynaktır.³²³

b. Şiir ve Edebiyat

Endülüs'te şiir ve edebiyat, Endülüs'te gelişen ilim ve sanatın diğer sahalarında da görülen Doğu İslam dünyasının izlerini taşımakla birlikte, tamamen Doğu'nun bir uzantısı durumunda değildir. Burada ifade etmek gerekir ki Endülüs nesir ve nazmı, farklı sosyal grupların bir arada bulunmalarının tabîî bir sonucu olarak Doğu İslâm beldelerinde ortaya konan edebî ürünlerden farklılıklar taşımaktadır.³²⁴ Yine de -bazı farklılıklar taşımakla birlikte- Endülüs nesri, Doğu'daki nesir örneklerine oldukça benzemektedir. Endülüs'te nesirde meşhur olmuş kişilerin daha çok yöneticilerin kâtipleri oldukları dikkati çekmektedir. Örneğin Futays b. İsâ ve Hattâb b. Yezîd önce Hişam b. Abdurrahman'ın, onun ölümünden sonra ise oğlu Hakem'in kâtipliğini yapmışlardır.³²⁵

Endülüslü şâirler, toplum hayatını ilgilendiren çok çeşitli meseleleri yazdıkları şiirlere konu edinmişlerse de, şiirlerinde ön plana çıkan belli başlı temalar vardı. Endülüs şiirinde işlenen temaların arasında, siyasî yönden nüfuz sahibi kişileri övgü ve yüceltme amacıyla yazılmış şiirler özel bir yer tutmaktadır. Yazmış olduğu bir şiiri emîr veya halîfeye yahut da bir valiye ithaf eden bir şair, çoğunlukla şiirini ithaf ettiği kişi tarafından himaye edilirdi.³²⁶ İşbîliyeli bazı şairlerin zühd hayatına

³²¹ Fuat Günel, "İbnü'l-Kütiyye", *DİA*, C. XXI, s. 117.

³²² Elbir Habib Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, s.169.

³²³ Fuat Günel, "İbnü'l-Kütiyye", *DİA*, C. XXI, s. 117-118.

³²⁴ İhsan Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî*, C. I, s. 40.

³²⁵ Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî*, s. 111.

³²⁶ Salah Hâlis, *İşbîliye fi'l-karni'l-hâmis el-hicrî*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1981, s. 88-89.

dair şiirler yazdıkları bilinmektedir. Abdullah b. Mü'min'in zühde dair yazdığı pek çok şiir vardı.³²⁷ İsmail b. Muhammed ise ilkbahara dair yazılmış şiirlere dair bir çeşit antoloji meydana getirmişti.³²⁸

Endülüslü şairlerin işledikleri temalar arasında önemli bir yere sahip konulardan bir diğeri, hiç şüphesiz Endülüs toplumunun -özellikle de aristokrat kesimin- hayat tarzı idi. Maddî zenginliğin simgesi olabilecek hemen her şey, söz gelimi gösterişli yapılar, renk renk eşyalar ile donatılmış saray ve bahçeler, câriyeler ile eğlence meclisleri şiirlerde çokça işlenen temalardandı.³²⁹

Endülüs'te idareciler, aynı zamanda şairlerin en büyük hâmîleri konumundaydılar. Edebiyat alanında, özellikle de şiirde, kadınların da Endülüs genelinde olduğu gibi İsbîliye'de de faal oldukları ve bazı kadın şâirlerin idareciler tarafından himâye edildikleri bilinmektedir. Endülüs'ün en büyük kadın şairlerinden birisi olarak kabul edilen İlbîreli Hassâne b. Ebü'l-Hüseyn, babası vefat edince kendisini himaye etmesi için Emîr Hakem'e sığınmıştır. Hassâne'nin şiirlerini beğenen Emîr Hakem, İlbîre valisine, Hassâne için atıye hazırlanmasını emretmiştir.³³⁰ Bir başka kadın şair ise Âişe b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubiye idi.³³¹ Kendi döneminin hükümdarlarını öven şiirler yazan Âişe b. Ahmed, bu hükümdarlar tarafından himaye ediliyor ve ihtiyaçları karşılanıyor idi. Kendisine ait değerli kitaplardan oluşan özel bir kütüphanesi dahi vardı. Safiye b. Abdullah er-Reyyî ve Meryem b. Ebû Ya'kûb da Âişe b. Ahmed gibi Endülüslü idareciler tarafından himaye edilen şairlerden idiler.³³²

Emîr Abdullah döneminde İsbîliye'de büyük bir nüfuz sahibi kişilerinden olup bir süre müstakil bir idare bile tesis etmeye muvaffak olan İbrahim b. Haccâc, Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde yaşayan şairleri İsbîliye'ye çekmiştir. İbrahim b. Haccâc'ın idaresi altında İsbîliye kültürel faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir şehir haline gelmiştir. Bu dönemde İsbîliye'ye gelen şairler arasında Endülüs'ün

³²⁷ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 291.

³²⁸ Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed el-Endelüsî ed-Dabbî, I-II, (ö. 599/1203), *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli'Endelüs*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989, C. I, s. 281.

³²⁹ Salah Hâlis, *İsbîliye fi'l-karni'l-hâmis el-hicrî*, s. 88-89.

³³⁰ Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî*, s. 108.

³³¹ *es-Sıla ve Cezvetü'l-muktebis*'te geçtiği kaydedilmektedir.

³³² İhsan Abbas, *Târîhu edebi'l-Endelüsî*, C. I, s. 25.

önemli şairlerinden biri olan İbn Abdürabbih³³³ ile Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya el-Kalafât gibi şairler bulunmaktaydı.³³⁴ Aslen İsbîliyeli olmamakla birlikte İsbîliye'ye gelmiş şairler hakkında bilgi sahibi isek de, bu dönemde İsbîliye'de yetişmiş şairler hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.³³⁵ Bununla birlikte İsbîliye'de edebiyatta -bilhassa şiirde- V/XI. asırda başladığı görülen ve sonraki yüzyıllarda da devam eden canlılık oldukça dikkat çekicidir. Emevî idaresinin sona ermesinden bir süre sonra Abbâdî hâkimiyeti altında geçen 1023-1091 yıllarında çok sayıda şairin varlığı görülmektedir.³³⁶ Bu dönemde yetişen şairler arasında tanınmış kadın şairlerin varlığı da bilinmektedir. Kadın şairler arasında en meşhur olanlardan birisi Meryem b. Ebû Ya'kûb idi. Onun yazdığı şiirler, İsbîliye'deki edip ve şairlerce bilinmekteydi. Şiirlerinin yanı sıra İsbîliyeli kadınlara edebiyat dersleri vermektedir.³³⁷

Bir başka kadın şair ise şehrin idaresini elinde bulduran Abbâdî ailesine mensup Besîne b. Mu'temîd el-Abbâd idi.³³⁸ Çok sayıda şiiri olduğu bilinen Besîne'nin yazdığı şiirler Mağrib'de oldukça meşhur idi. Bir kasidesi dışında yazdıklarından hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.³³⁹

Şiir konusunda özellikle V/XI. asırda Endülüs'ün en önemli şehri konumunda olduğu görülen İsbîliye, Endülüs Emevîleri dönemi içerisinde telif edilmiş herhangi bir mensur edebiyat eserine rastlayamadık. Bu durumun, diğer Endülüs şehirlerinde görüldüğü üzere İsbîliye'de de şiirde olduğu kadar nesir türünde fazla eser verilmediği şeklinde anlaşılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Endülüs'te hikâye (kıssa) türünde en önemli eserlerin ilk olarak İbn Şüheyd (ö. 426/1035) tarafından yazıldığı kabul edilmektedir. İbn Şüheyd'in kullanmış olduğu hayal içerikli hikâye üslubu, aynı zamanda Arap edebiyatında bu tarzın ilk örneklerini

³³³ Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", *DİA*, C. XIX, s. 281-283.

³³⁴ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C. I, s. 186.

³³⁵ İhsan Abbas, *Târîhu edebi'l-Endelüsî*, C. I, s. 154.

³³⁶ Teresa Garulo, *La literatura Árabe de al-Andalus*, Hiperión, Madrid 1998, s. 50.

³³⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. II, s. 650. Ayrıca bu dönemde Endülüs'te edebiyat alanında tanınmış kadınlar için bkz. Fâyiz Abdünnebî Kaysî, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmisî'l-hicrî*, Dâru'l-Beşîr, Amman 1989, s. 40.

³³⁸ Mustafa eş-Şek'a, *el-Edebü'l-Endelüsî*, s. 167.

³³⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. VI, s. 20; Mustafa eş-Şek'a, *el-Edebü'l-Endelüsî*, s. 170.

teşkil etmektedir.³⁴⁰ Sadece Endülüs veya İslâm dünyası için değil, insanlık tarihi için oldukça önemli bir eser olan Hayy b. Yakzan ise VI/XII. asırda telif edilmiştir.

İşbîliye’de, diğer büyük İslâm şehirlerinde de görüldüğü üzere, İslâm dünyasında yazılan kitaplara sahip olmak isteyen ilim adamlarının taleplerini karşılayan müstensihler bulunmaktaydı.³⁴¹ Arap dilini iyi bilen bu kişiler, kitap istinsah etmek suretiyle söz konusu ihtiyaca cevap vermekteydiler. Müstensihlerce bilinmesi gereken ilimlerin başında hiç şüphesiz dil ilimleri gelmekteydi. Çünkü asıl nüshanın okunamayan veya farklı okuyuşlara imkân veren muhtemel kısımlarını doğru bir şekilde okuyup yazma yeteneğini gerektiren istinsah, büyük bir sorumluluğu beraberinde getirmekteydi. Halîfe, vezir ve âlimlerin emirlerinde çalışan müstensihler olduğu gibi, bağımsız olarak çalışarak kitap istinsah eden müstensihler de bulunmaktaydı. İdarî merkez olması dolayısıyla ilk grupta zikredilen müstensihler daha çok Kurtuba’da bulunmaktaydı. İşbîliye, Tuleytula, İlbîre gibi şehirlerde ise daha çok ikinci grupta zikredilen şekilde çalışan müstensihler bulunmaktaydı.³⁴²

Kendileri de ilim çevrelerinden olan müstensihler, kaynaklarda geçen ifadelerden anlayabildiğimiz kadarıyla çoğunlukla *el-varrâk* sıfatıyla meşhur idiler. İşbîliye’de Muhammed b. Hamdûn, *el-varrâk* sıfatından anlaşıldığı üzere kitap istinsah ediyordu; dil, yazı ve Arap edebiyatındaki vukûfiyeti ile meşhur biri idi.³⁴³ *el-Varrâk* sıfatı ile muttasıf bir başka İşbîliyeli ilim adamı olan Halef b. Muhammed (437/1045), zamanının önemli bir Arap dili âlimi olan İbnü’l-Kazzâz’ın öğrencilerinden idi.³⁴⁴

3. Aklî-Felsefî İlimler

İşbîliye’de dinî ilimlerin yanında, aklî-felsefî ilimlerde derinleşmiş çok sayıda ilim adamı bulunmaktaydı. Felsefenin, Endülüs Emevî Devleti’nin hüküm sürdüğü

³⁴⁰ Mustafa Aydın, “İbn Şüheyd” *DİA*, C. XX, s. 382.

³⁴¹ Yaşadığı dönemde İşbîliye’nin önemli âlimlerinden biri olarak kabul edilen Abdullah b. Muhammed, oğlu Ahmed b. Abdullah için –İbn Beşküval’in ifadesiyle– “yeryüzünün bütün kitaplarını bir araya getirmişti. İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 38. Abdullah b. Muhammed’in biyografisi için bkz. Dabbî, *Buğyetü’l-mültemis*, C. II, s. 430; oğlu Ahmed b. Abdullah’ın biyografisi için bkz. a. e. C. I, s. 231-232.

³⁴² İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve’t-ta’lîm fi’l-Endelüs*, s. 63.

³⁴³ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, C. II, s. 745.

³⁴⁴ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 270.

dönemde matematik, geometri, tıp ve astronomi gibi günümüzde müstakil birer ilmî disiplin olarak kabul edilen alanları da kapsayan geniş anlamı düşünüldüğü zaman, Endülüs'te felsefî çalışmaların yaygın olarak yürütüldüğü söylenebilir.

Günümüzde yaygın olarak kabul edildiği sınırlarıyla incelenmesi halinde, Endülüs Emevî döneminde felsefî çalışmaların oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durumun farklı sebepleri varsa da, üzerinde durulması gereken hususların başında ilk dönem Endülüs Mâlikîliğinin katı tutumu gelmektedir. İlk dönem Mâlikî fakihlerinin, Mâlikî mezhebinin, Mâlik b. Enes ve önde gelen öğrencilerinin görüşleri etrafında şekillenen hali dışındaki anlayışlara sert bir muhalefet ile karşı çıktıkları göz önüne alınacak olursa, felsefî düşünceyi de aynı tutumla karşılayacaklarını düşünmek oldukça makul görünmektedir. Bununla birlikte Endülüs'te dar anlamıyla felsefî çalışmaların hiçbir şekilde yapılmadığı da düşünülmemelidir. Milhân b. Ubeydullah'ın mantık ve felsefeye dair bazı çalışmalar yaptığı bilinmektedir.³⁴⁵

Genellikle tıp, astronomi, geometri, matematik ve felsefe gibi ilimlerde derinleştikleri anlaşılan İsbîliyeli ilim adamları arasında, bu alanlara dair eser kaleme alan kişiler de bulunmaktaydı. Bununla birlikte kaynaklarda İsbîliyeli ilim adamlarının aklî ilimlere dair çalışmaların nitelikleri hakkında herhangi bir kayda rastlayamadık. Yine de, Endülüs Emevîleri döneminde matematik, tıp ve astronomi alanındaki çalışmalara temel teşkil ettikleri kabul edilen eserler, Endülüs'te aklî ilimlere dair yapılan çalışmalar hakkında fikir verir mahiyettedir.

Tıp alanında temâyüz eden İsbîliyeli ilim adamlarından biri olan Abdullah b. Bâz'ın (372/982), tıbbı dair eser telif ettiği bilinmektedir.³⁴⁶ Cafer b. Müferric, tıp ilminde önde gelen İsbîliyeli ilim adamlarından biriydi. Tıbbı dair bilgilerinin bir kısmını babası Müferric b. Abdullah'tan aldığı bilinmektedir. Tıbbın bir aile mesleği olarak kuşaktan kuşağa aktarılan yaygın bir geleneğe sahip oluşu düşünüldüğünde, İsbîliye'de bu duruma örnek olabileceği düşünülebilir. Bununla birlikte Cafer b. Müferric hakkında bu fikri destekler mahiyette herhangi bir kayda rastlayamadık. Tıbbın yanı sıra matematikte de söz sahibi olan Cafer b. Müferric, matematik

³⁴⁵ Zübeydî, *Tabakātu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 303.

³⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 406.

alanında Mecrîti ve dönemin önde gelen diğer ilim adamlarından da ders almıştır.³⁴⁷ 358/969 yılında doğduğu kaydından başka yaşadığı döneme işaret eden bir tarih tespit edemedik. Bununla birlikte hocası Mecrîti'nin 398/1007'de öldüğü göz önüne alındığında, bu tarihten sonra öldüğü söylenebilir.

İşbîliye'nin önde gelen ailelerinden biri olan Benû Haldûn'a mensup olan Ebû Müslim Ömer b. Ahmed b. Haldûn el-Hadramî³⁴⁸, felsefe, geometri, astronomi ve tıp alanında söz sahibi bir ilim adamı idi. 449/1057 yılında İşbîliye'de vefat etmiştir. Ömer b. Ahmed b. Haldûn'un en meşhur talebelerinden biri olan İbnü's-Saffâr³⁴⁹, geometri, astronomi ve matematik ilimlerinde temâyüz etmişti. İbnü's-Saffâr aynı zamanda meşhur matematikçi ve astronomi âlimi Mecrîti'nin³⁵⁰ talebelerindendir. Endülüs'te yetişen en meşhur matematik ve astronomi âlimlerinden birisi olarak görülen Mecrîti, en önemli İslâm astronomlarından birisi olarak kabul edilen Bettânî'nin (ö. 317/929) *Kitâbü'z-Zîc*'ini ihtisar etmiştir.³⁵¹ Astronomi alanında telif edilen en önemli kitaplardan biri kabul edilen bu eserde Bettânî, güneş ve ay gözlemlerine dair tablolara yer vermiş, Batlamyus'un *el-Mecistî*'sinde hatalı gördüğü noktaları düzelterip geliştirmiş ve beş gezegenin hareketleri hakkında bilgiler vermiştir. Ekliptik eğiminin yılda sadece 0,5 saniye değerindeki değişiminin üzerinde önemle durması astronomi alanındaki vukûfiyeti ve hassasiyetini gösterebilecek örneklerden biridir.³⁵²

Kitâbü'z-Zîc, Endülüs'te sadece Müslümanlar tarafından bilinen bir eser değildi, aynı zamanda yerli Hıristiyan halk da bu eserden haberdar idi. Eserin, Robertus Retinensis (ö. 1143) tarafından yapılmış fakat bugün elimize ulaşmamış bir tercümesi mevcuttu.³⁵³ Yahudi ve Bizanslı astronomlar üzerinde büyük etkileri olan

³⁴⁷ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 211-212.

³⁴⁸ Sâid el-Endelüsî, *et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem*, s. 249-250; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, s. 485.

³⁴⁹ İsmi Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah b. Ömer b. es-Saffâr (ö. 426/1035) olup, meşhur astronomi âlimi Mecrîti'nin talebelerindendir. Astronomi'ye dair *ez-Zîcü'l-muhtasar* ve *el-Amel bi'l-usturlâb* adlarıyla bilinen iki eseri vardır. Bkz. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, s. 484; Cemil Akpınar, "İbnü's-Saffâr", *DİA*, C. XXI, s. 193-194.

³⁵⁰ İsmi Ebu'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Farazî el-Mecrîti'dir (ö. 398-1007). Bkz. Ömer Mahir Alper, "Mecrîti", *DİA*, C. XXVIII, s. 278-279.

³⁵¹ İbrahim İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ* (thk. Abdülmecid Diyâb), Mektebetü İbn Kuteybe, Kuveyt t. y., C. II, s. 437.

³⁵² Howard R. Turner, *Science in Medieval Islam: An Illustrated Introduction*, University of Texas Press, Austin 1995, s. 62; Ferruh Müftüoğlu "Bettânî", *DİA*, C. VI, s. 9-10.

³⁵³ C. A. Nallino, "Bettânî", *İA*, C. II, s. 577-578.

Bettânî'nin eserinin, Endülüs'te astronomi ve matematik bilginlerinin en önemlilerinden birisi olarak kabul edilen Mecnî tarafından öz (muhtasar) haline getirilmesi, bu eserin ihtivâ ettiği birikimin Endülüslü ilim adamları tarafından tevârüs edildiğini göstermesinin yanı sıra, Endülüs ilim hayatının astronomi alanında sahip olduğu yüksek seviye hakkında bilgi verir niteliktedir.

Endülüs'te astronomi alanındaki çalışmalara temel teşkil eden bir başka eser ise, II. Abdurrahman döneminde Endülüs'e getirildiği bilinen ve Endülüslüllerce *Sindhind* şeklinde isimlendirilen Hint menşeli eser idi.³⁵⁴

İşbîliyelî ilim adamlarının tıp alanındaki çalışmalarında kendilerine temel kabul ettikleri herhangi bir kitap, telif ettikleri bir eser veya tedavi yöntemleri hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Bununla birlikte Endülüs Emevîleri döneminde tıp alanında çalışma yapan ilim adamlarının, kendi çalışmalarında Galen Diskorides'in (Dioscorides) önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Diskorides'in *Materia Medica* isimli kitabı Abbâsîler zamanında Cafer el-Mütevekkil'in halîfeliği döneminde İstefan b. Besîl tarafından Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilmişti ve bu tercüme Endülüs'te bulunmaktaydı. III. Abdurrahman döneminde Bizans İmparatorluğu ile kurulan diplomatik ilişkiler sonucunda Diskorides'in tıbbı dair yazmış olduğu kitabın orijinali Endülüs'e ulaşmıştı, fakat o dönemde Kurtuba'daki Hıristiyan halktan Grekçe bilen hiç kimse bulunmadığı için söz konusu kitap bir süre kullanılamamıştır. III. Abdurrahman, Bizans İmparatoru Romanos'a, Grekçe bilen bir kişiyi Endülüs'e göndermesi talebinde bulunmuş, Romanos da bu talebi olumlu karşılayarak 340/952 yılında Nikolas adında bir rahibi Endülüs'e göndermiştir. Nikola, Diskorides'in kitabında anlaşılması zor olan kısımları Kurtubalı tabiplere açıklamıştır.³⁵⁵

C. İşbîliye'de İlim ve Kültür Hayatını Etkileyen Unsurlar

İslâm'ın bilgiye verdiği değer tabii bir sonucu olarak Müslümanlar, ilim tahsiline büyük önem vermişlerdir. Kendilerini ilmî açıdan yetiştirmek ve bilgilerini genişletmek için ilim sahibi kişilerden dersler almışlardır. Çalışmamız esnasında,

³⁵⁴ George F. Hourani, "The Early Growth of the Secular Sciences in Andalusia", *Studia Islamica*, XXXII, 1970, s. 148.

³⁵⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 494.

Doğu İslâm dünyasının çeşitli merkezlerine veya Endülüs içersinde yapılan seyahatler ile Endülüs'te veya İsbîliye'de çıkan isyanlar gibi bir takım unsurların İsbîliye'deki ilim ve kültür hayatını doğrudan etkilediğini tespit ettik.

1. Endülüs'ten Doğu'ya Yapılan Seyahatler

İslâm'ın özellikle ilk yıllarında büyük bir hızla gerçekleştirilen fetihler sonrasında Mekke ve Medine'de yaşayan ilim sahibi sahâbîler, bazıları bizzat Müslümanlar tarafından kurulan, bazıları ise köklü geçmişlere sahip şehirlere yerleştiler. Gerçekleştirilen bu fetihlerden sonra İslâm devletinin çeşitli şehirlerine yerleşen sahâbîlerden genellikle hadîs öğrenilmek amacıyla başladığı söylenebilecek olan seyahatler (*er-rihle fî talebi'l-hadîs*) neticesinde bir şehirdeki ilmî birikim, bu seyahatleri gerçekleştirenler vasıtasıyla başka şehirlere taşınmaya başlandı.³⁵⁶

Bu seyahatler neticesinde, Türkistan içlerinden Kuzey Afrika'ya kadar uzanan ve halkı İslâmiyeti kabul etmeye başlayan coğrafyada, Müslümanların sahip oldukları ilmî birikim, zaman zaman farklılıklar göstererek de olsa, çeşitli merkezlere yayılma imkânı buldu. Bir şehre yerleşmiş olan sahâbîlerin sayıları ve sahip oldukları ilmî seviyeleriyle yakından ilişkili olarak Ortaçağ'da İslâm dünyasında temâyüz etmiş pek çok ilim merkezi vardı. Bağdat, Basra, Kayravan, Kûfe, Medine, Mekke, Kahire ve Dımaşk bu merkezlerin başında gelen şehirlerdi. İlim tahsil etmek isteyen öğrencilerin, sahip oldukları imkânlar ölçüsünde bu merkezlere hayatlarında en az bir defa bilgilerini genişletmek gayesiyle seyahat etmeleri hemen bütün Ortaçağ boyunca İslâm dünyasında süren bir gelenek haline gelmiş idi.

Yukarıda isimleri geçen şehirlere, zamanla zengin bir ilmî birikime sahip olan başka şehirler de eklendi: Endülüs'te Kurtuba başta olmak üzere İsbîliye, Tuleytula, İlbîre ve biraz daha geç dönemlerde Gırnata.

Müslümanların Kuzey Afrika'yı fetihleri ve akabinde 92/711 yılında İber Yarımadası'na geçişleri ile birlikte, İslâm dünyasının o dönemki ilim merkezlerine ilim tahsil etmek gayesiyle Endülüs'ten de öğrenciler gelmeye başlamışlardı. Bu öğrenciler, gerek tahsil ettikleri ilim ile gerekse kendilerinden ilim tahsil ettikleri hocalarının telif ettikleri –veya ilim tahsil ettikleri alanlarda büyük bir önemi hâiz

³⁵⁶ Konu hakkında yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Houari Touati, **Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat** (trc. Ali Berktaç), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

bulunan- kitapları beraberlerinde memleketleri olan Endülüs'e getirerek, ilim tahsili için gittikleri yerlerde bizzat şahit oldukları ilmî seviyesi yüksek ortamların Endülüs'te de teşekkül etmesine katkıda bulunmaktaydılar.

Endülüs ilim ve kültür hayatında, Endülüs içerisinde ilim tahsili gayesiyle yapılan seyahatlerin yanında, Endülüs dışındaki ilim merkezlerine yapılan seyahatler de önemli bir yer tutar. Söz konusu seyahatlerin büyük çoğunluğu, İsbîliyeli öğrencilerin o dönemde İslâm dünyasında öne çıkmış belli başlı ilim merkezlerine gidip ilim tahsil ettikten sonra vatanları olan İsbîliye'ye dönmeleri şeklinde gerçekleşmekteydi. Örneğin İsbîliyeli Ömer b. Yusuf Kayravan'a seyahat etmiş ve Sahnûn b. Said'in talebelerinden ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Mısır'a gitmiş ve Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem ve onunla aynı dönemde yaşamış olan âlimlere öğrencilik yapmıştır. Sonra tekrar Kayravan'a dönmüş ve burada vefat etmiştir.³⁵⁷ Kendisine, aralarında Ebû İmrân el-Fâsî³⁵⁸, nin de bulunduğu pek çok kimse öğrencilik yapmıştır.

Kurtuba başta olmak üzere çeşitli Endülüs şehirlerinden ticaret yapmak üzere Endülüs dışındaki Kahire, Kayravan, Dımaşk, Medine ve Bağdat gibi belli başlı merkezlere giden Endülüslüler, ticaret yapmanın yanı sıra öğrenimlerini de ilerletmekteydiler. Örneğin İsbîliyeli Mervan b. Süleyman (ö. 418/1027)³⁵⁹ ve Nizar b. Muhammed (ö. 424/1033)³⁶⁰, İsbîliye'den Kuzey Afrika'ya ticaret yapmak üzere giden ve gittikleri yerde aynı zamanda ilim tahsil eden kişilerdi.³⁶¹

Endülüs'ten, dönemin ilim merkezlerine yapılan söz konusu seyahatlerin neticesi olarak, başta Kurtuba olmak üzere Endülüs şehirlerinin birer ilim merkezi haline gelmelerinin yanı sıra, bir süre sonra Endülüs'te tahsil ettikleri ilimlere vâkıf hatırı sayılır sayıda ilim adamları yetişmiş oldu. Geline bu ilmî seviyeden sonra,

³⁵⁷ Bu konuda bazı örnekler için bkz. Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C. II, s. 480, İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. I, s. 34-35, 181.

³⁵⁸ Ebû İmrân Mûsa b. İsâ b. Ebî Haccâc el-Gafecumî (ö. 430/1039). Öğrenimine Kayravan'da daha sonra Mısır, Bağdat ve Mekke'de devam ettirdi. Kâbisî ve Bâkılânî'nin de aralarında bulunduğu âlimlerden ilim tahsil etti Kayravan'a dönerek burada kıraat, fıkıh, hadis ve kelâm okutmaya başladı. Kısa zamanda şöhreti bütün Mağrib ve Endülüs'e yayıldı, öğrencileri arasında Mağribliler kadar Endülüslüler de vardı. Muhaddisler tarafından hafız ve muksirûndan kabul edilmekteydi. Kur'ân-ı Kerîm'i meşhur olan yedi okunuş biçimine (kıraat-ı seb'a) göre okuyabilecek derecede bir kıraat âlimiydi. Bkz. Muhammed Süveysî, "Ebû İmrân el-Fâsî", **DİA**, C. X, s. 168.

³⁵⁹ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. III, s. 888.

³⁶⁰ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. III, s. 923.

³⁶¹ Muhammed Abdülvahab Hallaf, **Kurtubatü'l-İslâmiyye**, s. 98.

Endülüs'te ilim tahsil edecek olanlar önce Endülüs'te ilmiyle temâyüz eden kişilerden ilim öğrenmeye, daha sonra öğrenimlerini ilerletmek amacıyla Doğu'daki ilim merkezlerine seyahat etmeye başladılar.

Sözü edilen seyahatlerin pek çok önemli sonucu vardır. Farklı ırktan insanların aynı medeniyete mensup oldukları bilincini kazanmaları hiç şüphesiz bu sonuçların en önemlilerinden biridir. Aynı medeniyete mensup kişilerin sadece ikamet ettikleri şehir ile sınırlı kalmayıp, diğer şehirlerin ilmî ve kültürel birikimini tevârüs edip bu medeniyetin içerisinde üretilen bilgilere kolay bir şekilde ulaşabilmeleri de sözü edilen seyahatlerin önemli sonuçlarından bir diğeri durumundadır.

Kurtuba'da döneminin en önemli ilim adamlarından biri olarak kabul edilen Kâsım b. Asbağ, 274/887 tarihinde Doğu'ya yaptığı seyahatte Müberred, Sa'lebe ve İbn Kuteybe gibi âlimlerden dersler almıştır. İbn Kuteybe'nin *el-Me'ârif, Edebü'l-kâtib, Garîbü'l-Kur'ân, Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* gibi eserlerini Endülüs'e ilk defa getiren kişi olması bakımından Doğu'daki ilmî birikimin Endülüs'e taşınmasında önemli bir rol oynamıştır. Kâsım b. Asbağ'ın ilim tahsil ettiği âlimlerden İbn Kuteybe'nin eserleri İşbîliye'de okutulmaktaydı.³⁶² Muhtemelen Endülüs'e dönüşünden sonra Kâsım b. Asbağ'dan ilim tahsil eden öğrencileri bu birikimi tevârüs etmekte ve Doğu'daki ilmî birikim Endülüs'ün çeşitli şehirlerine taşınmaktaydı.³⁶³

Öğrenimlerini ilerletmek amacıyla Endülüs'ün çeşitli şehirlerinden Doğu'ya giden öğrencilerin yanı sıra, Doğu İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Endülüs'e gelen ilim adamları, İslâm dünyasının sahip olduğu birikimin Endülüs'e taşınmasında önemli rol oynamışlardır. İslâm beldelerinin farklı bölgelerinden çeşitli sebeplerle³⁶⁴ Endülüs'e gelen ilim adamlarının Endülüs'e beraberlerinde getirdikleri

³⁶² İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 207.

³⁶³ Muhammed b. Ammar Durayn, *Te'sîru'l-Küfiyyîn fî nuhâti'l-Endelüs*, Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, Riyad 2006, s. 61-62; Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", *DİA*, C. XXIV, s. 540-541.

³⁶⁴ Bazı ilim adamları, yaşadıkları yerlerde baskı altında bulunuyorlar, bu baskıdan kurtulmak için bir başka bir beldeye göç ediyorlardı. Örneğin Muhammed b. Ahmed, 343/954 yılında Mısır'dan Kayravan'a gittiğinde Şîî olmakla itham edilmiş ve üç yıldan fazla bir süre hapsedildikten sonra 349/960 yılında Endülüs'e gelmiştir. Bkz. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 806. Benzer bir durum Fâtımî Halîfesi Muiz-Lidînillah'ın saray şairi olan İşbîliyeli İbn Hânî'de (ö. 362/973) de görülmektedir. İbn Hânî, İşbîliye'de Fâtımî taraftarlığı ve felsefî görüşleri sebebiyle

ise sadece öğrenim gördükleri yerlerdeki ilmî birikim değildi, bu kişiler aynı zamanda öğrenim gördükleri şehirlerdeki geleneklerin ve ilim anlayışlarının da Endülüs'e taşınmasına katkıda bulunmaktaydılar. Bu duruma örnek olarak, Endülüslü öğrencilerin ilim tahsil etmek amacıyla gittikleri Doğu'dan, hem ilmî birikim olarak Mâlikî mezhebini getirmişler, hem de Irak ve Mısır'da oluşmuş farklı Mâlikîlik anlayışlarını Endülüs'e taşıyarak Endülüs Mâlikîliği'nin oluşmasında rol oynamışlardır.

Mâlikî mezhebinin İşbîliye'deki seyrinin anlaşılabilmesi için, şüphesiz öncelikle mezhebin Endülüs'teki konumunun anlaşılması büyük bir önem arz etmektedir. Bu konunun bizatihi kendisinin farklı yönleriyle ele alınabilecek müstakil inceleme konularını içerdiği ise aşîkârdır. Bununla birlikte biz burada en genel hatlarıyla Endülüs Mâlikî ekolüne temas edip, söz konusu durumun İşbîliye örneğinde nasıl bir seyir izlediğine cevap aramaya çalışacağız.

Bilindiği üzere fetih sonrasında Endülüs'e yerleşen halkın büyük bir kısmını Suriye'nin kuzeyinden gelmiş kişiler teşkil etmekteydi. Suriye bölgesinde o dönemde yaygınlık kazanmış olan mezhep ise Evzâîlik³⁶⁵ idi, dolayısıyla bu bölge halkının Endülüs'e yerleşmesiyle Evzâîlik mezhebi de Endülüs'e taşınmış oldu. Bununla birlikte bir süre sonra Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bu değişikliğin ne şekilde gerçekleştiği hakkında kaynaklarda açık bir şekilde herhangi bir kayıt yer almamakla birlikte, dönemin coğrafyacılardan Makdisî'nin (ö. 390/1000 –yaklaşık-) *Ahsenü't-tekâsîm* adlı eserinde kaydettikleri meseleye ışık tutar mahiyettedir.

Konu ile ilgili olarak Makdisî, Endülüs'te ilk dönemlerde sadece Mâlikîlerin değil, aynı zamanda azımsanmayacak sayıda Hanefînin de bulunduğunu ifade etmektedir. Makdisî, eserine aldığı bir rivayette, bir gün Endülüs emîri huzurunda Mâlikîler ile Hanefîler arasında geçen bir münazarada emîrin “Ebû Hanîfe nerelidir?” sorusuna yanındakilerin “Kûfeli'dir”, ardından “Mâlik nerelidir?” sorusuna ise “Medîneli'dir” cevabını verdiklerini, bunun üzerine emîrin “Bize hicret

---

zındıklıkla itham edildiği için İşbîliye'den ayrılarak Kuzey Afrika'ya göç etmiştir. Şiirlerinin beğenilmesinden sonra şöhreti artmış ve Fâtımî saray şairi olmuştur. Bkz. M. Faruk Toprak, “İbn Hânî” *DİA*, C. XX, s. 27-28.

³⁶⁵ Evzâî (ö. 157/774) ve fikhî görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Ögüt “Evzâî” *DİA*, C. XI, s. 546-548.

beldesinin âlimi yeter. İki mezhebin görüşleri doğrultusunda hareket etmeyi istemem” şeklinde cevap verdiğini ve Hanefîlerin ülkeden çıkarılmalarını emrettiğini kaydetmektedir.³⁶⁶ Ardından Makdisî, bu rivayeti pek çok âlimden dinlediğini de belirtmektedir. Mâlikî mezhebinin Endülüs’te resmî mezhep olduğu yönündeki bilgiler ile paralellik arz eden bu önemli kayıt hiç şüphesiz çeşitli açılardan incelenebilir, ancak burada sadece konumuzla ilgili yönü üzerinde duracağız.

Burada ifade etmek gerekir ki Endülüs fetihten itibaren ilmî açıdan Doğu İslâm dünyası ile yakın ilişki içerisinde olduğundan, Endülüs’teki ilim ve kültür hayatını Doğu İslâm dünyasından ayrı düşünmek hatalı veya eksik sonuçlara götürecektir. Endülüs’ün fethinden itibaren Müslümanların ilim tahsil etmek gayesiyle dönemin ilim merkezlerine yaptıkları yolculukların Endülüs ilim ve kültür hayatı üzerinde önemli etkileri olduğu bilinmektedir. Bu gaye dışında, hac vazifelerini yerine getirmek ve ticaret yapmak amacıyla Doğu’ya yolculuk yapan Endülüslüler de vardı. Farklı gayelerle de olsa, Mekke ve Medine başta olmak üzere Kahire ve Kayravan gibi Endülüs’e coğrafî yakınlığı bulunan şehirler ile Kûfe, Bağdat ve Şam gibi dönemin ilim merkezlerinde bulunmuş olan Endülüslü öğrenciler vasıtasıyla bu merkezlerin dinî ilimlere dair birikimleri Endülüs’e taşınmaktaydı. Hz. Muhammed’in yaşayıp vefat ettiği şehir olması ve Mâlik b. Enes gibi önemli bir âlimin ders vermesi dolayısıyla Medine, adları geçen bu şehirler içerisinde özel bir yere sahipti.

Medine’nin yanı sıra, Mâlikî mezhebinin Endülüs’te yaygınlık kazanmasında rol oynamış bir başka merkez Mısır idi. Mâlik b. Enes’in Mısırlı öğrencileri, Mâlik’in vefatından sonra memleketlerine dönerek ilmî faaliyetlerini burada devam ettirmekteydiler. Mâlikî mezhebinin teşekkülünde önemli rol oynadıkları bilinen Mâlik’in Mısırlı öğrencilerinden ders alan Endülüslü öğrenciler, dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Kahire ve Kayravan’da bulunmakta ve öğrenimlerini ilerletmekteydiler. Ayrıca Mısır, Endülüs’e coğrafî açıdan yakınlığı ve hac yolu üzerinde bulunması nedeniyle Endülüslü öğrencilerin sıkça gittikleri bir merkez konumundaydı. Bu durumun bir sonucu olarak Endülüslü öğrenciler, memleketlerine

---

³⁶⁶ Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsim**, s. 237.

döndükleri zaman, Kahire ve Kayravan'daki ilmî birikimi de Endülüs'e taşımaktaydılar.

Mâlikî mezhebi hakkında yapılan araştırmaların sonuçları, mezhebin yaygınlık kazandığı bölgelerde aynı zaman diliminde farklı uygulamalar çerçevesinde seyrettiğinin yanı sıra, zaman içerisinde bir bölgede mezhep içerisindeki bazı görüşlerin farklılaştığını da göstermektedir.³⁶⁷

Endülüs Emevîleri döneminde yaşayan ilim adamlarının hayatları hakkında bilgi veren biyografik eserler incelendiğinde, özellikle III/IX. asırda “(fikhî) meseleleri ezbere bilen”³⁶⁸ ve hadis alanında temâyüz etmenin yanı sıra fikhî meselelerde hüküm verebilecek düzeyde bilgi sahibi bir kişinin kendi görüşlerini de kullanarak hüküm vermesini ifade eden “*muhaddis*” ibarelerinin yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Fıkıh alanında temâyüz eden ilim adamları için yoğun olarak kullanıldığını gördüğümüz “(fikhî) meseleleri ezbere bilen” ibaresi terim olarak en genel ifadesiyle, Mâlik b. Enes'in vefatından sonra seçkin öğrencilerinin görüşleri çerçevesinde şekillenmiş olan Mâlikî mezhebi görüşlerini ezbere bilip, çözüme kavuşturulacak herhangi bir hukukî meseleyi, ezbere bilinen bu kurallara göre hükme bağlamaktır.

Endülüs Emevîleri dönemi ilim adamları hakkında bilgi veren tabakât kitapları, Endülüs Mâlikîliği'nde mesâil fikhî çizgisinde olan fakihlerin zaman içerisinde görüşlerinin daha esnek bir hale geldiğine işaret eder niteliktedir. Öğrenimini ilerletmek amacıyla gittiği Doğu'dan, mesâil fikhî anlayışının en sert olduğu bir dönemde Endülüs'e döndüğünde sert bir muhalefet ile karşılaşmış olan Bakî b. Mahled (ö. 276/889) Endülüs emîrinin kendisini himaye etmesi sonucunda Endülüs'te kalmıştır. Ancak Kurtubalı meşhur fakih Yahya b. Yahya el-Leysî'nin oğlu Ubeydullah b. Yahya (ö. 298/910) ile birlikte mesâil fikhî çizgisinin eski katı tutumunu yavaş yavaş terk ettiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ifade edilecek olursa, III/IX. asrın sonlarıyla birlikte katı mesâil fikhî çizgisinden uzaklaşmaya başladığı görülen Endülüs Mâlikîliği'nin zaman içerisinde daha yumuşak bir çizgiye ulaştığı söylenebilir.

³⁶⁷ Bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu, **Irak Mâlikî Ekolü**, yayımlanmamış doktora tezi, MÜSBE, İstanbul 2004.

³⁶⁸ Endülüs tabakâtlarında çok sayıda ilim adamı hakkında kullanılan bu ibarenin orijinal hali “hâfizan li'l-mesâil” şeklindedir.

İbnü'l-Faradî'nin ifadesine göre, yaşadığı dönemde İşbîliye'nin önde gelen fakihlerinden biri olarak kabul edilen ve İbnü'l-Kavn olarak bilinen Muhammed b. Abdullah el-Havlânî mesâil fıkıh anlayışını benimsemiş bir âlimdi.³⁶⁹ Endülüs ulemâsı arasında yukarıda işaret edilen farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte öğrencilerin, sahip oldukları ilmî birikimleriyle temâyüz eden ilim adamlarından ders aldıkları ve kendi ilmî tercihlerini zaman içerisinde belirginleştirdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin İşbîliyeli Abbas b. Muhammed b. Abdülazim et-Talikî es-Süleyhî (ö. 320/932)³⁷⁰, İşbîliye'de Muhammed b. Cünâde'den ders aldıktan sonra öğrenimini ilerletmek gayesiyle gittiği Kurtuba'da Bakî b. Mahled ve Ubeydullah b. Yahya'dan ders alarak, Endülüs Mâlikîliği içerisindeki iki fıkıh anlayışının temsilcisi konumunda bulunan kişilerden ders almıştır.³⁷¹ İbn Hazrec künyesiyle bilinen İşbîliyeli âlimin hocaları arasında ise bir Zâhirî fakihi olan Davud b. İbrahim el-İsbahânî de bulunmaktaydı.³⁷²

Endülüs'te mesâil fıkıh ekolü temsilcisi olan Mâlikîlerin, mesâil fikhî çizgisinde olmayan fakihlere karşı takındıkları katı tutum, Endülüs tarihçileri arasında değişik şekillerde algılanmıştır. Örneğin, İspanyol Endülüs tarihçilerinin en önemlilerinden biri olarak kabul edilen Angel González Palencia, *Historia de la Literatura Árabe-Española* adlı temel eserinde Bakî b. Mahled'i Endülüslü Şâfiî fakihler arasında saymaktadır. Palencia'nın bu değerlendirmesi, mesâil fikhî çizgisinde olmadığı için Bakî b. Mahled'i Mâlikî olarak kabul etmediği şeklinde düşünülebilir.³⁷³

Her ne kadar Endülüs'te Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta* adlı hadis kitabının daha çok fıkıh yönü öne çıkmışsa da, öğrenimlerini ilerletmek gayesiyle Doğu'ya seyahat eden Endülüslü öğrencilerin gittikleri şehirlerde hadis öğrenimi gördükleri de bilinmektedir. İbn Beşküval'in belirttiğine göre Osman b. Ahmed el-Me'âfirî önde gelen muhaddislerden biriydi.³⁷⁴ Örneğin 315/927 yılında vefat eden Tuleytulalı âlim

³⁶⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 673.

³⁷⁰ İsim, "Sülemî" şeklinde de geçmektedir. Bkz. Münîre b. Abdurrahman Şarkî, *Ulemâü'l-Endelüs fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmis el-hicriyyîn: Dirâse fi evzâihimi'l-iktisâdiyye ve eseruhâ alâ mevâkifehumi's-siyâsiyye*, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 2002, s. 419.

³⁷¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 881.

³⁷² İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 291.

³⁷³ Angel González Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî* (İspanyolca'dan Arapça'ya trc. Hüseyin Mûnis), Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, Kahire 1955, s. 433.

³⁷⁴ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. II, s. 590.

Ebû Süleyman Dâvud b. Hüzeyl b. Mennân'ın “*kütüb-i sitte*” adıyla meşhur olan hadis kitaplarından birisinin sahibi olan meşhur muhaddis Nesâî ve diğer önemli hadis âlimlerinden hadis öğrenip rivayet etmiştir. Meşhur hadis âlimi Buhârî'nin en önemli râvilerinden biri olarak kabul edilen Ebû Zer el-Herevî'nin Mekke'de bulunduğu sırada kendisinden ilim tahsil eden çok sayıda Endülüslü ve İşbîliyeli öğrencisi bulunmaktaydı.³⁷⁵ Örneğin Abdullah b. Muhammed el-Lahmî ve Fâris b. Muhammed, Doğu'ya yaptıkları seyahatle Ebû Zer el-Herevî'den ilim tahsil eden İşbîliyeli ilim adamlarındandır.³⁷⁶ Bu örnekler, Endülüs'teki hadis öğreniminde *el-Muvattâ* ile sınırlı kalınmadığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.³⁷⁷

2. Endülüs İçerisinde Yapılan İlim Amaçlı Seyahatler

İşbîliyeli ilim adamları hakkında tabakât kitaplarında yer alan bilgiler, Endülüs içerisindeki ilmî bağlantıları ortaya koyar mahiyettedir. İbnü'l-Faradî'nin *Tarihu 'ulemâi'l-Endelüs*'ü başta olmak üzere dönem hakkında bilgi veren diğer kaynaklar incelendiğinde, Kurtuba'nın idarî merkez olmasının yanı sıra ilmî açıdan da merkez olduğu görülmektedir. Endülüs'ün hemen bütün şehirlerinden öğrenimlerini ilerletmek amacıyla gelen öğrencilerle dolan Kurtuba'nın bu merkezî konumu, herhangi bir ilim dalına dair kabul gören görüş ve anlayışların Endülüs'ün farklı köşelerinde yayılmasını da sağlamaktaydı. Örneğin, Kurtuba'da Arap dili öğrenimi gören İşbîliyeli bir öğrenci memleketine döndüğü zaman Kurtuba'da kendilerinden dersler aldığı hocalarının bilgi birikimlerinin yanı sıra, hocalarının dil anlayışlarını da beraberlerinde taşıyabilmekteydi. Tuleytulalı bir öğrencinin, mesâil fikhî geleneğine mensup Kurtubalı bir fakihten fıkıh ilmi öğrenip Tuleytula'ya döndüğünde mesâil fikhına göre hüküm vermesi durumu oldukça fazla örnekte görülebilmektedir. Örneğin III/IX. asırda yaşayan bir Arap dili öğrencisi İşbîliye veya Kurtuba'da meşhur dil âlimi Zübeydî'den (ö. 379/989), bir fıkıh öğrencisi ise Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951), Ahmed b. Hâlid'den (ö. 322/934) dil ve fıkıh ilimlerini, hocalarının bu ilimlere dair yaklaşımlarıyla birlikte almaktaydı.

³⁷⁵ Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Zer el-Herevî”, *DİA*, C. X, s. 269-270.

³⁷⁶ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. II, s. 418, 681.

³⁷⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. II, s. 195.

Endülüslü öğrencilerin ilim tahsil etmek için Endülüs içerisinde gidebilecekleri pek çok ilim merkezi vardı. Endülüs içerisinde sahip olduğu müstesna konuma yukarıda işaret edilen Kurtuba dışında. Endülüs'ün diğer önemli şehirlerinden olan İşbîliye, Tuleytula, İlbîre, Sarakusta, Mürsiye ve el-Meriye de Endülüs Emevîleri döneminde Endülüs'teki önemli ilim merkezleri arasındaydı.

Endülüs'e geçtikleri ilk yıllarda tam mânâsıyla şekillenmiş bir ilmî geleneği bulunmayan Endülüslü Müslümanlar, Doğu'daki ilmî birikimi Endülüs'e taşıdıkları seyahatler neticesinde kendi ilmî çevrelerini oluşturabilecekleri bir seviyeye ulaştılar. IV/X. asırda Kurtuba'da yaşamış olan Kâsım b. Asbağ, döneminin en önemli ilim adamlarından biri idi, fıkıh, hadis ve neseb ilimlerinde derinleşmesinin yanı sıra geniş bir tarih bilgisine sahipti³⁷⁸. Aynı dönemlerde İşbîliye'de fikhî meselelere vakıf pek çok ilim adamı vardı. Örneğin Kurtubalı Kâsım b. Asbağ ile çağdaş olan İsa b. Halef (ö. 342/953) İşbîliye ve Kurtuba'da öğrenim görmüş, İşbîliye'ye dönüşünden sonra halkın fikhî meseleler hakkında kendisine danışıp, meseleler hakkında çözüm istedikleri bir âlim idi³⁷⁹.

III/IX. asırda İşbîliye'de yaşamış fıkıh bilginlerinin başında şüphesiz Muhammed b. Cünâde (ö. 296/908) gelmekteydi. O, Kurtuba ve İşbîliye'nin önde gelen ilim adamlarından dersler almış ve bir süre sonra ilim ehli tarafından kendisine itibar edilen seçkin bir fakih olarak temâyüz etmişti. Onun İşbîliye'de ikamet etmesi sebebiyle Endülüs genelinden pek çok öğrenci İşbîliye'ye gelerek kendisinden ders almaktaydı.³⁸⁰ İsticceli Temim b. Alâ b. Âsım et-Temîmî'nin (ö. 300/912'den önce), Kurtuba'da devam ettiği öğrenimini İşbîliye'de Muhammed b. Cünâde'den ders alarak sürdürmüştür.³⁸¹

Aynı dönemde yaşamış fakihlerden Said b. Câbir ve Abbas b. Muhammed'in de dönemin önemli fakihleri arasında oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin Kurtubalı Abbas b. Asbağ, Kurtuba'da Kâsım b. Asbağ'dan ders aldıktan sonra, İşbîliye'de Said b. Câbir ve Abbas b. Muhammed'den ders almıştır.³⁸²

³⁷⁸ Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", *DİA*, C. XXIV, s. 540-541.

³⁷⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 561.

³⁸⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 659-660.

³⁸¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 182.

³⁸² İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 883.

Aslen İşbîliyeli olup Endülüs'ün farklı şehirlerine yerleşen İşbîliyeli kişiler de vardı.³⁸³ IV/X. asırda yaşamış İşbîliye menşeli kişiler arasında en çok tanınanlardan biri, İbnü'l-Kütiyye adıyla maruf olan Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz b. İbrâhim b. İsâ b. Müzâhim'dir (ö. 367/977). Aslen İşbîliyeli olmayıp İşbîliye'ye Endülüs'ün başka bir şehirden gelenler de vardı.³⁸⁴ Ebherî'nin öğrencisi olup, onun *Şerhu'l-Muhtasar*'ını Endülüs'e getirmiş olan İbrahim b. Bekr aslen İlbîreli idi.³⁸⁵

Aslen Beccâneli olan Muhammed b. Abdullah, önce Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden daha sonra ise Mekke'de Ali b. Abdülaziz, Muhammed b. İsmail es-Sâiğ, İsmail b. Ömer en-Nîsâbûrî, Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrahim et-Tarasûsî ve Mansûr b. Velid'den, Mısır'da Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem, kardeşi Sa'd'dan ders almıştır. Endülüs'e döndükten sonra İşbîliye'ye yerleşmiş ve burada pek çok öğrenci yetiştirmiştir.³⁸⁶

Endülüs'ün diğer şehirlerinde ikamet edip İşbîliyeli âlimlerden ders alanlar çok sayıda Endülüslü öğrenci bulunmaktaydı.³⁸⁷ Özellikle fıkıh ve hadis ilimlerinde önemli birikim sahibi olan Muhammed b. Cünâde ve İbnü'l-Kavn gibi âlimlerin yaşadıkları dönemlerde İşbîliye, öğrencilerin ilim tahsil etmek için seyahat ettikleri şehirlerden biri haline gelmiştir.³⁸⁸ İbn Bâcî künyesiyle meşhur olan Ahmed b. Abdullah, Humeydî'nin kaydettiğine göre İbn Abdülber'in ifadesiyle, "Kurtuba'da veya Endülüs'ün başka herhangi bir yerinde İslâm hukukunun usul ve fûrû' meselelerine vakıf, kendisiyle kıyas edilebilecek hiçbir kimse olmayan" bir fıkıh bilgini idi.³⁸⁹

İşbîliyeli öğrencilerin Endülüs içerisinde ilim tahsil etmek amacıyla gittikleri şehirlerin başında Kurtuba gelmekteydi. Doğup yetiştikleri şehir olan İşbîliye'de öğrenimlerine başlayan öğrenciler, kendilerini ilmî açıdan daha fazla geliştirmek için Endülüs'teki ve doğudaki belli başlı ilim merkezlerine seyahatler gerçekleştirmektedirler. Bu seyahatlerin Endülüs içerisinde en çok gerçekleştirildiği

³⁸³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 747-749,

³⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 54, 207, C. II, s. 674-675; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. II, s. 605.

³⁸⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 54.

³⁸⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 674-675.

³⁸⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 659-660.

³⁸⁸ Bu dönemde adı geçen ilim adamlarından ders almak için İşbîliye'ye gelen bazı öğrenciler için bkz. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 182; C. II, s. 701, 892.

³⁸⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 203.

şehrin Kurtuba olduğunu görmekteyiz. Kurtuba için bahsettiğimiz söz konusu durumun sadece İşbîliye için değil, Endülüs'ün diğer şehirleri için de geçerli olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu, Kurtuba'nın sadece idarî merkez değil, aynı zamanda ilmin de merkezi oluşunun bir sonucu olarak anlaşılmalıdır.

Kurtuba'nın ilmî açıdan Endülüs içerisinde sahip olduğu konum, Kurtuba'daki ilmî anlayışların Endülüs'ün diğer şehirleri üzerinde önemli etkilerde bulunduğunu gösterir mahiyettedir. Kurtuba'nın sahip olduğu bu konum dikkate alınarak Endülüs Emevîleri döneminde İşbîliye'deki Mâlikî fakihlerin mesâil fıkhi çizgisinde mi yoksa muhaddis-fakihler çizgisinde mi oldukları hususunda fikir yürütmek mümkündür. İşbîliye'deki fakihlerin Endülüs içerisinde İşbîliye dışında öğrenim gördükleri şehirlerin başında Kurtuba gelmekteydi. Mesele bu yönüyle düşünüldüğünde, Kurtuba'da hâkim olan fıkıh anlayışının İşbîliyeli öğrenciler tarafından tevârüs edilmiş olması makul görünmektedir.

Bir süre İşbîliye'de görev yapan kişiler de bulunmaktaydı. Örneğin, Kâsım b. Muhammed Kurtuba'da ilim tahsil ettikten sonra Halîfe II. Hakem tarafından İsticce kadılığı ile görevlendirilmiş, daha sonra İşbîliye şurta teşkilatının idaresi ile İşbîliye kadılığına getirilmiştir.³⁹⁰

3. İsyancılar ve Endülüs'teki Siyasî Karışıklıklar

Endülüs'te çıkan isyanlar sonucunda bozulan sükûnet, ilmî hayatı etkilemekteydi. Bu göçler bazen Endülüs'ün bir şehrinden diğer bir şehrine göç etmek şeklinde görülürken, bazen de Endülüs dışında bir şehre göç edip yerleşmek şeklinde görülmektedir. Aslen İlbîreli olan İbrahim b. Bekr el-Lahmî, ilim tahsil etmek amacıyla Doğu'ya seyahat ederek meşhur Mâlikî fakîhi ve hadis âlimi Ebherî ile Ebü'l-Feth Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed'in öğrencisi olmuştur. Endülüs'e gelişinden sonra memleketi İlbîre'ye yerleşmiş, fakat şehirdeki huzursuzluk sebebiyle İşbîliye'ye yerleşerek öldüğü yıl olan 385/? 'e kadar burada yaşamıştır. Hocası Ebherî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ını rivayet etmiştir.³⁹¹

³⁹⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 615-616, 768-769.

³⁹¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 54.

İşbîliye’de belâgat ve dilde önemli bir yere sahip olan şehrin eski kadılarında Abdullah b. Ömer el-Hattâb, 276/889’da İşbîliye’de çıkan büyük isyan esnasında öldürülmüştür.³⁹²

Saîd b. İdrîs, ilim tahsili ve hac ibadetini yerine getirmek amacıyla çıktığı Doğu seyahati esnasında Mısır’da İbn Galbûn’dan ders almış ve sema yoluyla eserlerini öğrenmiştir. Yine bu seyahati esnasında Abdülaziz b. Abdullah’ın *el-Vakf ve’l-İbtidâ* adlı eserini kendisinden sema yoluyla öğrenmiştir. Halife II. Hişam döneminde (961-976) imamlık yapmış, fakat şehirde huzur ortamı bozulunca İşbîliye’ye yerleşmiş ve burada 428/1037 yılında vefat etmiştir. Hişam b. Galib b. Hişam el-Gâfikî el-Vesâikî. Fitne zamanında Kurtuba’dan ayrılmış, önce Gırnata’da, sonra da İşbîliye’de ikamet etmiştir.³⁹³

Endülüs’te siyasî karışıklıkların ortaya çıktığı dönemlerde pek çok ilim adamının coğrafi yakınlığı dolayısıyla Kuzey Afrika başta olmak üzere dönemin belli başlı şehirlerine göç ettikleri bilinmektedir. Örneğin İşbîliyeli bir şâir olan İbn Hânî (ö. 362/973), felsefî ve siyasî görüşleri nedeniyle büyük bir muhalefetle karşılaşması üzerine Kuzey Afrika’ya göç etmek zorunda kalmıştır. Şiirlerinin beğenilmesi üzerine Fâtımî Halîfesi Muiz-Lidînillah’ın saray şâiri olmuştur.³⁹⁴ İşbîliyeli kıraat âlimlerinden Ahmed b. Muhammed, Endülüs’te siyasî istikrarın bozulması üzerine Endülüs’ten ayrılarak Mısır’a gitmiş ve burada 407/1016 yılında ölmüştür.³⁹⁵

4. Doğu’dan Endülüs’e Seyahatler

Endülüs’e İslâm dünyasının doğusundan gelip yerleşenler vardı. Bu kişiler ilim tahsil ettikleri beldelerdeki ilmî birikimin Endülüs’e taşınmasında pay sahibidirler³⁹⁶. İbnü’l-Faradî’nin, Muhammed b. Hâris’in Halife II. Hakem el-Mustansır için telif ettiği çok sayıda kitabın yanı sıra, yüz kadar dîvânı bulunduğu yönündeki kaydı³⁹⁷ söz konusu duruma işaret etmesi bakımından önemlidir.

³⁹² İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, C. I, s. 54, 357.

³⁹³ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. III, s. 937.

³⁹⁴ M. Faruk Toprak, “İbn Hânî” *DİA*, C. XX, s. 27-28.

³⁹⁵ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 59.

³⁹⁶ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, C. I, s. 237, 251; İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 168.

³⁹⁷ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, C. II, s. 802.

Doğu'dan Endülüs'e gelen ilim adamları çoğunlukla Kurtuba'ya yerleşmekteydiler. Bu ilim adamları, Kurtubalı öğrenciler başta olmak üzere Endülüs'ün çeşitli şehirlerinden gelen öğrencilere verdikleri dersler ile sahip oldukları ilimleri öğrencilerine aktarmaktaydılar. Endülüs'te azımsanamayacak kadar çok örneği görülen bu durum, Doğu'daki ilmî birikimin Endülüs'e taşınmasının doğrudan yollarından biriydi. Doğu'dan gelen ilim adamlarına öğrencilik yapmış olanların, hoca konumuna geldikleri zaman kendi öğrencilerine aktardıkları ilimde sahip oldukları pay göz önüne alındığında, Doğu'dan gelen ilim adamlarının Endülüs ilim hayatına dolaylı yoldan yapmış oldukları katkı olarak nitelendirilebilir.

347/958 yılında Mekke'de doğmuş olan Muhammed b. Abdülvâhid ez-Zübeyrî, Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e seyahat eden ilim adamlarının Endülüs ilim ve kültür hayatına yapmış oldukları katkıları çok açık bir şekilde göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. O, kendi memleketinde başladığı ilim tahsiline İslâm dünyasının o dönemdeki başlıca ilim merkezleri olan Bağdat, Dımaşk ve Kahire'ye yaptığı seyahatlerle devam ettikten sonra Endülüs'e geçmiş ve ardından İşbîliye'ye gelmiştir.³⁹⁸ Ders aldığı ilim adamları arasında Ebû Bekir Ebherî gibi fıkıh bilgini, Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ er-Rummânî³⁹⁹ ve Ebû Saîd es-Sîrâfî gibi dil âlimleri ile Ebü't-Tayyib İbn Galbûn⁴⁰⁰ ve Mûsâ b. Ubeydullah el-Hâkânî⁴⁰¹ gibi kıraat âlimlerinin bulunması, kendisini pek çok alanda yetiştirme çabasında olduğunu göstermektedir.

Doğu İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden kişilerin o dönemde Müslümanlar arasında var olan çeşitli düşüncelere sahip oldukları ve Endülüs'e yerleştikleri görülmektedir. Örneğin İbrahim b. Bekir el-Mevsîlî, kendisi gibi Musul ulemâsından olan Ebü'l-Feth el-Ezdî'nin (ö. 374/985) *el-Kitâb fî zu'afâi'l-metrûkîn* adlı eserini İşbîliye'de okutmaktaydı.⁴⁰² Hadis âlimleri tarafından güvenilir kabul edilen pek çok muhaddisi herhangi bir delile dayanmaksızın zayıf kabul ettiği için

³⁹⁸ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. III, s. 862.

³⁹⁹ Önde gelen nahiv âlimlerinden olan Rummânî, aslen Sâmerâlî bir aileye mensuptur. 296/908'de Bağdat'ta doğmuş ve 384/994'te aynı şehirde vefat etmiştir. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını şerh etmiş, ayrıca yedi ciltlik bir tefsir yazmıştır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, C. V, s. 134.

⁴⁰⁰ 309/921'de Halep'te doğmuş, burada bir süre öğrenim gördükten sonra Kâhire'ye yerleşmiştir. Kıraat ilminde derinleşmiş ve bu alanda telifatta bulunmuştur. Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib" *DİA*, C. XIX, s. 500-501.

⁴⁰¹ Abdurrahman Çetin, "Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah" *DİA*, C. XV, s. 165-166.

⁴⁰² İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 168.

Musul ulemâsı tarafından önemsenmeyen bir âlim olarak bilinen Ebü'l-Feth el-Ezdî'nin⁴⁰³ adı geçen eserinin İşbîliye'de nasıl karşılandığı hakkında kaynaklarda herhangi bir kayda rastlayamadık.

Mısır'da Ebû İshak Muhammed b. Kâsım b. Şaban el-Kurtubî, Ebû Hüseyin Muhammed b. Abbas el-Halebî ve önemli pek çok âlimden ders alan İsmâil b. Abdurrahman b. Ali, Endülüs'e dönüşünden bir süre sonra Kurtuba'dan İşbîliye'ye yerleşmiş ve burada İbrahim b. Bekir el-Ezdî'nin öğrenciliğini yapmıştır.

Endülüs'ün ilmî birikimine katkıda bulunan bir başka unsur ise, Doğu'dan Endülüs'e gelen tüccarlardır. Bu kişiler, beraberlerinde getirdikleri kitapları Endülüs çarşılarında satmak suretiyle Endülüs'ün ilmî birikimine katkıda bulunmaktaydılar.⁴⁰⁴

İşbîliyeli olup Endülüs dışında bir yere gidip orada vefat eden ilim adamları da bulunmaktadır.⁴⁰⁵ Döneminin tanınmış âlimleri olan Abdülmelik b. Eymen, Kâsım b. Asbağ ve Ahmed b. Hâlid'den Kurtuba'da, Muhammed b. Futays'tan İlbîre'de, Said b. Câbir'den İşbîliye'de ders alan Abdüsselam b. Yezid (ö. 350/961'den önce), Mekke'de meşhur ilim adamlarından ilim tahsil ettikten sonra gittiği Yemen'de de ilimle meşgul olmaya devam etmiş ve burada vefat etmiştir. Burada Kâsım b. Hasan ve İbn Zeyd başta olmak üzere pek çok kişiye methiye tarzında şiirler yazmıştır.⁴⁰⁶ Ahmed b. Sa'dî ilim tahsil etmek için Doğu'ya seyahat etmiş ve Mehdiye'de vefat etmiştir.⁴⁰⁷ Yine ilim tahsili amacıyla Doğu'ya giden Ahmed b. Muhammed ise 415/1024 yılında Fustat'ta vefat etmiştir.⁴⁰⁸

D. Öğretim Usûlleri

Endülüs Emevîleri döneminde öğrenim birkaç farklı usulde yapılmaktaydı. Söz konusu dönem hakkında bilgi veren tabakât kitaplarından tespit edebildiğimiz göre, İşbîliye'de öğrenim faaliyetleri aşağıdaki usullerle gerçekleştirilmekteydi:

⁴⁰³ İ. Lütfi Çakan, "Ebü'l-Feth el-Ezdî" *DİA*, C. X, s. 319.

⁴⁰⁴ İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 59.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 489.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. II, s. 489.

⁴⁰⁷ İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. I, s. 69.

⁴⁰⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C. I, s. 174.

1. Dinleme (semâ')

Öğrencinin bir ders halkasına katılarak dersleri takip etmesi usulü olarak tarif edilebilecek olan dinleme, diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Endülüs'te de en yaygın takip edilen usullerden biriydi. Bu usul üzere işlenen dersler, dersi veren hocanın konuyu ezberinden anlatması şeklinde olabileceği gibi, bir kitaptan okuması şeklinde de yapılabilmekteydi. Cahiliye döneminde şiiirlerin rivayeti bu usul ile yapılmakta olduğundan, söz konusu usulün uzun sayılabilecek bir süreden beri Araplar arasında kullanılmakta olduğu söylenebilir. İslâmî dönemde önceleri hadîs-i şeriflerin rivayeti ile başlayan dinleme usulü, ilerleyen yıllarda Arap dili ile tarihi olaylar hakkındaki rivayetleri öğrenenler tarafından kullanılmıştır. Dinleme usulü zamanla bütün dinî ilimlerle ilgili rivayetlerde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁰⁹

Endülüslü ilim adamlarının biyografilerine yer veren eserlerden, İşbîliyeli öğrencilerin dinleme usulü ile ilim tahsil ettikleri ve ilim tahsili için seyahat ettikleri Doğu'dan bazı eserleri Endülüs'e taşıdıkları anlaşılmaktadır. Örneğin İbrahim b. Bekr (ö. 385/995), öğrenimini ilerletmek gayesiyle Doğu'ya yaptığı seyahatte meşhur Mâlikî fakîhi ve hadis âlimi Ebû Bekir Ebherî'den⁴¹⁰ dinleme usulü ile hadis öğrenmiştir.⁴¹¹ Bir başka İşbîliyeli ilim adamı Saîd b. İdrîs (ö. 428 veya 429/1036 veya 1038) Mısır'da meşhur kıraat alimi Ebu't-Tayyib İbn Galbûn'un⁴¹² eserlerini ve Abdülaziz b. Abdullah'ın *Kitâbu'l-vakf ve'l-ibtidâ* adlı eserini dinleme usulüyle öğrenmiş ve bu eserleri Endülüs'e taşımıştır.⁴¹³

2. Yazma (kitâbet)

⁴⁰⁹ Julian Ribera, **et-Terbiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelüs**, (trc. Tahir Ahmed Mekkî) Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y., s.51-52.

⁴¹⁰ Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Abdullah et-Temîmî el-Ebherî (ö.375/986) olan Ebherî, Bağdat'ın önde gelen ilim adamlarından hadis ve fıkıh ilimlerini tahsil ettikten sonra altmış yıl kadar Bağdat'ta Mansûr Câmîi'nde hadis ve fıkıh dersleri okutmuştur. Yaşadığı dönemde fıkıhta otorite kabul edilmekteydi. Bağdat'ta Hanefî ve Şafîî fakihler bir meselede ihtilaf ettikleri zaman çözüm için Ebherî'ye başvurmaktaydılar. Kendisinden Bâkılânî, Dârekutnî, Asîlî ve daha pek çok meşhur ilim adamı rivayette bulunmuşlardır. Bkz. İbn Ferhûn (ö. 799/1397), **ed-Dîbâcu'l-müzheb** (thk. Muhammed Ahmedî Ebu'n-Nûr), Mektebetü Dârü't-Türâs, Kahire 1972, C. II, s. 207; Muhammed Süveysi, "Ebherî, Ebû Bekir", **DİA**, C. X, s. 74.

⁴¹¹ İbnü'l-Faradî, **Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs**, C. I, s. 54.

⁴¹² Tam adı Ebu't-Tayyib Abdülmün'im b. Ubeydullah b. Galbûn el-Halebî'dir. 302/921'de Halep'te doğmuş; dil, kıraat hadis ve fıkıh gibi konularda dersler aldıktan sonra Kâhire'ye yerleşmiştir. Kıraat ilmine dâir pek çok eser kaleme almıştır. 389/999'da Kâhire'de ölmüştür. Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib" **DİA**, C. XIX, s. 500-501.

⁴¹³ İbn Beşküval, **es-Sıla**, C. I, s. 343-344.

Hoca tarafından anlatılanların derste öğrenci tarafından yazılarak kaydedildiği bir usuldür.⁴¹⁴ İşbîliyeli öğrencilerin gerek Endülüs'te gerekse ilim tahsil etmek amacıyla gittikleri Doğu'da ders aldıkları hocalarından dinleme (semâ') usulünün yanı sıra yazma (kitabet) usulü ile ilim tahsil ettikleri de anlaşılmaktadır. Said b. Câbir (ö. 325 veya 327/936 veya 938), İşbîliye'de Muhammed b. Cünâde ile Kurtuba'da Ubeydullah b. Yahya ve Tahir b. Abdülaziz'den ilim tahsil ettikten sonra, bilgisini geliştirmek amacıyla Doğu'ya seyahat etmiş ve çok sayıda âlimden dinleme yoluyla hadis öğrenmenin yanında Ahmed b. Şuayb es-Sebeî'den kitabet yoluyla hadis öğrenmiştir.⁴¹⁵

3. Okuma (kırâat)

Hocanın bir kitaptan veya ezberinden okuyup öğrencinin dinlemesi veya öğrencinin, hocanın ezberlemiş olduğu bir kitabı hocasına okuması şeklindeki usuldür.⁴¹⁶

4. Münazara

Öğrencinin hocasına soru sorması ve hocanın da bütün yönleriyle soruya cevap vermesi yahut da hocanın farazî bir mesele üzerinden sorular sorarak o meseleyi açıklığa kavuşturması şeklinde işlenen usuldür.⁴¹⁷ Endülüs Emevîleri dönemi ilmî hayatı hakkında birincil kaynak durumunda olan İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*'ü başta olmak üzere hemen bütün tabakât kitaplarında Endülüs'te yaygın olarak bu usul üzere öğrenim yapıldığına işaret eden kayıtlar mevcuttur.

E. Öğretim Mekânları

1. Câmi ve Mescitler

Emevîler döneminde Endülüs'te cami ve mescitler, o dönemde diğer İslâm beldelerinde de görüldüğü gibi, namaz kılınan ibadethaneler olma vasfının yanı sıra,

⁴¹⁴ İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 128.

⁴¹⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, C. I, s. 299-300.

⁴¹⁶ İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 128.

⁴¹⁷ Muhammed Abdülhamid İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 349.

eğitim faaliyetlerinin yapıldığı, hukukî davaların görüldüğü, sosyal meselelerin görüşüldüğü ve halkın ihtiyaç duyduğu durumlarda istişarede buldukları mekânlar olma özelliğine de sahiptiler.⁴¹⁸ Viking saldırısı esnasında İşbîliye halkının şehrin camisine sığındıkları dikkate alınacak olursa, camilerin namaz ibadeti dışında çok çeşitli işlevlere sahip oldukları görülmektedir.

Endülüs şehir merkezlerinde bulunan camiler, Anadolu’da hemen tüm büyük Selçuklu ve Osmanlı şehirlerinde görülen “Ulu Camii”lerin benzerleri şeklindeydiler, şehirde gündelik hayat, en canlı olarak bu camilerin etrafında yaşanmaktaydı. En güzel örneğini, günümüze ulaşan en eski Endülüs Emevîleri dönemi mimârî eseri olan Kurtuba Ulu Camii’nde gördüğümüz Endülüs camileri “el-mescidü’l-câmî” adıyla adlandırılmaktaydılar. Endülüs tarihi kaynaklarındaki kayıtlardan anlayabildiğimiz kadarıyla İşbîliye el-mescidü’l-câmî II. Abdurrahman döneminde Vikinglerin saldırısı sonucu yıkılmıştır. Bunun üzerine İşbîliye el- mescidü’l-câmî II. Abdurrahman’ın emriyle yeniden inşa edilmiştir.⁴¹⁹

2. Evler

Cami ve mescitlerin gördükleri eğitim mekânı olma işlevini yerine getiren bir başka mekân evler idi.⁴²⁰ İlmî birikime sahip bir kişinin, çocuğunun ilk hocası olması, İslâm dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, Endülüs’te de sıkça karşılaşılan bir durumdu. Endülüs Emevîleri dönemi uleması hakkında birincil kaynak durumunda olan İbnü’l-Faradî’nin *Târihu ‘ulemâi’l-Endelüs*’ü ile İbnü’l-Faradî’nin eserine zeyl yazan İbn Beşküval’in *es-Sıla* adlı eserinde, İşbîliye’de bu duruma örnek olarak gösterilebilecek pek çok kimsenin var olduğu anlaşılmaktadır. İşbîliye’de Alâ b. Temîm⁴²¹ ile Muhammed b. Abdullah⁴²² kendileri de birer ilim

⁴¹⁸ Mervan Selim Ebû Huveyc, *Aşâletü’t-teskîfi’t-terbeviyyi’l-İslâmî fi’l-fikri’l-Endelüsî*, s. 320-21; Julian Ribera, *et-Terbiyetü’l-İslâmiyye fi’l-Endelüs*, s. 135.

⁴¹⁹ Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, C. I, s. 345-346.

⁴²⁰ Muhammed Rıdvân ed-Dâye, *Târihu’n-nakdi’l-edebi’l-Endelüs*, Müessesetü’r-Risâle, Dımaşk 1981, s. 49; Muhammed Abdülhamid İsa, *Târihu’t-ta’lîm fi’l-Endelüs*, s. 263-264. İbn Hayr el-İşbîlî, İşbîliye’de Endülüs Emevî idaresinin sona ermesinden bir asır sonra, 518/1124 yılında hocası Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ammar el-Mehdevî’nin evinde ders aldığını kaydetmektedir. Evlerde ders yapılmasının, İbn Hayr’dan -en az- bir asır önce İşbîliye’inde de varlığını düşünmek mümkündür. Bkz. İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 31. Ayrıca farklı örnekler için bkz. a.e., s. 152, 220, 321.

⁴²¹ İbnü’l-Faradî, *Târihu ‘ulemâi’l-Endelüs*, C. II, s. 554.

⁴²² İbn Beşküval, *es-Sıla*, C. III, s. 787.

adamı olan babalarından ders almışlardı. Bu derslerin kendi evlerinde yapılmış olduğunu düşünmek oldukça makul görünmektedir.

SONUÇ

Endülüs'ün 711 yılında Müslümanlar tarafından fethinden kısa bir süre sonra çıkan isyanların, Endülüs'teki huzur ve istikrar ortamını olumsuz yönde etkilediği aşikârdır. Çalışmamız boyunca ele aldığımız İşbîliye'de görülen isyanların, toprakları farklı din ve kültüre mensup insanlarca fethedilmiş olan yarımadanın yerli halkı tarafından değil de, fetih sonrasında İber Yarımadası'na yerleşen Müslümanların kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanması dikkat çekici bir husustur. Endülüs tarihi kaynaklarında yer alan “fitne olayları başlayınca” veya “fitne senesinde” gibi söz konusu isyanların tarih yazımına bir yansıması olarak görülebilecek ifadeler, Endülüs'te çıkan isyanların, Endülüslü tarihçilerin düşünce dünyalarında ne denli yer tuttuğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İşbîliye'deki idarî yapının, diğer Endülüs şehirleri ile Doğu İslâm dünyasının belli başlı şehirlerindeki idarî yapılanmayla gösterdiği paralellikler, incelediğimiz tarihî kesit olan 756-1018 arasındaki dönemde Müslümanların hâkimiyetleri altındaki şehirlerde benzer veya ortak özelliklere sahip bir idarî yapılanmanın varlığını düşündürmektedir. Endülüs'ün, dolayısıyla İşbîliye'nin ilk olarak Dımaşk merkezli Emevî hilâfetine bağlı bir eyalet olarak idare edilişi, Abbâsî idaresinin kurulmasından sonra ise müstakil bir emirlik olarak İslâm dünyasının bir parçası oluşu göz önüne alındığında söz konusu durum, Müslümanlarca tesis edilmiş idarî anlayışın Endülüs Müslümanlarınca tevârüs edildiğinin kuvvetli bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Başşehir olması dolayısıyla Kurtuba, Endülüs tarihi boyunca kaynaklarda hakkında zengin tarihî malzemenin bulunduğu bir şehirdir. Bununla birlikte Endülüs'ün diğer şehirleri hakkında aynı durumun söz konusu olduğunu söylemek oldukça güçtür. Endülüs tarihi kaynaklarında, özellikle erken dönemdeki ekonomi ve gündelik hayat gibi alanlara dair pek de zengin sayılamayacak malzemenin, başşehir

Kurtuba dışındaki şehirlerin müstakil olarak incelenmesinde bazı noktaların müphem kalmasındaki temel neden olduğu ifade edilmelidir.

Aklî-felsefî bilimler, dinî ilimler ve edebiyat alanlarında Endülüs'te ortaya konan ürünlerin, X-XI. asırlarda hem nitelik hem de nicelik bakımından önceki asırlara nispetle üst noktalara ulaşmaya başladığı dikkati çeken önemli bir husustur. Bu yönüyle Endülüs Emevîleri dönemi, Endülüs'te Müslümanların meydana getirdikleri ve XI. asırdan sonra izleri daha keskin bir biçimde görülebilen yüksek medeniyetin temellerinin atıldığı bir dönem olarak nitelenebilir. Çalışmamızda ele aldığımız İşbîliye'nin Endülüs kültür ve medeniyetindeki yeri ise, İşbîliye'deki ilmî faaliyetlerin canlılığı ve burada yetişen ilim adamlarının Endülüs'te ilim ve kültür hayatında oynadıkları rolün öneminden anlaşılmaktadır. X. asırda Endülüs'te yaşamış en önemli dil bilgini kabul edilen Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî en dikkat çekici örneklerden biri olarak gösterilebilir. Aynı asırda yaşamış olan İbnü'l-Kütiyye ise, diğer yönlerinin yanı sıra, Endülüs tarihinin ilk kaynaklarından birisi olan *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adlı eserin müellifidir.

İşbîliyeli öğrencilerin öğrenimlerini ilerletmek amacıyla Doğu İslâm dünyasının çeşitli şehirlerine yapmış oldukları seyahatler, Doğu İslâm dünyasının farklı çevrelerinin kendilerine mahsus hususiyetlerini bünyesinde barındıran ilim anlayışlarının Endülüs'e aktarılmasını, Endülüs içerisinde yapmış oldukları seyahatler ise muhtelif yollarla Endülüs'e kazandırılmış olan birikimin İşbîliye'ye ulaştırılmasını sağlayan yolların başında gelmektedir. Bu noktada işaret edilmesi gereken önemli hususlardan biri, Endülüs Emevîleri döneminde Endülüs'te kabul gören tek bir çizgi halinde devam etmiş bir ilim anlayışının bulunmadığıdır. Bu meyanda, Müslümanların Endülüs'e geçişlerinden Endülüs Emevî idaresinin ortadan kalkışına kadar geçen sürede, Endülüs'te devlet idaresi tarafından desteklenen Mâlikî mezhebi mensubu bilginlerin anlayışlarında tarihi süreç içerisinde farklılaşma olduğu, III/IX. asrın ortalarına kadar sürdüğü gözlenen katı tutumun zamanla daha ılımlı bir çizgiye ulaştığı ifade edilmelidir. Hiç şüphesiz çeşitli etkenlerin bir sonucu olarak gerçekleşen bu değişimde, Endülüslü öğrencilerin Mağrib, Mısır, Şam, Irak ve Hicaz bölgelerinde öne çıkan belli başlı ilim merkezlerinde gördükleri öğrenimin önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Farklı merkezlere gitmek suretiyle farklı anlayışlara sahip ilim adamlarından ilim tahsil eden Endülüslü öğrencilerin,

Endülüs'e döndüklerinde beraberlerinde farklı ilim anlayışlarını da getirmeleri oldukça makul görünmektedir.

Endülüs'teki bu ilmî birikimin İsbîliye'ye aktarımının hangi yollarla mümkün hale geldiği burada cevaplanması gereken sorulardan biridir. Bu durumu ortaya çıkaran etkenleri şu temel noktalarda toplamak mümkündür: İlk olarak, Endülüs'ten Doğu İslâm dünyasına öğrenimlerini ilerletmek amacıyla giden İsbîliyeli öğrencilerin bizzat kendileri, söz konusu ilmî birikimin İsbîliye'ye taşınmasında en önemli payın sahibidirler.

Bu noktada ikinci husus, İsbîliyeli öğrencilerin başta Kurtuba olmak üzere Endülüs içerisinde öğrenimlerini ilerletmek amacıyla gerçekleştirdikleri seyahatlerdir. Söz konusu seyahatler, öğrencilerin Endülüs'ün bir şehrinde bir süre öğrenim görmesinin ardından kendi şehirlerine geri dönmeleri şeklinde gerçekleşmiş olduğu gibi, gittikleri bir şehre yerleşmeleri ile de sonuçlanabilmekteydi. Farklı biçimlerde görülebilecek olan Endülüs içi seyahatler, ilmî birikimin Endülüs'ün farklı noktalarına ulaştırılmasını mümkün kılan unsurların başında gelmektedir.

Üçüncü nokta, Doğu İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Endülüs'e gelen kişilerin, Doğu İslâm dünyasının ilmî birikimini Endülüs'e taşımalarıdır. Bu, ya Doğu'dan Endülüs'e gelen kişilerin İsbîliye'ye yerleşmeleri şeklinde doğrudan; ya da İsbîliyeli öğrencilerin, Doğu'daki bir şehirden gelerek Endülüs'ün herhangi bir şehrine yerleşen âlimlerden ilim tahsil etmeleri suretiyle dolaylı yoldan gerçekleşmekteydi.

Endülüs Emevîleri döneminde henüz teşekkül etmemiş olmakla birlikte, bu dönemde Endülüs'te tasavvuf anlayışının erken dönemi için kullanılan "zühd dönemi"nin varlığından bahsetmek mümkündür. Gerek Endülüs'te, gerekse İsbîliye'de temayüz ettikleri ilim sahalarının yanı sıra zâhidâne bir hayat sürdükleri anlaşılan çok sayıda Endülüslü ilim adamının mevcudiyeti, bu kanaati destekler mahiyettedir.

Endülüs'e taşınan söz konusu farklı anlayışların Endülüs'ün diğer şehirleri ile bir mukayese yapıldığında İsbîliye'de ne ölçüde görülmüş olduğu ise bir başka önemli noktadır. İfade edilmelidir ki, bu sorunun cevaplanması için Endülüs'teki ilim ve kültür hayatını farklı yönleriyle gösterecek çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu çalışmada özel olarak İsbîliye üzerinde odaklanıldığı için, varılan sonuçlar

Endülüs'ün geneli için değil, ancak İşbîliye hakkında geçerli olabilecektir. Bununla birlikte, İşbîliye'nin diğer Endülüs şehirleriyle olan ilişkileri dikkate alındığında, Endülüs'e dair bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Endülüs şehirlerinin Endülüs Emevî Devleti dönemindeki siyasî ve sosyo-kültürel tarihlerini inceleyecek müstakil çalışmaların yapılması, konu hakkında daha sağlıklı sonuçlara ulaşma imkânı vermenin yanı sıra, yerinde değerlendirmeler yapabilmeyi de mümkün kılacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas, İhsan, **Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba**, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1985.

Abbûd, Muhammed b., **et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî li-İşbîliye fî 'ahdi düveli't-tavâif**, Matâbi'u'ş-Şuyûh, Tıtvân 1983.

Ağırakça, Ahmet, "Ahbâr Mecmûa", **DİA**, C. I, s. 489-490.

Ahmed, Mustafa Ebû Dayf, **el-Kabâilü'l-'Arabiyye fi'l-Endelüs hattâ sukûti'l-hilâfeti'l-Ümeviyye**, Dâru'l-Beyzâ, Les Editions Maghrebines, Casablanca 1983.

Akiş, İbrahim Ali, **et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs**, Dâru Ammâr, Amman 1986.

Akpınar, Cemil, "İbnü's-Saffâr", **DİA**, C. XXI, s. 193-194.

Alalu, Suzan vd., **Yahudilikte Kavram ve Değerler**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1996.

Alper, Ömer Mahir, "Mecrîfî" **DİA**, C. XXVIII, s. 278-279.

Altıkulaç, Tayyar, "Nâfi' b. Abdurrahman", **DİA**, C. XXXII, s. 287-289.

Arcan, Tevfik, **İznik**, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.

Ashtor, Eliyahu, **Jews of Moslem Spain**, (İbranice'den İngilizce'ye trc. Aaron Klein, Jenny Machlowitz Klein), Philadelphia: Jewish Publication Society, 1992.

Atar, Fahreddin, **İslâm Adliye Teşkilatı: Ortaya çıkışı ve işleyişi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979.

_____, "Kadı", **DİA**, C. XXIV, s. 66-67.

Aydın, Mustafa, "İbn Şüheyd", **DİA**, C. XX, s. 381-383.

Aykaç, Mehmet, "Dabbî, Ahmed b. Yahyâ", **DİA**, C. VIII, s. 395-396.

Baer, Yitzhak, **A History of the Jews in Christian Spain**, I-II, The Jews Publication Society of America, Philadelphia 1978.

Bekr, Hâlid b. Abdülkerim b. Hammud, **Neşâtu'l-iktisâdî fi'l-Endelüs fi'l-'asri'l-imâre 138-316 h/ 755-928 m**, Mektebetü'l-Melik Abdülazîz el-Âmme, Riyad 1993.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud (ö. 279/892), **Fütûhu'l-büldân** (trc. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Beyli, Muhammed Berekât, **ez-Zühhâd ve'l-mutasavvife**, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Kahire 1983.

el-Cersîfî, Ömer b. Osman b. Abbas, **er-Risâle (Selâsu resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib)** adıyla yayınlanan eser içinde, thk. E. Lévi Provençal), Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1955.

Chejne, Anwar G., **Muslim Spain: Its History and Culture**, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1974.

Collins, Roger, **Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000**, St. Martin Press, New York 1983.

Constable, Olivia Remie, **Trade and Traders in Muslim Spain: The commercial realignment of the Iberian Peninsula: 900-1500**, Cambridge University Press, New York 1995.

Çakan, İ. Lütfi, "Ebü'l-Feth el-Ezdî" **DİA**, C. X, s. 319-320.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, **Irak Mâlikî Ekolü**, MÜSBE, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2004.

_____, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", **DİA**, C. XXXI, s. 470-473.

Çetin, Abdurrahman, "Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah" **DİA**, C. XV, s. 165-166.

Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed el-Endelüsî (ö. 599/1203), **Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs**, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısrî, Kahire 1989.

ed-Dâye, Muhammed Rıdvan, **Târîhu'n-nakdi'l-edebî fi'l-Endelüs**, Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk 1981.

ed-Dennâ', Muhammed Halife, **Lemahât min târîhi tatavvuri'n-nahvi'l-Arabî bi'l-Endelüs fî dav'î kitâbi Sîbeveyh ve şurûhihî**, Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-İlmiyye, Trablus 2003.

Durayn, Muhammed b. Ammar, **Te'sîru'l-Kûfiyyîn fî nuhâti'l-Endelüs**, Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, Riyad 2006.

ed-Dûrî, Abdülazîz, "Emîr", **DİA**, C. XI, s. 121-123.

Ebû Huveyc, Mervan Selim, **Asâletü't-teskîfi't-terbeviyyi'l-İslâmî fî'l-fikri'l-Endelüsî**, Dâru'l-Beşâir, Kuveyt 1987.

Ebu'l-Hayl, Muhammed b. İbrahim, **el-Endelüs fi'r-rub'i'l-ahîr mine'l-karni's-sâlisi'l-hicrî**, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-Âmme, Riyad 1995.

Erdem, Sargon, "Aljamia" **DİA**, C. II, s. 465-466.

Fierro, Isabel, "Hadis'in Endülüs'e Girişi", (trc. Murat Gökalp), **AÜİFD**, C. 47, sy. 2, s. 237-258.

Garulo, Teresa, **La literatura Árabe de al-Andalus**, Hiperión, Madrid 1998.

Görmez, Mehmet, "Kâsım b. Asbağ" **DİA**, C. XXIV, s. 540-541.

Günel, Fuat, "İbnü'l-Kütiyye", **DİA**, C. XXI, s.117-118.

Hâlis, Salah, **İşbîliye fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî**, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1981.

Hallâf, Muhammed Abdülvahhâb, **Kurtubatü'l-İslâmiyye fi'l-karni'l-hâdî 'aşer el-mîlâdî el-hâmisi el-hicrî : el-Hayâtü'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'îyye**, y.y., Kahire 2003.

Heykel, Ahmed, **el-Edebü'l-Endelüsî mine'l-feth ilâ sükûti'l-hilâfe**, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1994.

Hitti, Philip, **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi**, I-IV, (trc. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.

Hizmetli, Mustafa, **Endülüs'te Hisbe Teşkilatı**, yayımlanmamış doktora tezi, AÜSBE, Ankara 2002.

Hourani, George F., "The Early Growth of the Secular Sciences in Andalusia", **Studia Islamica**, sy. XXXII, 1970.

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Mayurkî el-Ezdî (ö. 488/1095), **Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti (fî târîhi 'ulemâi)'l-Endelüs**, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısrî, Kahire 1989.

Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayrevânî (ö. 361/972), **Kudâtu Kurtuba**, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısrî, Kahire 1989.

Hüseyin, Hamdi Abdülmün'im Muhammed, **et-Târîhu's-siyâsî li-medîneti İşbîliye fi'l-'asri'l-Ümevî**, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye 1987.

Irwing, Thomas B., "İbnü'l-Faradî", **DİA**, C. XXI, s. 39-40.

Itr, Nûreddin, "Dâvud ez-Zâhirî", **DİA**, C. IX, s. 49-50.

İbn Abdûn, **Risâletü İbn Abdûn fi'l-kazâ ve'l-hisbe**, (**Selâsu resâil Endelüsiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib** adıyla yayımlanan eser içinde, thk. E. Lévi Provençal), Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1955.

İbn Beşküval, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud (ö. 578/1183), **es-Sıla**, I-III, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısrî, Kahire 1989.

İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1270), **Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etıbbâ** (thk. Nizâr Rızâ), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1965.

İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ Burhaneddin İbrahim b. Ali b. Muhammed (ö. 799/1397), **ed-Dîbâcu'l-müzheb fi ma'fireti a'yânî 'ulemâi'l-mezheb**, I-II, (thk. Muhammed Ahmedî Ebu'n-Nûr), Mektebetü Dâru't-Türâs, Kahire 1972.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ ebnâi'z-zaman**, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut 1978.

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî (ö. 367/977), **Kitâbu sûreti'l-arz**, (thk. Johannes Heindrik), E. J. Brill, Leiden 1967.

İbn Hayyân, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî (ö. 469/1076), **el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs**, (thk. Mahmud Ali Mekki), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1973.

_____, **el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs**, (thk. İsmail el-Arabî), Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Mağrib 1990.

İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakuşî (ö. 712/1312), **el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, I-III, (nşr. E. Lévi Provençal—Georges Seraphin Colin), E. J. Brill, Leiden 1951.

İbn Saîd, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Musa el-Mağribî (ö. 685/1286), **el-Muğrib fi hule'l-Mağrib**, I-II, (thk. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1978.

İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf (ö. 403/1013), **Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs**, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1984.

İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim (ö. 646/1248), **İhbâru'l-'ulemâ bi ahbâri'l-hükemâ**, I-II, (thk. Abdülmecid Diyâb), Mektebetü İbn Kuteybe, Kuveyt t.y.

İbnü'l-Kütiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz (ö. 367/977), **Târîhu iftitâhi'l-Endelüs** (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989.

İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah (ö. 560/1165), **Nüzhetü'l-müşâtâk fi ihtirâki'l-âfâk**, I-II, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989.

_____, **Sıfatü'l-Mağrib ve arzu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs**, (nşr. Reinhart Dozy-Michael Jan de Goeje), E. J. Brill, Leiden 1968.

İmamüddin, S. M., **Muslim Spain 711-1492 A. D. A Sociological Study**, E. J. Brill, Leiden 1981.

_____, **Endülüs Siyasi Tarihi**, (trc. Yusuf Yazar), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990.

İnan, Muhammed Abdullah, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, I-VI, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1988.

İsa, Muhammed Abdülhamid, **Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs**, Daru'l-Fikri'l-Arabî, y.y. 1982.

el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Ümevî el-İşbîlî İbn Hayr (ö. 575/1179), **Fehresetu mâ ravâhu an şuyûhihî mine'd-devâvni'l-musannefe fi durûbi'l-'ilm ve envâ'il ma'ârif**, (nşr. Francisco Codera y Zaidin, Julian Ribera y Tarrago), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1997.

Kādî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), **Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, I-VIII, (thk. Abdülkadir es-Sahrâvî), Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnü'l-İslâmiyye, Mağrib 1983.

Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed (ö. 821/1418), **Subhu'l-a'sâ fi snâ'ati'l-inşâ**, I-XV, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dâru's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Kahire, t.y.

- Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Zer el-Herevî”, **DİA**, C. X, s. 269-270.
- _____, “İbn Vaddâh”, **DİA**, C. XX, s. 435-436.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib”, **DİA**, C. XIX, s. 500-501.
- Kaya, Eyyüp Said, “Mâlikî Mezhebi”, **DİA**, C. XXVII, s. 519-535.
- Kaya, Mahmut, “İbn Ebû Usaybia”, **DİA**, C. XIX, s. 445-446.
- _____, “İbnü'l-Kıftî”, **DİA**, C. XXI, s. 112-114.
- Kaysî, Fâyiz Abdünnebî, **Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî**, Dâru'l-Beşîr, Amman 1989.
- Kılıç, Muharrem, **Endülüs Emevî Devletinde Yargı ve İşleyişi (755-1031 M.)**, MÜSBE, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1995.
- Köse, Saffet, “İbn Abdülhakem, Abdullah”, **DİA**, C. XIX, s. 276-277.
- Küçüksipahioğlu, Birsnel, **III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)**, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜSBE, İstanbul 1996.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 -yaklaşık-) **Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim**, (nşr. Michael Jan de Goeje), E. J. Brill, Leiden 1967.
- Makkarî, Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 1041/1632), **Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb**, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut 1968.
- Marín-Guzmán, Roberto, “The Causes of the Revolt of 'Umar ibn Hafsun in al-Andalus (880-928): A Study in Medieval Islamic History”, **Arabica**, C. 42, sy. 2 (1995), s. 180-221.
- Mûnis, Hüseyin, **Fecru'l-Endelüs**, ed-Dâru's-Su'ûdiyye, Cidde 1985.
- Mustafa, Şâkir, **el-Müdün fi'l-İslâm hatte'l-'asri'l-Osmânî**, I-II, Dâru Tallas, Dımaşk 1988.
- Mutlak, Elbir Habib, **el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs**, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1967.
- Müellifi meçhul, **Ahbârun mecmû'atün fî fethi'l-Endelüs ve zikri men veliyehâ mine'l-ümerâ ilâ duhûli Abdirrahmân b. Mu'âviye ve teğallübihî aleyhâ ve mülkihî fihâ hüve ve veledühû ve hurûbi'l-kâine fî zâlike beynehüm**, (thk. İbrahim el-Ebyârî) Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Beyrut 1981.

- Müftüoğlu, Ferruh, “Bettânî” **DİA**, C. VI, s. 9-10.
- Nallino, C. A., “Bettânî” **İA**, C. II, s. 577-578.
- Na‘naî, Abdülmecid, **Târîhu’l-devleti’l-Endelüsiyye**, Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, Beyrut, t.y.
- Nübâhî, Ebu’l-Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed el-Cüzâmî (ö. 792/1390) **Târîhu kudâti Kurtuba** (thk. Meryem Kâsım Tavail), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- Öğüt, Salim, “Evzât” **DİA**, C. XI, s. 546-548.
- Özaydın, Abdülkerim, “Belâtüşşühedâ”, **DİA**, C. V, s. 391-392.
- _____, “Cezvetü’l-muktebis”, **DİA**, C. VII, s. 516.
- Özdemir, Mehmet, **Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri**, yayımlanmamış doktora tezi, AÜSBE, Ankara 1989.
- _____, **Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- _____, “Endülüs” **DİA**, C. XI, s. 211-225.
- _____, “Hakem II”, **DİA**, C. XV, s. 174-175.
- _____, “Hammûdîler” **DİA**, C. XV, s. 496-497.
- _____, “Hişam I” **DİA**, C. XVIII, s. 146.
- _____, “İbn Hayyân”, **DİA**, C. XX, s. 37-38.
- _____, “İbn İzârî”, **DİA**, C. XX, s. 98-99.
- _____, “Makkarî, Ahmed b. Muhammed”, **DİA**, C. XXVII, s. 445-446.
- Özen, Şükrü, “Kâdılkudât”, **DİA**, C. XXIV, s. 77.
- Özkuyumcu, Nadir, “İbn Beşküval”, **DİA**, C. XIX, s. 377-378.
- Palencia, Angel González, **Târîhu’l-fikri’l-Endelüsî** (İspanyolca’dan Arapça’ya trc. Hüseyin Mûnis), Mektebetü’n-Nahdati’l-Mısrıyye, Kahire 1955.
- Provençal, Evarista Lévi, **Séville musulmane au début du XIIe siècle. Le traité d’Ibn‘Abdun sur la vie urbaine et les corps de métiers**, Maisonneuve & Larose, Paris 1947.
- _____, “Mozaraplar”, **İA**, C. VIII, s. 431.
- Ribera, Julian, **et-Terbiyetü’l-İslâmiyye fi’l-Endelüs**, (trc. Tahir Ahmed Mekkî) Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire t.y.

Saîd el-Endelüsî, Ebu'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdurrahman (ö. 462/1070), **et-Ta'rîf bi tabakâti'l-ümem** (thk. Gulamrıza Cemşidnejâd-ı Evvel), Müessesesi-i İntişârât-ı Hicret, Tahran 1376 hş.

es-Sakatî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed, **Un manuel hispanique de Hisba**, (thk. G. S. Colin, E. L. Provençal), Librairie Ernest Leroux, Paris 1931.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr (ö. 911/1505), **Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât**, I-II, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Daru'l-Fikr, Beyrut 1979.

es-Sûfî, Hâlid, **Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs: 'Asru'l-İmâre**, Câmi'atü Karyunus, Bingazi 1980.

Süveysî, Muhammed, "Ebû İmrân el-Fâsî", **DİA**, C. X, s. 168-169.

_____, "Ebherî, Ebû Bekir", **DİA**, C. X, s. 74-75.

Şarkî, Münîre b. Abdurrahman, **Ulemâü'l-Endelüs fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmis el-hicriyyeyn: Dirâse fi evzâihimi'l-iktisâdiyye ve eseruhâ alâ mevâkifehumi's-siyâsiyye**, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 2002.

eş-Şek'a, Mustafa Muhammed, **el-Edebü'l-Endelüsî mevzû'âtuhu ve fünûnuhû**, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 1983.

_____, "İbn Abdürabbih" **DİA**, C. XIX, s. 281-283.

Şelebî, Ahmed, **Terbiyetü'l-İslâmiye, nuzumuhâ-felsefetuhâ-târihuhâ**, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1978.

Şeşen, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın sonuna kadar**, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998.

_____, "İbn Havkal", **DİA**, C. XX, s. 34-35.

Taha, Abdülvahid Zennûn, **Dirâsât fi hadârati'l-Endelüs ve târihiha**, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Trablus 2004.

Taneri, Aydın, "Hâcib", **DİA**, C. XIV, s. 508.

Tolmacheva, Marina A., "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", **DİA**, C. XXVII, s. 431-432.

Toprak, M. Faruk, "İbn Hânî" **DİA**, C. XX, s. 27-29.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halil b. Ahmed" **DİA**, C. XV, s. 309-312.

Touati, Houari, **Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat: Bir âlim uğraşının tarihi ve antropolojisi**, (trc. Ali Berktaç), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Turner, Howard R., **Science in Medieval Islam: An Illustrated Introduction**, University of Texas Press, Austin 1995.

el-Ubûdî, Câsim, "Mûsâ b. Nusayr", **DİA**, C. XXXI, s. 224-225.

_____, "İşbîliye", **DİA**, C. XXIII, s. 428-429.

Vilá, Jacinto Bosch, **Historia de Sevilla: La Sevilla islamicá**, Universidad de Sevilla, Sevilla 1984.

_____, "Ibn al-Kûtiyya", **Eİ²**, C. III, s. 847-848.

Yıldız, Hakkı Dursun, vd., **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, I-XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1988.

_____, "Abbâdîler", **DİA**, C. I, s. 15-16.

Yücel, Ahmet, "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", **DİA**, C. XVIII, s. 358.

Zafrani, Haim, **Yehûdü'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, (İbranice'den Arapça'ya trc. Ahmed Şahlân) Marsam, Rabat 2000.

Zetterstéen, K. V., "Şurta", **İA**, C. XI, s. 585.

Ziriklî, Hayreddin, **el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ**, I-VIII, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 1984.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Ubeydullah el-İşbîlî (ö. 379/989), **Tabakātu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn** (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut 1984.

_____, **Lahnu'l-'avâm** (thk. Ramazan Abdüttevâb), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 2000.

Tablo 1: İşbilyeli İlim Adamları

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muâviye b. Salih el-Hadramî	168/784	Humus	İşbilye	Hadis, fıkıh	Medine	İmam, Kadı	Huşenî, 50
Yahya b. Ma‘mer el-Elhânî	218/833	İşbilye	Kurtuba	Fıkıh	Mısır	Kadı	Huşenî, 103, 112; İbnü'l-Faradî, C. II, s. 897; Humeydî, C.II, s. 605
Abdullah b. Ömer el-Hattâb	276/889	İşbilye		Dinî ilimler, dil ve belâgat	Kurtuba	Kadı	İbnü'l-Faradî, C. I, s. 375; Dabbî, C. II, s. 450
Ahmed b. Yahya ez-Zührî	282/895	İşbilye	Kurtuba	Tasavvuf			İbnü'l-Faradî, C. I, s. 64
Muhammed b. Cünâde el-Elhânî	296/908	İşbilye		Fıkıh	Kurtuba	Kadı	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 659; Humeydî, C. I, s. 85
Davud b. Abdullah el-Kaysî	297/909	İşbilye		Fıkıh	Mısır		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 258; Humeydî, C. I, s. 333

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Abdülkâdir b. Ebî Şeybe el-Kelâî	297/909	İşbîliye		Fıkıh			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 499; Humeydî, C. II, s. 466
Gânim b. Hasan	297/909	İşbîliye		Fıkıh	Mısır		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 581
Temîm b. Alâ et-Temîmî	299/911	İsticce	Şezûne	Fıkıh	İşbîliye, Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 182
Muhammed b. Ahmed	300/912	İşbîliye		Nahiv, dil, şiir			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 663
Muhammed b. Mervan el-Kureşî	300/912	İşbîliye		Dinî ilimler, nahiv, şiir, zahid			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 682
Yezid b. Talha el-Abesî	300/912	İşbîliye		Fıkıh, nahiv, dil, şiir	Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 927
Muhammed b. Ahmed	300/912	İşbîliye		Nahiv, dil, şiir			Zübeydî, 289

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Ahmed b. Yusuf	306/918	İşbîliye		Nahiv, aruz			İbnü'l-Faradî, C. I, s. 82
Alâ b. Temîm et-Temîmî	307/919	İsticce	İşbîliye	Dinî ilimler			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 554
Muhammed b. Abdullah el-Havlânî (İbnü'l-Kavn)	308/920	Bâce	İşbîliye	Fıkıh	Kurtuba, Mekke, Mısır		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 673
Ufeyr b. Mes'ûd	317/929	Mevrûr	İşbîliye, Kurtuba	Tarih, dil			Zübeydî, 275
Hasan b. Abdullah ez-Zübeydî	318/930	İşbîliye		Hadis	Kurtuba, Mekke		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 200
Sa'd b. Câbir	324/935	İşbîliye		Kıraat, fıkıh, hadis	Mısır	İmam	İbnü'l-Faradî, C. I, s. 318
Said b. Câbir el-Kelâî	325/936	İşbîliye		Fıkıh, hadis	Kurtuba, Maşrik		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 299

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Seyyid Ebîhi b. Âs el-Murâdî	325/936	İşbîliye		Kuran ilmi ve rüya tabiri	Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 338
Ali b. Abdülkâdir b. Ebî Şeybe el-Kelâtî	325/936	İşbîliye		Dinî ilimler, fıkıh	Kurtuba	İmam	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 529
Abbas b. Muhammed es-Süleyhî	329/940	İşbîliye		Dinî ilimler	Kurtuba, Kayravan	Vakıf idarecisi	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 506; Humeydî, C. II, s. 503
Abdullah b. Halef el-Lahmî	330/941	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba	Kadı, imam	İbnü'l-Faradî, C. I, s. 391
Ömer b. Yusuf	338/949	İşbîliye	Kurtuba	Dil, şiir			Zübeydî, 305
İsa b. Halef el-Havlânî	342/953	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 561
Abdüselam b. Yezîd el-Lahmî	350/961	İşbîliye	Yemen	Fıkıh, şiir	Kurtuba, İlbîre, Şam, Mekke		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 489

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Kâsım b. Muhammed	350/961	İşbîliye		Nahiv, aruz, dil eyyâmu'l-Arab			Zübeydî, 287
Muhammed b. İbrahim el-Hadramî	355/965	İşbîliye	Kurtuba	Kıraat			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 733
Ca'fer b. Müferric el-Hadramî	358/968	İşbîliye		Tıp, hesap	Mecrît		İbn Beşküval, C. I, s. 211
İbrahim b. Ubeydullah el-Me'âfirî	362/972	İşbîliye	-	Hadis, dil ve şiir	Kurtuba, İlbîre		Zübeydî, 307; İbnü'l-Faradî, C. I, s. 51
Muhammed b. Ömer, İbnü'l-Kûtiyye	367/977	İşbîliye	Kurtuba	Nahiv, dil, tarih		Sâhibü'ş-şurta	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 747; Humeydî, C. II, s. 623
Cehver b. Avn	367/977	İşbîliye		Hadis	Kurtuba		İbn Beşküval, C. I, s. 215
Abdullah b. Bâz	372/982	İşbîliye		Tıp			İbnü'l-Faradî, C. I, s. 406

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Ahmed b. Muhammed	373/983	İşbîliye		Hadis, tasavvuf			İbnü'l-Faradî, C. I, s. 112; Dabbî, C. I, s. 198
Said b. Abdülmelik	374/984	İşbîliye		Fıkıh			İbnü'l-Faradî, C. I, s. 308
Abdullah b. Ebî Şeybe	374/984	İşbîliye		Fıkıh			İbnü'l-Faradî, C. I, s. 409
Muhammed b. Abdullah Ebî Şeybe	374/984	İşbîliye		Fıkıh			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 762
Muhammed b. Hişam	374/984	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 762
İbrahim b. Bekr el-Mevsîfî	374/984	Irak	İşbîliye	Hadis			İbn Beşküval, C. I, s. 168; Humeydî, C. I, s. 237; Dabbî, C. I, s. 263
Ahmed b. Ubade	378/988	İşbîliye		Dinî ilimler	Kurtuba	İmam	İbnü'l-Faradî, C. I, s. 116

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Abdullah b. Muhammed (el-Bâcî)	378/988	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba, İlbîre		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 413; Humeydî, C. I, s. 390; Dabbî, C. II, s. 429
Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî	379/989	İşbîliye		Dil, nahiv, şiir	Kurtuba	Kadı, Sâhibü'-şurta	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 768; Humeydî, C. I, s. 85
Ahmed b. Abdurrahman el-Absî	379/989	İşbîliye		Fıkıh, tasavvuf	Kurtuba, İlbîre Sarakusta, Mısır		İbn Beşküval, C. I, s. 33
Abdurrahman b. Hişam el-Merşânî	384/994	Merşâne	İşbîliye	Dinî ilimler, edebiyat			Dabbî, C. II, s. 483
İbrahim b. Bekr el-Lahmî	385/995	İlbîre	İşbîliye	Fıkıh	Irak		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 54
Harun b. Müerrik	390/999	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 886
Abdurrahman b. Amr	392/1001	İşbîliye		Dinî ilimler	Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 454

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Ahmed b. Abdullah el-Lahmî	396/1005	İşbîliye	Kurtuba	Fıkıh	Mekke	Kadı	İbn Beşküval, C. I, s. 38
Meryem b. Ebu Yakub	400/1009	İşbîliye		Edebiyat, şiir			Humeydî, C. II, s. 650
Ahmed b. Abdülmelik	401/1010	İşbîliye	Kurtuba	Fıkıh		Kadı	İbn Beşküval, C. I, s. 53; Humeydî, C. I, s. 208
Sa'îd b. Gıyâs	401/1010	İşbîliye		Fıkıh			İbn Beşküval, C. I, s. 333
Sa'îd b. Ahmed	404/1013	Kurtuba	İşbîliye				İbn Beşküval, C. I, s. 334
Ahmed b. Muhammed el-Kaysî	407/1016	İşbîliye	Mısır	Kıraat			İbn Beşküval, C. I, s. 59
Sa'îd b. Muhammed el-Kelbî	407/1016			Tasavvuf			İbn Beşküval, C. I, s. 335

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Ahmed b. Ömer el-Hadramî	410/1019	İşbîliye		Dinî ilimler, şiir		İşbîliye Camii'nde hatip	İbn Beşküval, C. I, s. 64
Ahmed b. Muhammed el-Faradî	410/1019	Kurtuba	İşbîliye, el-Meriyye	Fıkıh, hesap			İbn Beşküval, C. I, s. 68
Ahmed b. Sa'dî	410/1019	İşbîliye	Mehdiyye	Fıkıh	Mısır, Irak		İbn Beşküval, C. I, s. 69
İbrahim b. Abdullah	413/1022	İşbîliye		Fıkıh	Mekke	İmam	İbn Beşküval, C. I, s. 152
Abdurrahman b. Abdullah el-Hadramî el-Edîb	413/1022	İşbîliye		Edebiyat, şiir			İbn Beşküval, C. II, s. 483; Dabbî, C. II, s. 474
Abdülmelik b. Ahmed el-Abesî	413/1022	İşbîliye		Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. II, s. 525
et-Tağlebî	413/1022	İşbîliye		Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. II, s. 737

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Abbas b. Gays el-Hemedânî	414/1023			Hadis	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 644
Ahmed b. Muhammed	415/1024	İşbîliye	Fustat	Fıkıh			İbn Beşküval, C. I, s. 70; Dabbî, C. I, s. 198
Muhammed b. Yahya et-Temîmî	416/1025	Kurtuba	Beccâne, İşbîliye, Sarakusta	Fıkıh, hadis, rüya tabiri, tarih	Mekke, Medine, Mısır, Kayravan, Dimyat	Kadı	İbn Beşküval, C. II, s. 740
Asbağ b. İsa el-Yahsubî	418/1027	İşbîliye		Fıkıh			İbn Beşküval, C. I, s. 180
Abdurrahman b. Abdülvahid el-Cüzâmî	418/1027	İşbîliye		Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. II, s. 485
Muhammed b. Sa'îd el-Ümevî	418/1027	Leble	Kurtuba, İşbîliye	Dinî ilimler	Mısır		İbn Beşküval, C. II, s. 751

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Mervan b. Süleyman el-Gâfikî	418/1027	İşbîliye	İfrîkiye	Dinî ilimler	Kurtuba		İbn Beşküval, C. III, s. 888
Muaz b. Abdullah el-Belvî	418/1027	İşbîliye		Dil, edebiyat			İbn Beşküval, C. III, s. 902
İsa b. Ahmed es-Sebeî	419/1028	İşbîliye			Gazze, Maşrık		İbn Beşküval, C. II, s. 630
Muhammed b. Hazrec	419/1028	İşbîliye					İbn Beşküval, C. II, s. 749
Muhammed b. Hattâb	419/1028	İşbîliye		Hadis			İbn Beşküval, C. II, s. 749
Muhammed b. Süleyman el-Kattânî	419/1028	İşbîliye		Dinî ilimler	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 750
Nâfi' b. Abbas	419/1028	Tunus	İşbîliye	Dinî ilimler	Mısır, Irak		İbn Beşküval, C. III, s. 923

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Velid b. Sa'îd el-Hadramî	419/1028	İşbîliye		Dinî ilimler	Mısır		İbn Beşküval, C. III, s. 926
İsa b. Muhammed el-Lahmî	420/1029	İşbîliye		Tarih, şiir	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 630
İsmail b. Muhammed	421/1030	İşbîliye	Kurtuba	Hadis	Mekke		İbn Beşküval, C. I, s. 170
İsmail b. Abdurrahman el-Mısrî	421/1030	Mısır	İşbîliye	Fıkıh			İbn Beşküval, C. I, s. 176; Humeydî, C. I, s. 251
Sa'îd b. Muaviye el-Ümevî en-Nahvî	421/1030	İşbîliye		Dil, şiir			İbn Beşküval, C. I, s. 339
Ali b. Muhammed el-Kaysî	422/1031	İşbîliye		Kıraat, fıkıh, dil			İbn Beşküval, C. II, s. 602
Muhammed b. Mervan el-İyâdî	422/1031	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 752

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muhammed b. Ubeydullah	424/1032	İşbîliye		Felsefe	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 756
Nizâr b. Muhammed el-Kaysî	424/1032	Mağrib	İşbîliye	Dinî ilimler	İfrikiye, Endülüs		İbn Beşküval, C. III, s. 923
Ahmed b. Edhem	425/1033	Ceyyân	İşbîliye	Fıkıh			İbn Beşküval, C. I, s. 78
İbrahim b. Abdullah el-Gâfikî el-Mukrî	425/1033	İşbîliye		Kıraat			İbn Beşküval, C. I, s. 154
Davud b. İbrahim el-İsbahânî	425/1033	İsfahan	İşbîliye	Fıkıh			İbn Beşküval, C. I, s. 291
Sa'îd b. Ahmed	425/1033	İşbîliye		Dinî ilimler, tarih	Kurtuba		İbn Beşküval, C. I, s. 341
Muhammed b. Muğîre el-Kureşî	425/1033	Kurtuba	İşbîliye	Hadis, edebiyat, şiir	Kurtuba, Mısır		İbn Beşküval, C. II, s. 755

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Sâbit b. Muhammed el-Ümevî	426/1034	İşbîliye		Fıkıh, tarih	Kurtuba		İbn Beşküval, C. I, s. 204
Hakem b. Ahmed el-Behrâî	426/1034	İşbîliye		Dinî ilimler	Mekke		İbn Beşküval, C. I, s. 240
Sa'îd b. Yahya et-Tenûhî	426/1034	İşbîliye		Kıraat, kuran, fıkıh		İmam	İbn Beşküval, C. I, s. 342
Abbas b. Yahya el-Lahmî	426/1034	İşbîliye		Edebiyat, şiir, tarih, hadis	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 644
Muhammed b. İbrahim el-Eş'arî	426/1034	İşbîliye		Fıkıh, hadis			İbn Beşküval, C. II, s. 757
Muvaffak b. Seyyid	426/1034	İşbîliye		Fıkıh			İbn Beşküval, C. III, s. 913; Dabbî, C. II, s. 634
Ahmed b. Sa'îd el-Ümevî	428/1036	İşbîliye		Fıkıh			İbn Beşküval, C. I, s. 80

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Ahmed b. Sa'îd	428/1036	Kadis	İşbîliye	Fıkıh	Kurtuba, Mısır		İbn Beşküval, C. I, s. 81
Ahmed b. Muhammed el-Lahmî	428/1036	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba		İbn Beşküval, C. I, s. 82
Ahmed b. Muhammed el-Kaysî	429/1037	İşbîliye	Sebte	Fıkıh	Kurtuba, Mekke		İbn Beşküval, C. I, s. 85
İsmail b. Muhammed el-Hadramî	429/1037	İşbîliye		Kıraat	Mekke		İbn Beşküval, C. I, s. 171
Haccâc b. Yusuf el-Lahmî	429/1037	İşbîliye		Fıkıh, şiir	Kurtuba		İbn Beşküval, C. I, s. 245
Haccâc b. Muhammed el-Lahmî	429/1037	İşbîliye		Dinî ilimler	Endülüs, Maşrık		İbn Beşküval, C. I, s. 245
Sa'îd b. İdris el-Mukrî	429/1037	İşbîliye	Bir süre Kurtuba	Kıraat	Mısır, Mekke	Kurtuba Ulu Camii'nde imam	İbn Beşküval, C. I, s. 343

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Sa'îd b. Abdullah el-Ezdî en-Nahvî	429/1037	İşbîliye		Edebiyat, nahiv, şiir, tarih			İbn Beşküval, C. I, s. 344; Suyûtî, C. I, s. 584
Abdülmelik b. Süleyman el-Ümevî	429/1037	İşbîliye		Fıkıh, dil, hesap			İbn Beşküval, C. II, s. 525
Mübârek Mevlâ Muhammed b. Amr	429/1037	İşbîliye		Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh	Mekke		İbn Beşküval, C. III, s. 913
Muhammed b. Abdülaziz	430/1038	Kurtuba	İşbîliye	Edebiyat, şiir			İbn Beşküval, C. II, s. 762
Musa b. Muhammed el-Lahmî	430/1038	İşbîliye	el-Meriye	Rüya tabiri	Kurtuba		İbn Beşküval, C. III, s. 878
Ahmed b. Muhammed el-Havlânî	430/1038	İşbîliye		Şiir			Humeydî, C. I, s. 182; İbn Hallikân, C. I, s. 141
Abdullah b. Haccâc	430/1038	İşbîliye		Şiir			Humeydî, C. II, s. 412; Dabbî, C. II, s. 445

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Osman b. Ahmed el-Me'âfirî	431/1039	Kurtuba	İşbîliye	Fıkıh, hadis			İbn Beşküval, C. II, s. 590
Muhammed b. Mesud el-Ümevî	431/1039	İşbîliye		Dinî ilimler	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 763
Muhammed b. Ahmed el-Lahmî	433/1041	İşbîliye		Fıkıh, hadis, vesâik	Maşrık		İbn Beşküval, C. II, s. 764
Muhammed b. İsmail el-Lahmî	433/1041	İşbîliye		Fıkıh		Kadı	İbn Beşküval, C. II, s. 765; Humeydî, C. I, s. 134
Sa'îd b. Ahmed el-Hüzelî	434/1042	İşbîliye		Fıkıh, hadis			İbn Beşküval, C. I, s. 345
Abdurrahman b. İbrahim el-Gâfîkî	434/1042	İşbîliye		Kıraat	Mekke		İbn Beşküval, C. II, s. 488
Muhammed b. Abdullah	434/1042	Kurtuba	İşbîliye	Hadis, vesâik, kıraat, hesap	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 767

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muhammed b. Abdülvahid ez-Zübeyrî	434/1042	Mekke	İşbîliye	Fıkıh, hadis, tefsir, kıraat,	Irak, Şam, Mısır		İbn Beşküval, C. III, s. 862
?? b. Abdurrahman el-Lahmî	434/1042	İşbîliye		Dinî ilimler	Kurtuba	Saray imamı	İbn Beşküval, C. III, s. 989
Ahmed b. Muhammed el-Fezârî	435/1043	İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba, Mısır		İbn Beşküval, C. I, s. 91
Sa'dûn b. Muhammed ez-Zührî	435/1043	Şentemeriye	İşbîliye, ardından Mekke	Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. I, s. 359
Muhammed b. Sâbit el-Ümevî	435/1043	İşbîliye		Fıkıh			İbn Beşküval, C. II, s. 769
Hâlid b. Muhammed el-Edîb	436/1044	İşbîliye	Batalyevs	Dil, hesap, câhiliye şiiri			İbn Beşküval, C. I, s. 284
Halef b. Muhammed el-Kaysî el-Varrâk	437/1045	Kurtuba	İşbîliye	Vesâik			İbn Beşküval, C. I, s. 270

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muhammed b. Abdullah el-Lahmî	437/1045	İşbîliye			Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 771; Humeydî, C. I, s. 114
Ca'fer b. Ahmed el-Lugavî	438/1046	İşbîliye		Dil, şiir, edebiyat			İbn Beşküval, C. I, s. 209
Hişam b. Gâlib el-Gâfikî el-Vesâikî	438/1046	Kurtuba	Gırnata, İşbîliye	Fıkıh			İbn Beşküval, C. III, s. 937
Asbağ b. Raşid el-Lahmî	440/1048	İşbîliye		Hadis, fıkıh	Kayravan		İbn Beşküval, C. I, s. 181; Humeydî, C. I, s. 269; Dabbî, C. I, s. 296
Halef b. Mervan et-Temîmî el-Varrâk	440/1048	Kurtuba	İşbîliye	Vesâik	Kurtuba, Maşrık		İbn Beşküval, C. I, s. 271
Seyyid b. Ebân el-Havlânî	440/1048	İşbîliye		Fıkıh	Mısır		İbn Beşküval, C. I, s. 356
Gâlib b. Muhammed	440/1048	İşbîliye		Hesap	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 666

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muhammed b. Muhammed ez-Zübeydî	440/1048	İşbîliye	el-Meriyye	Fıkıh, dil		Kadı	İbn Beşküval, C. III, s. 791
İsmail b. Muhammed	440/1048	İşbîliye		Şiir, edebiyat			Humeydî, C. I, s. 249; Dabbî, C. I, s. 281
Seleme b. Ümeyye et-Tücîbî	442/1050	Şentere	İşbîliye	Kıraat	Mısır		İbn Beşküval, C. I, s. 351
Abdullah b. Muhammed el-Lahmî	442/1050	İşbîliye		Hadis	Mekke		İbn Beşküval, C. II, s. 418
Muhammed b. Ali el-Ümevî	442/1050	İşbîliye		Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. III, s. 781
Simâk b. Ahmed el-Cüzâmî	443/1051		İşbîliye	Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. I, s. 359
Abdullah b. Ahmed el-Cüzâmî	445/1053	İşbîliye		Edebiyat, şiir, dil, tarih			İbn Beşküval, C. II, s. 420

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muhammed b. İsa el-Ümevî	445/1053	Kurtuba	İşbîliye	Hadis,kıraat			İbn Beşküval, C. III, s. 783
Abdurrahman b. Mesleme el-Kureşî	446/1054	Mâleka	İşbîliye	Dinî ilimler, kıraat, tıp, dil	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 495
Ömer b. Hazm el-Hadramî	447/1055	İşbîliye			Kurtuba, Maşrık		İbn Beşküval, C. II, s. 579
Muhammed b. Abdullah el-Havlânî	448/1056	Kurtuba	İşbîliye	Hadis			İbn Beşküval, C. III, s. 787
Ahmed b. Mühelleb el-Beherânî	449/1057	İşbîliye		Fıkıh, dil	Kurtuba		İbn Beşküval, C. I, s. 96
Ahmed b. Halef el-Lahmî	449/1057	Kurtuba	İşbîliye, Talyâta	Dil, edebiyat, şiir			İbn Beşküval, C. I, s. 96
Ömer b. Ahmed el-Hadramî	449/1057	İşbîliye		Felsefe, astronomi, geometri			Sâid el-Endelüsî, 249; İbn Ebî Usaybia, 485

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Asbağ b. Seyyid	450/1058	İşbîliye		Şiir, edebiyat			İbn Beşküval, C. I, s. 182; Dabbî, C. I, s. 296
Tahir b. Abdullah el-Kaysî	450/1058	İşbîliye		Tasavvuf			İbn Beşküval, C. I, s. 375
Osman b. Asbağ		İşbîliye		Hadis			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 519
Umeyr b. Umeyr		İşbîliye		Fıkıh			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 576
Kâsım b. Asbağ el-Hacrî		İşbîliye		Dinî ilimler	Bağdat, Mekke		İbnü'l-Faradî, C. II, s. 608
Kâsım b. Abdullah		İşbîliye		Nahiv, dil, aruz, tarih, astronomi			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 609
Kâsım b. Muhammed		Kurtuba	İsticce, İşbîliye			Kadı, Sâhibü'ş-şurta	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 615

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muhammed b. Hamdûn el-Gâfikî el-Varrâk		Mevrûr	Kurtuba, İşbîliye	Dinî ilimler, dil, edebiyat			Zübeydî, 304; İbnü'l-Faradî, C. II, s. 745
Halef b. Ali el-Yahsubî		İşbîliye		Kıraat	Maşrık, İbnü'l-Veşşâ'		İbn Beşküval, C. I, s. 262
Süleyman b. İbrahim el-Gâfikî		İşbîliye		Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. I, s. 311
Sa'îd b. Seyyid el-Hâtübî		İşbîliye		Hadis			İbn Beşküval, C. I, s. 332; Humeydî, C. I, s. 358
Ubeydullah b. Osman el-Lahmî		İşbîliye		Kıraat, nahiv, edebiyat, şiir, belagat	Kurtuba		İbn Beşküval, C. II, s. 457
Fâris b. Muhammed		İşbîliye		Hadis	Mekke		İbn Beşküval, C. II, s. 681
Halef b. Sa'îd		İşbîliye		Fıkıh			Humeydî, C. I, s. 323; Dabbî, C. I, s. 354

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Ömer b. Yunus		İşbîliye	Kayravan	Hadis, fıkıh			Humeydî, C. II, s. 480
Ebu'l-Hasan el-Eşca'î		İşbîliye		Fıkıh, dil, şiir			Humeydî, C. II, s. 625
Umeyr b. Ömer		İşbîliye		Dil, fıkıh			Zübeydî, 289
Ebû Ubeyde Vakkâs el-Kureşî		Mevrûr	İşbîliye	Dil, şiir			Zübeydî, 290
Abdullah b. Mü'min et-Tücebî		İşbîliye		Kıraat, nahiv, şiir, aruz, hesap,			Zübeydî, 291
Ebû Bekr Behlûl el-Has'amî		Kurtuba	İşbîliye	Nahiv, şiir			Zübeydî, 292
Osman b. Amr		Mevrûr	İşbîliye	Dil			Zübeydî, 293

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
İdris b. Meytem		İşbîliye	Kurtuba	Nahiv, mantık, hesap, astronomi			Zübeydî, 306
Muhammed b. Asbağ		İşbîliye		Dil, şiir			Zübeydî, 308
Osman b. İbrahim		İşbîliye		Dil, hesap, şiir, nicâme			Zübeydî, 308
İbn Karlman		İşbîliye		Dil, astronomi			Zübeydî, 308
Esed b. Hâris el-Havlânî		İşbîliye		Dinî ilimler, tasavvuf	Yahya b. Bükeyr ile mülakât, y.y.		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 146
Hasan b. Abdurrahman el-Yenâkî		İşbîliye		Fıkıh	Kurtuba		İbnü'l-Faradî, C. I, s. 199
Hüseyin b. Feth			İşbîliye	Hadis, nahiv, şiir			İbnü'l-Faradî, C. I, s. 207

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Muhammed b. Abdullah el-Kureşî		İşbîliye		Dinî ilimler, tarih			İbnü'l-Faradî, C. II, s. 703
Ahmed b. Muhammed el-Ümevî		Kurtuba	İşbîliye	Kıraat	Mekke		İbn Beşküval, C. I, s. 85
İbrahim b. Süleyman		İşbîliye		Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. I, s. 154
Muhammed Mürzgân el-Mehdî		İşbîliye					İbn Beşküval, C. III, s. 805
Fâtıma b. Muhammed el-Lahmî		İşbîliye		Dinî ilimler			İbn Beşküval, C. III, s. 991
İbrahim b. Muhammed eş-Şerefî		İşbîliye		Fıkıh, şiir		Sâhibü's-şurta	Humeydî, C. I, s. 233; Dabbî, C. I, s. 263
Ebu Bekr b. Nasr		İşbîliye		Edebiyat, şiir			Humeydî, C. II, s. 624

İsim	Vefat tarihi	Doğduğu şehir	Sonradan yerleştiği şehir	Temâyüz ettiği ilim(ler)	İlim tahsili için gittiği yer(ler)	Bulunduğu idarî görev	Kaynak
Ubeydullah b. Musa el-Gâfikî		İşbîliye	Kurtuba	Fıkıh		Kadı	Huşenî, 100
Ahmed b. Muhammed		İşbîliye		Hadis			Humeydî, C. I, s. 173
Ahmed b. Abdullah (İbnü'l-Bâcî)	398/1007	İşbîliye		Fıkıh	Mekke, Mısır		Dabbî, C. I, s. 231
İbrahim b. Ağleb	446/1054	Kurtuba	İşbîliye	Hadis, tasavvuf			İbn Beşküval, C. II, s. 686

Tablo 2: İsbîliye’de Telif Edilen Eserler

Eserin adı	Eserin müellifi	Eserin telif edildiği alan	Kaynak
-	Abdullah b. Bâz	Tıp	İbnü’l-Faradî, C. I, s. 406
el-İstibsâr	Ahmed b. Abdurrahman	Tasavvuf	İbn Beşküval, C. I, s. 33
el-İktisâd	Ahmed b. Abdurrahman	Fıkıh	İbn Beşküval, C. I, s. 33
Târîhu iftitâhi’l-Endelüs	İbnü’l-Kütiyye	Tarih	İbnü’l-Faradî, C. II, s. 747; Humejdî, C. II, s. 623
Kitâbu’l-maksûr ve’l-memdûd	İbnü’l-Kütiyye	Arap Dili	İbnü’l-Faradî, C. II, s. 747; Humejdî, C. II, s. 623
Kitâbu tesârîfi’l-ef’âl	İbnü’l-Kütiyye	Arap Dili	İbnü’l-Faradî, C. II, s. 747; Humejdî, C. II, s. 623

Eserin adı	Eserin müellifi	Eserin telif edildiği alan	Kaynak
Kitâbu'l-hamûl ve't-tevâzû	İbrahim b. Ağleb	Tasavvuf	İbn Beşküval, C. II, s. 686
Kitâbu ihtiyâri'l-celîs ve's-sâhib	İbrahim b. Ağleb	Tasavvuf	İbn Beşküval, C. II, s. 686
Fazlu'l-ilm	İbrahim b. Ağleb	Tasavvuf	İbn Beşküval, C. II, s. 686
Fezâilu âşûrâ	İbrahim b. Ağleb		İbn Beşküval, C. II, s. 686
Fazlu'l-âzân	İbrahim b. Ağleb		İbn Beşküval, C. II, s. 686
Kitâb fi'l-münâvele	İbrahim b. Ağleb	Hadis	İbn Beşküval, C. II, s. 686
Kitâb fi'l-münâvele ve'l-icâze	İbrahim b. Ağleb	Hadis	İbn Beşküval, C. II, s. 686

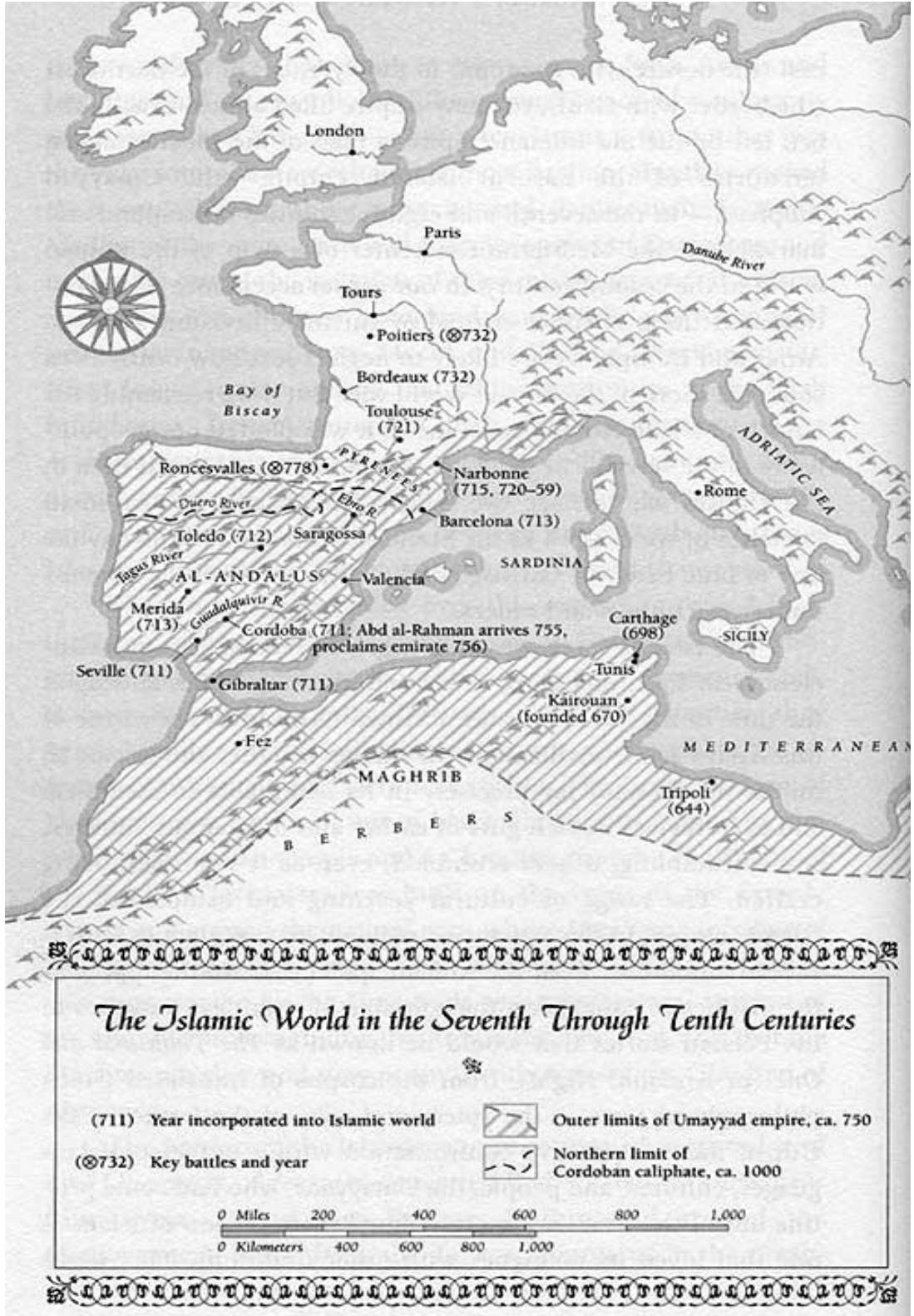
Eserin adı	Eserin müellifi	Eserin telif edildiği alan	Kaynak
e'l-Vâzih fi'n-nahv	Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî	Arap Dili	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 768; Humejdî, C. I, s. 85
Ahbâru'n-nahviyyîn	Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî	Arap dil âlimlerine dair tabakat	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 768; Humejdî, C. I, s. 85
Lahnu'l-avâm	Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî	Arap Dili	İbnü'l-Faradî, C. II, s. 768; Humejdî, C. I, s. 85

Tablo 3: İşbîliye’de Okutulan Eserler

Eserin adı	Eserin müellifi	Eserin telif edildiği alan	Eseri İşbîliye’de okutan ilim adamları	Kaynak
Şerhu’l-muhtasar	Ebû Bekir Ebherî	Fıkıh	İbrahim b. Bekr el-Lahmî	İbnü’l-Faradî, C. I, s. 54
(Kitâb) fi’ d-du‘afâ ve’l-metrûkîn	Ebu’l-Feth Muhammed b. Hüseyin el-Ezdî	Hadis	İbrahim b. Bekr el-Mevsilî	İbnü’l-Faradî, C. I, s. 54
Kitâbu’l-vakf ve’l-ibtidâ	Abdülaziz b. Abdullah	Kıraat	Saîd b. İdrîs	İbn Beşküval, C. I, s. 343
el-Kitâb	Sîbeveyhî	Arap Dili	Saîd b. Abdullah	Suyûtî, C. I, s. 584
el-Kebîr fi’t-târih	Ahmed b. Saîd b. Hazm es-Sadefî	Tarih	Ahmed b. Muhammed	Humeydî, C. I, s. 173
el-Muntekâ	İbnü’l-Cârûd		Ahmed b. Abdullah, İbnü’l-Bâcî	Humeydî, C. I, s. 203; Dabbî, C. I, s. 231

Eserin adı	Eserin müellifi	Eserin telif edildiği alan	Eseri İşbiliye’de okutan ilim adamları	Kaynak
Kitâbu’d-du‘afâ ve’l-metrûkîn	İbnü’l-Cârûd	Hadis	Ahmed b. Abdullah, İbnü’l-Bâcî	Humeydî, C. I, s. 203; Dabbî, C. I, s. 231
eI-Âhad	İbnü’l-Cârûd	Hadis	Ahmed b. Abdullah, İbnü’l-Bâcî	Humeydî, C. I, s. 203; Dabbî, C. I, s. 231
Muhtasar mâ leyse fi’l-muhtasar	İbn Abdülhakem		İsmail b. Abdurrahman	İbn Beşküval, C. I, s. 176; Humeydî, C. I, s. 251
Kitâbü’l-eşribe	İbn Abdülhakem		İsmail b. Abdurrahman	İbn Beşküval, C. I, s. 176; Humeydî, C. I, s. 251

Harita 1: Müslümanların Kuzey Afrika ve İber Yarımadası'ndaki İlerleyişleri

http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/Spain/Spain_History/Al-Andalus_Chronology.htm adresinden alınmıştır.

Harita 2: Endülüs Emevî Devleti Döneminde İber Yarımadası

